МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

65

НОВИ САД * 1978

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

65

Уредништво
Др ДРАГОЈЕ ЖАРКОВИЋ
Др САВА ЖИВКОВ
Др ВЛАДИМИР КАПОР
Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ
Др АЛЕКСАНДАР РАИЧ
Др МЛАДЕН СТОЈАНОВ
Др РАДОСЛАВ ЧУРИЋ

Главни и одговорни уредник
Др МЛАДЕН СТОЈАНОВ

YU ISSN 0044-1937

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

65

НОВИ САД
1978.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Богдан Шешић, Филозофија смисла Ксеније Атанасијевић — Ksenija Atanasijević's Philosophy of Meaning — — — — — — — — — — 7

Др Андрија Б. Стојковић, Петронијевићева космогонијско-космолошка визија света — Petronijević's Cosmogonical and Cosmological Vision of the World — — — — — — — — — — — — — — — — — — 33

Др Миодраг Ранковић, Главни појмови и посебни оквири социолошке анализе друштвене промене — Main Concepts and Special Frameworks of the Sociological Analysis of Social Change — — — — — — — — 51

Др Милован Митровић, Социолошка проучавања села у делу Сретена Вукосављевића — Sociological Studies of the Village in the Work of Sreten Vukosavljević — — — — — — — — — — — — — — — — 67

Мр Никола С. Мамузић, Нацизам и култура — Nazism and Culture — — 85

Др Драгоје Жарковић, Битне одлике и задаци садашње етапе развитка самоуправљања — The Essential Characteristics and Tasks of the Present State of Development of Self-Management — — — — — — 99

Др Стеван Хаџивуковић, мр Катарина Чобановић, Природно кретање становништва Југославије, социјалистичких република и аутономних покрајина у послератном периоду — Natural Changes in the Population of Yugoslavia, Her Socialist Republics and Provinces in the Post-war Period — — — — — — — — — — — — — — — — — 107

Др Јован Миљуш, Економски аспекти самоуправљања у делима Светозара Марковића — Economic Aspects of Self-Management in the Work of Svetozar Marković — — — — — — — — — — — — — — — 125

Др Ђорђе В. Попов, Неједнака размена и транснационалне компаније — Unequal Exchange and the Transnational Companies — — — — — 133

Тодор И. Подгорац, Интересовање за стваралаштво Л. Петражицког у југословенској правној књижевности — Interest in the Work of L. Petražicki in the Yugoslav Legal Literature — — — — — — — — 145

Новак Јовановић, Милан Костић у Црној Гори — Milan Kostić in Montenegro 165

ГРАЂА
MATERIALS

Др Никола Гавриловић, План Уроша Несторовића о организацији српских и румунских православних школа у аустријским наследним земљама (1813. године) — Uroš Nestorović's Plan of Organization of Serbian and Romanian Eastern Orthodox Schools in the Austrian Heritage Lands (1813) — — — — — — — — — — — — — — — — — 181

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Милан *М. Миладиновић,* Др Андрија Б. Стојковић: Милан Кујунџић-Абердар, филозофска и друштвено-политичка схватања, Матица српска, Нови Сад 1977. год., стр. 237 — — — — — — — — — — — — 201

Др Сава Живков, Светска економска криза 1929—1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, посебна издања, књига 5, Београд 1976, стр. 424 — — — — — — — — — — — — — — — — 205

Мр Радован Пејановић, Осврт на садржину часописа „Привредна изградња" (бројеви објављени у 1977. години) — — — — — — — — — — 208

Др Милијан Поповић, Зборник за теорију права, св. I/1978, Београд, САНУ, стр. 359 — — — — — — — — — — — — — — — — 213

Др Богдан Шешић

ФИЛОЗОФИЈА СМИСЛА КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ

Данас велики број филозофских мислилаца сматра класичну метафизику, то јест „прву филозофију" схваћену искључиво или претежно као онтологију односно као учење о бићу света, за застарелу, једнострану и погрешну. Насупрот томе, као и насупрот другом основном, једностраном и погрешном схватању филозофије, наиме позитивистичком односно сцијентистичком покушају свођења филозофије на гносеолошко-логичку анализу, све се више основни и суштински предмет филозофије гледа у самом човеку и људском, индивидуално-друштвеном бићу. Оваква схватања филозофије представљају, свако на свој начин, и такозвана „озбиљења" или остварења филозофије као „филозофије живота" и као „филозофије егзистенције", с једне стране, а и марксистичка филозофија, с друге стране.

Међутим, сами ови називи одређују непрецизна и веома широка значења, што је разумљиво с обзиром на сложеност и многозначност термина односно појмова „човек", „егзистенција" и „живот".

Ове појмовне неодређености се знатно сужавају уколико се 'филозофија' схвати као 'филозофија животног света' (Lebensphilosophie) или као 'филозофија свакидашњице', (philosophie de la vie quotidiènne), или још прецизније, као *филозофија смисла и вредности људског живота.*

У вези с оваквим схватањем основног предмета и проблематике филозофије поставља се питање филозофско-смисаоне интерпретације многих филозофских учења укључујући и филозофију наше најистакнутије филозофкиње Ксеније Атанасијевић, чију осамдесетпетогодишњицу живота обележавамо управо ове, 1979. године, а у исти мах и педесет година од објављивања прве књиге њеног главног дела *Филозофски фрагменти* (1, прва књига је објављена 1929, а друга 1930. године).*

Ксенија Атанасијевић је иначе више позната, и код нас и у свету, као оригинални интерпрет учења Ђордана Бруна о структури материје, тачније о њеним основним елементима („минима"). Међутим

---

* Пишући ову расправу о филозофији К. Атанасијевић, са захвалношћу се сећам не само предавања из филозофије која сам слушао код ње него и утицаја које је извршила на мој филозофски развитак.

Филозофски фрагменти представљају нову оријентацију управо у филозофији човека, насупрот класичној рационалистичкој метафизици. Мада сама К. Атанасијевић у предговору свог дела, прецизира да су у питању „специфично наше филозофске оријентације на које је херојски указао наш самоникли мислилац Божидар Кнежевић," и мада сопствена афористички изложена, филозофска схватања у првој књизи *Филозофских фрагмената,* назива „метафизичким одломцима", ипак, по свом садржају, то дело превазилази оквире класичне метафизике јер, као што сама К. Атанасијевић наглашава, у првој књизи *Филозофских фрагмената* конвенционални карактер метафизике је знатно премашен. Друга књига дела садржи негативно-критичка и позитивно-нормативна етичка разматрања, док се трећа књига планираних „психоаналитичких фрагмената" није појавила.

По свом садржају, по проблематици којом се бави и по схватањима света, човека и људског живота, главна филозофска дела К. Атанасијевић никако не представљају традиционалну метафизику него управо филозофију смисла и вредности како света тако и човекове егзистенције и људских активности. Семантичка и филозофскосмисаона анализа не само *Филозофских фрагмената* него и савремених радова наше филозофкиње, нарочито студија *Аспекти и анализе једне филозофије хуманизма* (2) и *Смисао и вредност егзистенције* (3) потврђују на несумњив начин основаност филозофскосмисаоне интерпретације филозофије Ксеније Атанасијевић. Управо овакав приступ омогућава и процену вредности и савременог значаја ове филозофије.

1. ПОЈАМ И СМИСАО ФИЛОЗОФИЈЕ

Сама К. Атанасијевић је своје *Филозофске фрагменте* назвала „метафизичким фрагментима". Међутим, данас, после пола столећа од објављивања поменутог дела, сама наша филозофкиња заступа не само једно савремено него и критичко филозофско антрополошко управо *филозофскосмисаоно* становиште у филозофији. Насупрот заблуди сцијентизма и позитивистичкој негацији, као и ограничавању филозофије на логичку анализу, К. Атанасијевић с разлогом истиче негативност „оптерећивања свести и затрпавања памћења научним чињеницама" и „наивне варке да напредовање у стицању експерименталних знања може начинити човека полубогом" (2, 44). Она наглашава да је циљ вредан труда у познавању научних дисциплина управо увиђање истине „да су научна достигнућа не само спорна и сменљива него да су површински постављена, кад се на њима као таквима остане и када се она не повежу са признавањем супериорне вредности филозофских дисциплина" (2, 44).

Филозофија је, дакле, сазнање и теорија не само разумског мишљења него и „прочишћених осећања и узвишених усхићења" као битних својстава живота култивисаних људских индивидуа. Главна оруђа такве филозофије су, поред логике и дијалектике, психологија и етика. Како се управо филозофи најнепосредније баве питањима сазнања и доживљавања света и живота и процењивања смисла и

бесмисла, то је „прека дужност филозофа да, још активније него досад, буду духовни терапеути људи, то јест да им помогну да исконске негативности што носе у себи савладају, — јер су једино они сами у стању да то учине када дођу до сазнања о добру и злу" (1, I, 22).

2. ВЕРА У СМИСАО СВЕТА

Оригиналност филозофије смисла К. Атанасијевић очигледна је најпре из њеног критичког става према Лајбницовој *Тхеодицеји*, затим према Толстојевом учењу о „непротивљењу злу" и, најзад, према апстрактном алтруизму.

Ако је, као што гласи чувена Лајбницова теза, „овај свет најбољи од свих могућих светова", а тај свет је препун зла, онда, какви ли су други светови, пита се К. Атанасијевић и логички закључује да у том случају ти светови мора да представљају праве пандемониуме. А у том случају, по нашем дубоком уверењу, „подлога свемира би била скроз неетична и нелогична и као таква у исти мах немоћна да се на њој зачне постојање". Али, насупрот томе, "ми радије верујемо да наше бивање води Богу, провиђење или правичност него бесловесност" (1, I, 35). Бесмисао самог света представљао би „нечувени светски цинизам" и у односу на човекову појаву и на човеков живот. Отуда уверење у „трајање душе" „јер какав би то цинизам био бацати нас из небића у ову земаљску погибију, а после ње нас опет утопити у ништа" (1, I, 36). Према томе, закључује К. Атанасијевић остаје „... само једно: да верујемо у моралну основу свемира... Једино ова претпоставка има онтолошког и етичког смисла"... „мада ни она не доноси утеху" (1, I, 37) ... „Не може да буде да је у васељени све бесловесно и неповезано као у човековом животу. Смисао свемира не сме да буде тако празан и аморалан као што су то људске речи"... (1, I, 40).

3. НЕГАТИВНОСТИ, ЗЛО И БЕСМИСАО ЉУДСКОГ СВЕТА

Насупрот не само Лајбницовом него и свима другим оптимизмима, К. Атанасијевић, у *Филозофским фрагментима*, излаже своју песимистичку доктрину о човековој егзистенцији, о људском друштву и о људској животној свакидашњици. У њеној слици зла и бесмисла, односно ирационалности и неетичности људског света као емпиријске стварности, у којој људи живе као да су сконцентрисана најнегативнија схватања човекове егзистенције.

Пре Ф. Кафке и Ж. П. Сартра, Ксенија Атанасијевић је изрекла најснажније афоризме и сентенце о злу и бесмислу људског света и човекове егзистенције. Суштинска својства емпиријског људског света су, по њеном уверењу, многобројне „ругобе", „гнусобе", „бесцильности" и „туробности". Штавише, чињеница је, подвлачи наша филозофкиња, да је људски свет лишен рационалности и моралности, јер у

њему владају испрекиданост, збрка, пометња, бесцильност, глупост, бесмисао и зло: „Још више него да је све неправично запрепашћује чињеница да је све ирационално" . . . „испреметаност људских намера" и „мутну збрку" не би био у стању да размрси ни ђаво лично, закључује наша филозофкиња. Само „зло се не може не узети у обзир јер је све пуно њега." Зато паметан човек мора да упозна „несаломљиву превласт негативног" (1, I, 121, 125).

Скоро да је немогуће навести све изреке К. Атанасијевић о рђавштини и злу људског света чија „сама архитектура је неморална" (1, I, 122). Сам „склоп постојања" је такав да „осећамо тежину времена, простора, кретања, дисања, општења, говора . . . увек је неизоставно један притисак на нама" . . . У људском животу „све испада тако да не може бити глупље и горе" . . . Сам људски „живот тече тако без икаквог смисла од почетка до краја" те се морамо помирити с тим да нећемо дочекати никакво добро „пошто је сваки заплет што дође природна последица самог бивања које је највеће зло", закључује у духу Будиног песимизма на овом месту наша филозофкиња (1, I, 121).

Зло и бесмисао људског света су сконцентрисани у нерационалним и неморалним међуљудским односима, јер „у овом животу све је тако безизлазно глупо" а „човек је до издисања уморан и згађен кад је са људима" . . . „Сама људска заједница је увек ужасна" а и људски свет је ужасан, јер: *„Ипак, остаје необориво: постоји ужас и у приликама, — не само у човековим реаговањима на њих" . . . „У ствари, сплетености између људи јесу најбезнадежнији пакао"* (1, I, 129—130).

Свакдашњица људског живота је позорје „ругоба", „гнусоба", „цинизма", „ништавности", „грознице дрхтања над земаљским лажним вредностима". Животну свакидашњицу К. Атанасијевић описује на следећи начин: „Грчимо се у низини, гушимо се у истим просторијама са растројеним и жучним људима, напрженим болестима зелене зависти, жуте пакости и мртве тамне злурадости, отимамо се са њима о исти крајичак простора, зараслог у коров, и у томе друштву трајемо поружњали и скоро истртих првобитних особина" (1, II, 238).

По дубоком уверењу К. Атанасијевић „гола истина је да сам стварни живот нема смисла" и да широм света данас људи живе у „породичним кавезима" у којима се одигравају грозоте које надмашују грангињолску фантазију (1, II, 130). Друштвена стварност се показује као „дивљачка каљуга" а свакдашњица је препуна „загађених збивања" . . . „оквир где већина људи живи су: кавге, натезања, изигравања, испади хистерије, зле радње, беспредметна мучења себе, разбијеност душе и духа" (3, 21). Живот већине, и економски обезбеђених људи је испуњен ништавностима, незанимљивостима и досадом.

Савремено људско (грађанско) друштво показује се као „гломазна безумност људска, као неисправна распоређеност на овоме свету, где се, чини се, ретко ко налази на свом правом месту". То друштво представља „тврди зид људске злости и ограничености, као и неоправданог склопа друштвене хијерархије, препуне бездушних и циничних дискриминација" (2, 65).

Највеће зло међуљудских односа су *мржња* и *дискриминације* које владају у односима људи, злоће и пакости. Постоји један „ужасан феномен: људска непопустљивост и упорност у мржњи. Није потребно бити песимистички настројен па закључити да се мржња, на жалост, усталила као основно осећање огромног броја људи и као главна покретачка сила њихових безумних и пустошних радњи" (3, 22).

Оно што се дешавало у Алжиру за време терора ОАС-а, оно што је била стварност живота у Вијетнаму током рата који су водили Јапан, затим Француска и најзад САД, оно што се дешава у расистичкој Јужноафричкој Републици и још много штошта што се и данас дешава широм света, потврђује тачност горких констатација наше филозофкиње.

Слично познатој егзистенцијалистичкој Сартровој тези о „нераскидивом обручу мржње између Ја" и „другог (l'autri) и о „злом погледу" који измењују људи, К. Атанасијевић формулише још снажнију сентенцију која гласи: „*Када би људске очи имале снагу да убијају, нико на свету, ваистину, не би жив остао*" (2, 59).

У вези са наведеним мрачним констатацијама о *злом људском свету* и о *злим и бесмисленим међуљудским односима*, треба истаћи чињеницу да је своје изразито песимистичко схватање друштва К. Атанасијевић поставила на основу свог личног животног искуства стеченог у нашем бившем грађанском друштву, али да се поједине карактеристике тог друштва јављају и у нашем савременом друштву, нарочито у малограђанској средини неразвијене културе.

4. ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ЗЛА И БЕСМИСЛА ЉУДСКОГ СВЕТА

Мада с разлогом одбацује екстремни рационализам класичне филозофије, К. Атанасијевић оправдано сматра логичко и дијалектичко разумско сазнање за главно оруђе како сазнања ирационалности и нетичности људског света тако и превладавања зла и бесмисла људског света. Али поред тога она указује и на битну улогу емоционалног доживљавања света и на „интуитивна зрења" добра и зла, праведности и неправедности.

Мада изричито „дијалектику" схвата у класичном смислу, лако је показати да сама филозофија смисла човекове егзистенције, коју је поставила, К. Атанасијевић, има битно реално, односно конкретно дијалектичко обележје: ово је очито из чињенице што сама наша филозофкиња употребљава термин суштинског дијалектичког појма „превазилажење". као и из чињенице да суштину њених теорија и концепата о злу и о добру, о смислу и бесмислу, о срећи и несрећи, о правичности и неправичности и др. чини управо концепт *превазилажења негативних својстава људског света у овим својствима супротна, позитивна својства*. Другим речима, саму суштину сопствене филозофије смисла човекове егзистенције К. Атанасијевић схвата као *дијалектички процес превазилажења зла и бесмисла* и као осмишљавање људског света и човековог живота.

4.1 НУЖНОСТ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА ЗЛА И БЕСМИСЛА

Када сваки људски индивидуум не би представљао ништа друго осим „прегршт јада", и када би и по „самој архитектури своје егзистенције" човек био само зло биће, „преоптерећено људском рђавштином" и мржњом, онда о превладавању зла и бесмисла у људском свету не би уопште могло бити говора. Али, иако смо ми људи „зачудо нејака бића", пуна слабости, ипак је истина да, ако су људи у правом смислу речи, осећајна и умна бића, они осећају потребу да проживе што више „ведрих и радосних душевних стања" па и среће у свом пролазном постојању. Осим тога, осим „праисконске жеље људског бића да осећа задовољство и срећу", „човек у својој пролазној егзистенцији ... осећа неодољиву потребу да упозна њену суштину, смисао, вредност и значај, да буде обавештен о својим правима и дужностима у њој као и да сазна којих норми треба да се држи да би што безболније прошао кроз живот и да би се што боље снашао међу људима" ... (3, 3).

Човек као мисаоно и осећајно биће не може да се помири са злом и бесмислом у животу, он не може да живи у људској јазбини нити у кањузи ругобне животне свакидашњице, јер жуди за чистотом, за лепотом, за складом, за правичношћу.

Питање је отуд, како, на који начин може човек да се ослободи зла, ругобе и бесмисла у свом животу?

4.2 ОСНОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ СМИСЛА

Свако решење основног филозофско-антрополошког проблема условљено је схватањем света, као и људске стварности, односно људског друштва а и самог човека и његових телесних и духовних својстава. Другим речима, антрополошко-ексиолошка, проблематика човекове егзистенције увек се решава у оквиру одређене онтолошке концепције бића света и бића самог човека. То је случај и са филозофијом смисла и вредности човекове егзистенције К. Атанасијевић.

Најосновнији онтолошко-аксиолошки ставови филозофије К. Атанасијевић су следећи:

а) Веровање у моралну основу свемира, односно уверење да биће света није лишено онтолошког и етичког смисла (1, I, 35 и 37).

б) Уверење да у људским индивидуумима, поред свих њихових ограничености, недостатака и огрезлости у злу и обузетости мржњом, ипак постоје „макар и нејаке варнице добра" односно могућности сазнања смисла постојања света и човека.

в) Уверење да поред чињеница стварности, које су пролазне, постоје и *објективне вредности* као ентитети „супериорни над емпиријским чињеницама и нашим субјективним стањима и поступцима, јер: ...„објективне вредности остају неприкосновене и неодољиво узвишене над свим нашим субјективним стањима, поступањима и застрањеностима, супериорне целој дугој поворци наших несигурних мисаоних лутања" (1, I, 45).

Полазећи од ових основних онтолошко-аксиолошких уверења К. Атанасијевић изводи најосновнији и најопштији став о смислу људског постојања, који став гласи: „Сопственом рђавштином, којом загорчава живот себи и другима, човек припада пролазности, док се искрама добра у себи он повезује са непролазним етичким вредностима. Још више: разбијене, нејаке и једва уочљиве варнице добра у људском индивидууму сачињавају целокупан смисао његове егзистенције: онтолошки, морални, психолошки, логички и социјални" (2, 61).

Остављајући по страни питање прецизности значења наведеног општег става о смислу човекове егзистенције, истакнимо да је К. Атанасијевић своја схватања о смислу и вредности света и човекова живота, и у свом главном делу и у другим радовима, изложила у облику афоризама, што те текстове чини лепим и веома упечатљивим али при чему питање прецизног значења појединих језичких метафора остаје отворено.

4.3 ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ БЕСМИСЛА КАО ИНДИВИДУАЛНО ДУШЕВНО ПРОЧИШЋЕЊЕ И ДУХОВНО УЗНОШЕЊЕ

Основни облик човековог превазилажења зла и бесмисла људске стварности, по К. Атанасијевић, јесте ослобађање, прочишћавање и *духовно имагинативно узношење свесне, умне и моралне људске индивидуе изнад зала и бесмисла емпиријске људске стварности.*

Слично Платоновом схватању душевног сагледавања идеје Добра наша филозофкиња закључује: „Између трансцендентних висина и дубина психе постоји повезаност: ко зна вештину лебдења над емпиријом, тај је самим тим оспособљен за гњурања у дубину душе где може бити очајно туробно и замрачено, али где је просветљеним дато да сагледају примордијалну искру Добра" (2, 66).

Да бисмо се узвисили над гнусним, ругобним, изопаченим и бесмисленим странама живота, једини начин је да „допузимо до каквог средства за узношење у оне висине где је ваздух пресићен мирисима шумског растиња и невидљивих струја" (1, II, 238). То спасоносно средство узношења над бесмисленом и злом емпиријском стварношћу јесте машта, односно имагинација: „Кад нам је имагинација пуна радосних слика, онда смо изиграли судбину, кад су нам снови ружни, онда је фатум савладао нас" ... „Фантазија значи велико добро" ... „Главно је да нисмо обузети искључиво стварним људима и њиховим пословима", тврди К. Атанасијевић (1, I, 148).

У самој емпиријској стварности није могуће смисаоно живети јер је „гола истина да сам стварни живот нема смисла". По К. Атанасијевић важи императив: „Само не остати сам са голом истином" (1, I, 146).

Доживљај лепоте је исцелитељски, јер: „И поред лутања ипак често погађа истину човек у надахнућу и егзалтацији, а лепота коју у том стању каткад сагледа постаје избавитељска" (2, 48). Насупрот ситничарском практицизму, К. Атанасијевић с разлогом тврди да „одушевљење треба оберучке прихватити, јер оно једино може да срећно уздигне човека" (2, 48). Главно је да ружне, зле и бесмислене земаљске ствари „леже дубоко под нама". Ако то постигнемо, ми смо

„прочишћени", „просветљени" и „исцељени" од негативности емпиријске егзистенције.

Самоћа односно „усамљивање" је облик превазилажења или бар услов превазилажења, мада се не сме заборавити да је „бити сам — и најпривлачнија и најјезовитија ствар у исти мах", јер се, с једне стране „свако од нас одељено потуца и упада у поноре", јер свуда, изван нашег интимног света „видимо искежено лице самоће како нас неумитно мотри"; сем тога „изузетно је несрећан" онај човек који је у тешким часовима живота лишен помоћи блиских и оданих људи и помоћи пријатеља. Међутим, с друге стране, у самоћи се у нама могу дешавати драгоцени процеси. Зато К. Атанасијевић закључује: „У усамљености се врше продубљивања на боље или на горе: укопавање у мржњу или развијање смелих и поносних осећања. У самоћи има величанствених непредвиђености: у њој душа постаје пречишћенија, утонулост у себе изразитија а сазнања потпунија; у њој се каткад разбокоравају блиставе обраде себе (1, I, 159).

4.4 ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ БЕСМИСЛА КАО БОРБА ЗА АУТОНОМИЈУ ЛИЧНОСТИ

Умна, осетљива, душевно племенита људска индивидуа, суочена са злом, ругобама и бесмислом људске стварности, принуђена је да се непрекидно бори против негативности те стварности а за своје аутономно, смисаоно и вредно постојање.

Насупрот сваком мирењу са злом и бесмислом, К. Атанасијевић оправдано тврди да само слаби и застрашени доктринари пропсведају мирење са злом, покорност и кроткост, чиме се неправда не смањује и зло не смањује, јер: „Трпљење увећава зло и нејако уступање пред насиљем обара човека до крајње низине" ... „Неправда се шири брже него опака зараза кад се повије глава пред њом, а сузбија се само донекле утамањивањем" (1, II, 75).

Насупрот начелу „непротивљења злу" и хришћанском алтруизму, К. Атанасијевић се залаже одлучно за борбу против зла и бесмисла: „Ако смо осуђени да живимо међу бездушницима а немамо снажне руке, остаје нам само да се ропски покоримо. Трећег нема, — ако се још нисмо засвагда одрекли земље". Зато „ваља да се снажно бранимо од напада у *непопустљивом ставу борца*" ... „*До последњег даха не смемо да побегнемо са бојишта нити да положимо оружје*" (1, II, 78 и 79).

У оквиру основне супротности свог схватања смисла егзистенције, а то је супротност између умне и осећајне људске индивидуе, с једне стране, и бездушног и бесмисленог света, с друге стране, К. Атанасијевић се доследно и одлучно залаже за аутономност личности, чак и насупрот алтруизму. Она тврди: „Свака индивидуа има свето право да оствари себе и да буде оно што јесте, ако није толико негативно да наноси штету другима" (1, I, 94) ... „Није племенит него је бедан онај који је остао убог радећи за друге. Ни у какве ланце према другоме не треба себе оковати и ни у какве оквире стране себи не треба улазити" ... „Ваља се усредсредити само на ономе чему душа

иде. Вреди ли давати срж своју белом свету? Дужност и алтруизам! Буди бог с нама!" (1, I, 104).

У ствари, К. Атанасијевић се залаже за гледиште *„просвећеног индивидуализма"* у коме треба да су повезана начела *„светог права сваке индивидуе да буде личност"* и начела *„хумане солидарности"* у виду обавезе указивања помоћи другим људима којима је помоћ неопходна, чак и онда ако те људе не волимо.

Потпуно у духу реалне дијалектике, односно принципа да увек треба сагледати и другу, негативну страну појава које истражујемо, наша филозофкиња указује и на негативне стране неизбежности непрекидне борбе. У том смислу она тврди да би и без неопходности непрестаног заклањања, извијања и борбе „живот био довољно страшан" ... „Очајно је што се увек ваља борити" ... „Жалосно је што је одиста бесмислено борити се са против нас упереним људима", али „при свем том је далеко жалоснije пустити их да над нама савладанима ликују" (1, II, 92—94). Према томе, К. Атанасијевић остаје доследна начелу борбе против зла и бесмисла у људском свету.

Вреди истаћи и чињеницу да К. Атанасијевић указује и на границу, односно на превазилажење процеса индивидуализације као на највиши циљ човекове егзистенције. Она, наиме, тврди: „После достизања себе постојао би још један врховни циљ: он би био превазилажење себе, деперсонализирање и губљење свих личних ознака ради спајања са вечношћу" (1, I, 100).

О превазилажењу опрaниченостu индивидуализације у облику остварења социјализације личности, наша филозофкиња изричито не говори.

4.5 ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ЗЛА И БЕСМИСЛА

Непосредну основу или, боље рећи, корен филозофије смисла К. Атанасијевић чини анализа и критика животне свакидашњице, односно животног света или личног живота њеног у средини савременог јој грађанског нашег друштва. Ту свакидашњицу, као што смо већ истакли, наша филозофкиња карактерише изразима „збрка, хаос, испретураност" ... „усплахиреност, бука, писка, урлање, кавге, натезања, хистерични испади" ... „зле радње, беспредметна самомучења, мучења и вређања других људи" ... У таквој свакидашњици влада „разбијеност душе и духа" (3, 21). Таква свакидашњица представља „горак и хаотичан живот" који „тече без икаквог смисла од почетка до краја", непрекидно „нанизан непријатностима" (2, 63).

Нимало не штедећи лицемерно уздизање грађанског породичног живота, филозофкиња тврди да се „у тим породичним кавезима одигравају грозоте које надмашују грангињолску фантазију" (1, II, 130).

Искоришћавање других људи као пуких средстава својих себичних интереса и дискриминације најразноврснијих облика, то су битна обележја међуљудских односа у типичном савременом грађанском друштву. Ирационалности, несрећености, нехумани међуљудски односи, експлоатација, мржња, пакост и бирократска манипулисања и малтретирања људи, то су стварна битна обележја грађанског друшт-

ва у коме људи нису сврха него средства искоришћавања за остваривање егоистичких циљева: „Уништавају нас када виде да не могу да нас по својој вољи употребе они што у нама гледају средства сопствених циљева. А инстинктивно држање себичњака према стварима и људима из којих не могу да исцеде никакву добит за себе јесте увек рушилачко" (1, II, 71).

Критикујући грађанску средину, грађанско друштво и грађански свет у целини, К. Атанасијевић не штеди речи најжешће осуде, посебно истичући неправичност, бездушност и циничне дискриминације које владају у том друштву.

Мада не говори изричито о класном и бирократском угњетавању, К. Атанасијевић истиче да у поменутом друштву људи пате „и од *неоправданог склопа друштвене хијерархије, препуне бездушних и циничних дискриминација*" (2, 65). У том свету је безброј пута потврђена чињеница да се „благородна настојања одбијају од тврдог зида људске злости" тако да је човек, тај „умни субјект" сведен на „прегршт јада". У том друштву, односно свету „безобзирних неправичности" ... „често је бесловеснима дато право да људе уче памети и где су, каткад, немушти и полукриминални створови ставили себи у дужност да држе моралне проповеди" (2, 64).

Читајући ове редове не можемо а да се не подсетимо фашистичке стварности и стаљинистичког терора а и „моралних проповеди" многобројних савремених „спаситеља људских душа" многобројних верских секти у савременом грађанском свету.

Сама наша филозофкиња такво друштво назива „дувљачком кајугом" ... „загађених збивања" и „непрекидних крвавих удараца које људи задају једни другима". То је друштво у коме је заиста човек човеку вук а не сарадник и пријатељ.

Али ако су свет и друштво, бар оно грађанско, тако препуни зала и бесмисла, а човек као умно, свесно и осећајно биће неодољиво тежи лепом, рационално уређеном, правичном и смисаоно вредном животу, онда се неизбежно поставља основно питање филозофије смисла, наиме: да ли је и како је могуће превазилажење зла и бесмисла друштвене стварности и друштвеног живота?

Пред овим питањем нашла се и К. Атанасијевић пре више од пола столећа када је тридесетих година овог века писала своје *Филозофске фрагменте* (прва књига 1929, а друга следеће године). У том свом делу она на више места даје негативан одговор на горње питање јер је у то време била уверена да се зло и бесмисао друштвеног живота не могу искоренити и никада неће бити превазиђени. Према томе, као једино могуће решење, бар за појединца човека, намеће се „одвајање" или „отцепљење" од емпиријске животне реалности и „узношење" у дивни свет фантазије и имагинације.

У *Филозофским фрагментима* К. Атанасијевић сматра да је „земља мира, привлачности и устаљеног међусобног вољења велика утопија која нигде не постоји" и до које се „никада и никојим путем уопште неће доспети" (1, I, 224). Сами међуљудски односи су у тој мери оптерећени злом и бесмислом да их никакав преображај људске заједнице не може из основе изменити. И у студији *Смисао и вредност егзистенције* (1968) К. Атанасијевић тврди: „Извесно је да никаква мудра

легислативност, ни најуспелије државно уређење, ни најузорнија решења економских проблема неће бити у стању да искорене људску саможивост, рђавштину и патолошку настројеност у свим њеним безбројним формама и степенима јачине" . . . „Њих ће моћи ефикасније да ограниче и обуздају само просвећивање и морална терапија, које им, пре свега, може пружити филозофија", закључује наша филозофкиња (3, 21).

Ипак, по уверењу К. Атанасијевић, могуће је превладати зло и бесмисао првенствено у свом индивидуалном животу али под следећим условима: 1. да без илузија упознамо „гломазне безумности људске, као и неисправне распоређености на овом свету где се, чини се, ретко ко налази на свом правом месту"; 2. Неопходно је да човек „открије и ојача неприкосновену везу што постоји између грандиозне природе и језгра његове сопствене унутрашњости, које, мукло — затрпано или свесно — блиставо поседују и сва друга људска бића" и 3. да се придржавамо етичког принципа који обавезује човека будне свести и незакржљалог моралног смисла да приводи у дело оно што упознаје као истинито и унапредилачко" (2, 64 и 65).

Испуњење другог услова омогућава „просветљенима", који су овладали „вештином лебдења над емпиријом" . . . „да сагледају примордијалну искру Добра" . . . и да, повезани с моћном природом, односно Васионом", унеколико одразе недогледна свемирска важења" (2, 66). Другим речима, таквим просветљеним појединцима је могуће да схвате основне објективне, вечно важеће вредности а тиме и смисао и вредност људске егзистенције.

Испуњавање првог и другог од наведених услова омогућава превладавање основних негативности у међуљудским односима, конкретно превладавање мржње и остварење људске моралне солидарности.

Људи, као моралне личности, обавезни су, упркос свим ограничењима и бедама своје егзистенције, да непрекидно делају у правцу превладавања зла и бесмисла у људском свету упркос и насупрот „неоправданом склопу друштвене хијерархије, препуне бездушних и циничних дискриминација". Исти ти етички принципи налажу свесном индивидууму „да не застаје у својим стремљењима да оплемени свет и да никада не полаже оружје, сломљен неправедношћу, ружноћом и баналношћу друштвених прилика" (2, 65). Резоновање у овом правцу довело је К. Атанасијевић до следећег врхунског закључка о превладавању зла и бесмисла људске егзистенције:

> „Не смемо да се огорчавамо над својом сићушношћу пред неизмерним космосом, као и над својом недораслошћу да погрешно упућене токове ствари поставимо у какав оправданији и праведнији колосек" . . . „Морамо се трудити да дорастемо до радосне одлуке да безинтересно, самопрегорно и хумано деламо, како најбоље знамо, понесени веровањем да ће једном све људске дискриминације бити заувек уништене. А ако дамо макар и најмањи допринос остварењу тог циља — нисмо узалуд живели" (2,65).

Овај крајњи циљ живота, рада и борбе људског рода може се, по уверењу К. Атанасијевић, постићи идејно-моралним препородом, односно оплемењавањем саме људске душе која је данас, још увек, оптерећена многим негативним својствима: . . . „зато је неопходно да ху-

мани стваралаци најпредање раде на томе да облагороде људску душу, да је учине питомијом, блажом, самилоснијом, да из ње истргну загушљив и отрован коров мржње у који је зарасла, како би разумна искра добра у њој синула и заблистала", закључује К. Атанасијевић доследно свом основном онтолошко-аксиолошком схватању суштине света и људске егзистенције.

5. ДОБРО КАО ОСНОВА ВРЕДНОСТИ СМИСЛА СВЕТА И ЉУДСКОГ ЖИВОТА

У основи филозофије вредности и смисла свега што постоји, по уверењу К. Атанасијевић, мора лежати само *Добро*, јер, када то не би био случај, цео свет би представљао онтолошки, логички и морални хаос те би и наставак човека и његова егзистенција били бесмислени: „Без добра, као подлоге и циља егзистенције, читаво вековно човеково стварање утопило би се у бесмисленост, а космос би се расточио у хаосу. Због тога добро мора бити и стваралачки, и регулативни, и нормативни принцип постојања — ма колико та истина била далека од моћи сазнања просечних људи" (2, 60).

На оваквој основној тези о последњој основи и о врховном циљу света, космоса и самог човека, К. Атанасијевић заснива филозофију хуманизма и своја етичка схватања.

Своје основно антрополошко-филозофско гледиште К. Атанасијевић назива „просвећени индивидуализам" по томе што је то у основи индивидуалистичка филозофија јер људску индивидуу сматра за основни ентитет људске стварности, људског друштва и људског света. Два су основна принципа овог индивидуализма и то: 1. То је „свето право сваког људског индивидуума да на што већем растојању од овог подручја држи оне чија би близина прелила његов живот ружноћом и пометњама а његову душу непријатностима и немиром". 2... „основна етичка дужност човекова је да, према својим могућностима, чини добро људима, а да им никада не чини зло, чак ни онима што су га најгорим задужили" (2, 60—61).

Као што видимо, „просвећени индивидуализам" садржи хуману нормативну етику чији основни принципи одговарају основним идејама филозофије смисла и вредности коју је засновала и заступа је К. Атанасијевић.

Једна од основних норми нормативне хумане етике јесте „принцип праштања" који је сврсисходнији и практичнији за сваког човека него принцип одмазде или освете чију суштину чини „прогањање зла злим". Позитивност примене принципа праштања је очигледна из чињенице да се само применом овог пирнципа у међуљудским односима мржња и зло смањују док се применом принципа одмазде они само непрекидно повећавају, односно гомилају у недоглед. Међутим, да би човек могао да се уздржи од освете, он мора да примени етички принцип праштања а да би могао да усвоји и примењује овај принцип, он мора да буде обдарен „хуманим смислом", јер једино „човек обдарен хуманим смислом саосећа са недаћама других чак и кад они то саосећање нису заслужили" (2, 58).

У основи доброг делања људи лежи „хумани смисао" на коме почива и људска хумана солидарност, која је битан услов могућности превазилажења зала и бесмисла људског друштвеног и личног живота. Суштину самог човековог „хуманог смисла" чини схватање самог добра и свесно хтење и воља да се дела на остварењу добра а не зла.

К. Атанасијевић не пориче значај економске и других основних друштвених делатности људи. Али она, сходно изложеним основним принципима своје филозофије смисла и свог просвећеног индивидуализма и његове нормативне етике, главну снагу индивидуалне и друштвене делатности гледа у психичким потенцијама људских бића, то јест у уму и разуму, у вољи и хтењу, као и у осећањима, машти и имагинацији људских бића. Ове психичке снаге, међутим, могу бити употребљене како у хумане и конструктивне тако и у деструктивне и антихумане сврхе. Зато К. Атанасијевић с разлогом закључује:

> „Коликим би благотворним новинама живот био обогаћен кад би људи у конструктивне и хумане сврхе употребљавали ону масивно згомилану количину своје психичке снаге, коју немилице расипају у својим свакодневним лукавствима, обмањивањима, изигравањима, или у оговарањима, ружењима, повредама и уништавањима других! Јер та психичка снага је као атомска енергија која може бити употребљена на корист и на штету човечанства" (2,66).

У *Филозофским фрагментима* и у другим радовима К. Атанасијевић постоји мноштво не само дубокомисаоних и оштроумних него и језички лепо стилизованих сентенци, односно афоризама филозофски и научно вредних и значајних, али их ми, у оквиру овог написа, не можемо навести. Темељна и систематска студија о филозофији Ксеније Атанасијевић, којом још не располажемо, свакако ће дати садржајнију и потпунију слику њене оригиналне и богате филозофске мисли. Као свој прилог таквом приказу филозофије К. Атанасијевић овде ћемо детаљније размотрити још само њену студију *Смисао и вредност егзистенције* (1968), у којој је изложена теорија осмишљавања човекове егзистенције.

6. ГЛАВНИ ОБЛИЦИ ОСМИШЉАВАЊА ЉУДСКЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ

У студији већ поменутог наслова и са поднасловом „Аксиолошка разматрања", К. Атанасијевић најпре даје критички приказ главних историјско филозофских доктрина о смислу и вредности људске егзистенције, а затим, веома сажето, формулише основне ставове сопственог учења о смислу и вредности људског постојања. То учење представља синтезу и одређени облик конкретизације и актуализације, као и допуне раније изложене концепције смисла човекове егзистенције. Главна позитивна одлика изложеног учења свакако потиче отуда што су у њему постављене, а делом и развијене, основне тезе теорије осмишљавања људских делатности и људског живота, односно што је главни предмет тог учења сама животна пракса.

С пуно разлога наша филозофкиња указује на феномен зла у људској стварности као ону појаву која је узрок обезвређења и обесмишљења људског живота. Људско друштвено зло има многе своје појавне облике, а у условима силног развитка савремене науке и технике то зло је добило облик опасности биолошког истребљења на основу могућности употребе нуклеарне енергије у ратне сврхе.

Проблем зла има своје вишеструке корене и димензије. Сем онтолошки проблем зла је одвећ дубок и значајан да би теоретичар смисла и вредности људског живота могао да га заобиђе. Исти или сличан значај имају и друге основне димензије проблема људског зла а то су, као што је познато, питања социјалног или социјалних зала, питања психичких зала и, најзад, питања моралног односно етичког зла.

К. Атанасијевић наглашава да људско зло мора имати неку „праизворну позадину" и да оно није никакав привид, иначе тобоже савршеног или бар „најбољег могућег света". Људско зло је груба, основна трагична чињеница која снажно вуче наниже вредност егзистенције и доводи до регреса у развитку људског рода.

Зло у људима се испољава у „уништавалачким осећањима" себичности, мржње, пакости, злобе и другим негативним осећањима и њиховим безбројним комбинацијама. Дејство ових осећања равно је негацији човечности људских бића и обесмишљењу људске егзистенције: *„Ти затровани и разорни душевни покрети имају превласт у злом људском индивидууму и претварају му живот у паклени кошмар. А кукавно егзистирање, сабијено у оквире трајних изливања мржње и непрекидних сударања, чини од човека грдобну сподобу која погубно делује на друге"* (3, 20), закључује тачно К. Атанасијевић.

Свакидашњицу односно садржај свакодневног живота већине људи и данас чине „кавге, натезања, изигравања, испади хистерије, зле радње" итд., то јест „пометеност", „разбијеност" а делимично и „поремећеност" и душе и духа. Како је ово случај и у животу економски обезбеђених људи, то К. Атанасијевић с разлогом указује на психичку, моралну, душевну и духовну, односно културну како неразвијеност тако и деформираност савремених људских бића. Чињеница је, наиме, да је не мали број савремених људи, тих „круна стварања", мада обдарених разумом и силним моћима, „дубоко заглибљен у кальугу мржње" и то за дуже време, што такве људе заглупљује, заслепљује и што обесмишљава њихов живот.

Излаз из овог стања не може се састојати само у решењу економских и социјалних проблема, него, у суштини, у изградњи људских индивидуа као сопствених моралних личности које се понашају и делају придржавајући се етичких норми и права заснованих не само на принципима „просвећеног индивидуализма" него и на основним принципима раније изложене филозофије смисла и вредности човекове егзистенције.

Саме етичке норме нормативне етике, засноване на сопственој филозофији смисла и вредности, К. Атанасијевић никако не схвата искључиво индивидуалне него и као соцјалне, јер основне норме нашег понашања су: 1. дужност да изграђујемо сопствену личност јер *„од свега је најважније да развијемо и очувамо своје унутрашње садржаје, ако они нечему добром могу да послуже"*; 2. дужни смо да

„у циљу облагорођавања људске егзистенције будемо социјално активни" чиме *„смо обавезни према себи да будемо неуморни у стицању знања и сазнања, јер ћемо се само тако оспособити за корисну друштвену делатност* (3, 24).

Полазећи од констатације да се људско постојање не одвија у ведрим и осунчаним видицима, али да људски живот, мада „крцат боловима, несрећама и кањугама, крије у себи и доста потенцијалних позитивности, К. Атанасијевић долази до следећих ставова о основним облицима осмишљавања људске егзистенције:

1. На прво место у хијерархији позитивних вредности *„стављамо конструктивну стваралачку активност, јер је она суштаственија од свих* (3, 26).

Стварању припада прво место можда и зато што је делатност већине људи сведена на аутоматска или полуаутоматска извршавања дужности и активности неопходних за материјално одржање. Док се оваква дужност обавља као „скидање беде с врата", стварање, без обзира на силан уложени труд, доживљава се као радост и блаженство.

2. Друга основна позитивна животна делатност је стицање научних и филозофских сазнања. Овај процес је сличан стварању али је репродуктивног карактера.

У исту категорију могли би спадати и читање добрих књига и посматрање вредних позоришних дела у која, међутим, не могу спадати они производи у којима главну реч воде полулуди или „чисто луди типови, засипајући кукавну публику читавом пањбом инепција!" (3, 27).

3. У несумњиво позитивне тренутке па чак и фрагменте спадају *„стања емотивне среће, понекад велике, интензивне и узвишене — стварне или једним делом проткане сликама наше имагинације, — неусловљене ранијим нити праћене доцнијим нашим патњама"* (3, 27).

По самој својој психо-структури људи су таква бића да су „раскликтана стања среће краткотрајна" те је искључено континуирано стање среће. Али „у сваком случају срећне проживљености, дуже или краће, јесу наш неотуђиви посед; њих не може да забрља ни најокорелији наш злотвор, као што не може да их поништи ни најподмукли-ји наш непријатељ" (3, 28).

4. Пријатељство као „пречишћена веза међу људима, слободна од жестоких нагона и непостојаних страсти . . . је најсветлија тачка у друштвеним односима" (3, 28).

Вредност пријатељства су проценили многи мислиоци, на пример Аристотел, по коме је пријатељство „неопходан најбољи облик симпатије". Или Хорације који је рекао: „Amicus dimidum animae". И по нашој народној поезији пријатељство је највећа драгоценост.

К. Атанасијевић се слаже са Аристотеловим мишљењем да се љубав може осећати само према једној особи а пријатељство према малом броју људи. Али мада ретка у „овом свету општих судара и непрекидних гоњења", пријатељства ипак постоје тако да није у праву А. Шопенхауер који је тврдио да је пријатељство утопија о којој се много прича али за коју се, као ни за баснословне морске змије, не зна да ли је измишљотина или негде стварно постоје.

5. Доживљавање природе је један од главних облика превазилажења бесмисла људске егзистенције и осмишљавања људског живота већ по томе што људи, доживљавајући природу, по филозофији смисла К. Атанасијевић, остварују везу између свог пролазног и мучног живота и универзалне, бесконачне и вечите Васионе у којој се крију последње основе објективних вредности и смисла света. Зато наша филозофкиња тврди:

> „Уживање у природи дејствује чудотворно исцелитељски. У њој се спонтано осећамо као свесни делови једне велелепне целине. Зато је неопходно да, бар с времена на време, одемо у далеко распростртa поља и да над собом гледамо тајанствени бескрај небеског свода."
>
> „Какво одлакнуће — промицати по шумама и притајеним насељима, слушати засићену тишину, бити омамљен мирисним ваздухом, без ужасног бензина, пасти у засањану опијеност, а уз то одмарати душу, нерве и сећања у зеленилу"... „Док смо међу сунцем заливеним пределима или на обали недокучљивог мора, у нама оживљава распевана вера да нашој души нико ништа не може" (3,31).

Доживљавање лепота природе је „облик разведравања душе" и превазилажења ружноћа, зала и бесмисла свакидашњице живота. Ово је разумљиво јер „природа је предворје вечности". Сем тога „природа нас деперсонализира", спајајући нас са бескрајем на који начин превазилазимо ограничености своје индивидуалне егзистенције.

6. Уметност, односно доживљавање уметничких дела је најнепосредније средство човековог превазилажења ругоба и бесмисла емпиријског живота. Сама „музика је најнепосредније средство којим људско биће може да се пребаци из ругобног попришта животне борбе на један разведренији план где, уместо злопаћења и дисхармоније, влада сјајна разрешеност и божански склад, као у Платоновом свету идеја" (3, 32).

Наводећи као примере, „Христово страдање" по Ј. С. Баху, Моцартов „C-moll missu", Листовог „Дантеа" и др. „трансцендентне композиције", К. Атанасијевић тврди да се из њих „разлеже свемоћна победа над вечним уништењем, у херувимски ослободилачким хармонизацијама" (3, 32).

Сличну исцелитељску улогу имају у људском животу и доживљаји осталих уметности, јер „уметност је бездано врело наших срећних стања. Човек који је имао прилике да те дивоте доживи, не би смео да се тужи на ниску вредност свог живљења" (3,33), закључује К. Атанасијевић.

7. У позитивности наше егзистенције треба убројати и путовања јер она доносе нове утиске и нова сазнања, али под условом да се не путује у друштву неваспитаних и арогантних особа и у јурњави и посусталости од умора.

8. И онда када признамо данас опште прихваћену истину да је човек друштвено биће, обавезно да својом делатношћу користи друштву у коме живи, ипак не сме да се заборави „необорива истина да људски индивидуум осећа императивну потребу да известан део времена кад не ради проведе у неком складном и тихом психички рекреативном кутку, пре свега у свом дому . . . где ће за краће време одахну-

ти, занемарујући своја свагдашња натезања и саплитања у спољњем свету (3, 34).

По мишљењу К. Атанасијевић, „зацелитељска самоћа", односно „рекреативно осамљивање" у породичном животу, ако је он хармоничан, бављење са децом, — која „ако су успела су неоцењива срећа, а робијашки терет када то нису", — једини су пут избављења од пароксизама узбуђења спољњег света, јер једино тај пут води личном унутрашњем миру, атараксији, тј. смирености душе.

Саму атараксију К. Атанасијевић не схвата, као хедонист Аристип из Кирене, у смислу непривлачног индиферентног стања него управо за „избавилачко психичко стање", нарочито савремених силно узнемирених, растрзаних и, од јурњаве и узбуђења, преморених људи. Зато она закључује: „Дивно нам је кад доживљујемо раздраганост и лепршање радости, али нас доцније обасја увиђање да је једино атараксија неварљиво психичко добро. А истина је: срећни тренуци дају вредност животу, али га моменти тишине могу прелити разрешеношћу чији је аксиолошки значај неоспоран" (3, 35). Значај те „унутрашње непоколебаности" или „психичке утишаности" није само у томе што то представља превазилажење односно ослобођење од бесмисла садашњице него, нарочито, у томе што *„у човековој унутрашњој утишаности леже богомдане могућности за његово слободно стварање, за пречишћена уживања и за сећања на светле тачке његова постојања"* (3, 36), то јест за највише облике осмишљења људске егзистенције.

7. ЧОВЕК, ДРУШТВО И СВЕСТРАНА РЕВОЛУЦИЈА

Као што је већ истакнуто, основно антрополошко-филозофско гледиште К. Атанасијевић је *просвећени индивидуализам.* Међутим, филозофкиња је далеко од тога да пориче фундаменталну чињеницу да је човек исто тако и, у својој основи, друштвено биће. Схватајући човека управо као индивидуално-друштвено биће, она налази да и зло и бесмисао људске егзистенције, људских делатности и међуљудских односа такође имају основни индивидуално-друштвени карактер. Зато и превазилажење негативности људског света може и мора бити индивидуално-друштвено, а не само једно или само друго. Јер то зло не чине само ирационалност, несређеност у области економско-друштвених односа, него и разне рђавштине, мржња, злоба, пакости и изопачености самих људских индивидуума, њихова умна и морална недораслост и неразвијеност, а у савременом, у много чему поремећеном свету и психичко-моралне деформације многих људи.

Имајући у виду крајње озбиљну ситуацију савременог људског рода, коме прети опасност биолошког истребљења не од природе него од примењене науке и технике у служби злих, себичних и неправичних циљева поседника атомског оружја, К. Атанасијевић се залаже за човечну револуцију, за преображај људи појединаца и људског друштва, почев од начина економске производње, преко свих облика међуљудских друштвених односа, до „умно-моралне револуције" као „врхунске револуције добра" ((3, 39).

Битну улогу у овом преображају може одиграти само *„просвећени разум”*, односно *„култивисани разум”*. Насупрот сваком ирационализму, религији и мистицизму К. Атанасијевић закључује:

> „Наиме, само просвећени разум може оспособити људе да прихвате и примењују добронамерни став према ближњима. Иако је секундарна човекова моћ, разум има за сврху да уноси ред и прегледност у пометње што производе осећања и афекти. Култивисани разум једини је у стању да пружи упутства људском индивидууму како да нађе излаз из лабиринта својих тамних, дивљих и егоистичних нагона и прохтева, само је он у стању да саможива људска бића постепено и лагано трансформира у толерантне социјалне личности. Јер где се слуша глас разума, ту се не могу потхрањивати и распаљивати непријатељска осећања” (3,37).

Данас се императивно захтева хитно решење економских и социјалних проблема, али то решење је могуће само под условом превазилажења зла и бесмисла људске егзистенције, сматра К. Атанасијевић. Како су филозофи врхунски просветитељи људског рода који схватају вредност и смисао људског постојања, то они „не смеју допустити да се наша егзистенција претвори у кошмар”. Управо филозофи, схватајући праву вредност и смисао људске егзистенције и људских делатности, могу и морају да одиграју важну улогу у уништавању људског зла. Високи *„циљ филозофирања савремених мислилаца јесте уништење свих вештачки постављених, и кроз целу крваву и безумну историју човечанства, безочније или притајеније, одржаваних противприродних дискриминација”* (3, 38).

К. Атанасијевић верује у светлу будућност људског рода, у остварење великог циља превладавања свих зала и дискриминација људи. Она своју филозофију смисла и вредности људске егзистенције закључује следећим уверењима:

Насупрот свима песимистима, К. Атанасијевић верује у могућност остварења свестраног, умног, моралног и практичног друштвеног напретка човечанства те закључује: да ће оно што је до недавно сматрано за утопију постати стварност, наиме, садашња превласт зла у свету, акцијама просвећивања, ће јењавати, јер ће завладати међусобно разумевање људи и саосећања међу њима: „На тај начин биће припремљен терен за крајњу, врховну револуцију, — за револуцију добра, то јест саосећања и човечне правичности, која ће успоставити стварни мир и чврсту слогу међу људе, данас наоштрене, разјарене и готове да сваког часа закораче у насиље, одмазду и сваку моралну гнусобу” (3,39).

К. Атанасијевић верује у светлу будућност људског рода, у остварење великог циља превладавања свих зала и дискриминација људи. Зато она своју филозофију смисла и вредности људског постојања завршава уверењима:

> „Када се тај циљ у даљој будућности буде остварио, за све људе настаће нова ера благостања, солидарности и толеранције. Тада ће се и вредност живота јако повећати, јер ће се сума болова што људи трпе због материјалне оскудице и због непросвећености знатно смањити, а сума задовољстава осетно повећати. Главна заслуга за тај аксиолошки прогрес припашће филозофима” (3,38) . . . „Јер, филозофи располажу духовним средствима, то јест доктринама којима се оплемењује постојање, на тај на-

чин што се онима који имају уши да чују открива његов прави смисао. А таква делатност истовремено доприноси и уздизању вредности наше егзистенције".

„Када се чврсто држимо принципа и ставова једне модерне филозофије истинског, делом потврђеног а не само вербалног хуманизма, неопходне нашем времену, наша ће борба против сваковрсних појава неправичности, рђавштине и неисправности бити етички, социјално и економски делотворна и плодоносна" (3,38 и 39).

Наведени закључни ставови филозофије смисла и вредности људске егзистенције показују да Ксенија Атанасијевић, насупрот песимистичким и мрачњачким погледима на будућност човечанства, па и насупрот индиферентизму свог учитеља Б. Петронијевића, заступа једну реално основанију, оптимистичку филозофију хуманизма коју она уврштује у групу других модерних напредних теорија хуманизма, укључујући и марксистичку.

8. КРИТИЧКИ ОСВРТ

Филозофија смисла и вредности људске егзистенције, чија смо основна учења настојали у претходним разматрањима да прикажемо, врло је сложена јер то није једнострана антрополошка филозофија какве су неке савремене концепције, него је то интегрална онтолошко-антрополошко-аксио-филозофија чију суштину чини одређена аксиологија. Друге две основне одлике ове филозофије, а то су њен синтетички и уопштавајући карактер, као и изузетно богатство и вишедимензионалност смисла и значења појединих основних ставова, такође представљају тешкоћу за адекватну интерпретацију и оцену вредности и значења филозофије Ксеније Атанасијевић. Најзад, потпуно је отворено и досад неистражено питање односа између филозофије смисла Ксеније Атанасијевић и марксизма.

Покушај адекватне интерпретације филозофије К. Атанасијевић започећемо са критиком неадекватних тумачења те филозофије, затим ћемо аналитичко-критичким приступом основних учења, теорија и ставова те филозофије покушати да формулишемо основне ставове једне адекватније интерпретације те филозофије, узимајући нарочито у обзир последње радове К. Атанасијевић објављене 1968. године.

1. Једнострана је карактеристика филозофије К. Атанасијевић као неке врсте или облика „метафизике емоција". У ствари и у суштини њена филозофија је *филозофија смисла и вредности људске егзистенције*, као што и гласи наслов њене последње студије, а што потврђује и анализа њених других радова, нарочито главног дела, тј. *Филозофских фрагмената* и расправе *Аспекти и анализе једне филозофије хуманизма*, што смо раније показали.

2. К. Атанасијевић одбацује као неосновану и нереалну апсолутно негативну аксиологију Будину, као апсолутни песимизам А. Шопенхауера, по којима је људски живот лишен било каквог смисла. Насупрот њима, као и насупрот индиферентизму Б. Петронијевића, К. Атанасијевић истиче чињеницу постојања позитивних осећања, задовољства, радости и среће као позитивних вредности људског жи-

вота. Штавише, она доказује да се сума ових осећања и других вредности људског живота све више повећава.

3. Интерпретација филозофије К. Атанасијевић у смислу будистичког песимизма, хришћанског мистицизма сличних схватања није основана, мада је истина да наша филозофкиња у „душевном прочишћавању" и „имагинативном узношењу" изнад негативности људске емпиријске реалности види главно средство односно начин превладавања зла и бесмисла индивидуалне човекове егзистенције. Ово схватање је нарочито изразито у *Филозофским фрагментима* и другим радовима, објављеним пре рата, у којима налазимо не само разумевање него и одушевљење „душевним заносима", екстазама. Али К. Атанасијевић исто тако изричито и одлучно критикује будистички пасивизам и учење о нирвани. Она, наиме, с пуно разлога закључује: „Ако је сврха свих наших напора утонуће у нирвану, онда нема достизања правичности и онда сва наша патња и одгонетања о њој губе свој смисао. Буда је пружио људима начин да се најрадикалније ослободе својих немира: да затворе очи пред свим ругобама и да се лепо откотрљају у нирвану" (1, I, 49). Таквим ослобођењем од патњи, то јест по цену негације самог живота, заиста није могуће осмислити људски живот.

4. К. Атанасијевић критикује и одбацује као неоснован и *идеалистички оптимизам*, као и филозофске и религијске теодицеје зла које су узалуд и безуспешно предузимали Платон, и Ђордано Бруно и Лајбниц, сваки на свој начин. Наша филозофкиња с разлогом закључује да ни велелепна Платонова идеја, ни Бруново учење о бесконачности, ни Лајбницова теодицеја не представљају друго до аксиолошке авантуре покушаја оправдавања Бога за постојање зла у људском свету. Ови мислиоци су „настојали да прибаве неку већу вредност постојању на тај начин што су емпирију потиснули у споредни план и прекрили је неком прагматистичком теоријом... (3, 17), уместо да потраже смисао и вредност људског постојања у стварном људском животу и у стварним људским активностима, делатностима и понашањима, као што је то и К. Атанасијевић учинила на раније изложени начин.

5. К. Атанасијевић исто тако одбацује сваку филозофију мирења са злом и бесмислом, посебно са неправичностима у људском животу. Насупрот начелу „непротивљења злу" основно начело њене филозофије смисла и вредности јесте начело *отпора и борбе* против зла. Суштину те филозофије, као што смо показали, чини учење о превазилажењу зла и бесмисла у људском индивидуалном и друштвеном животу, посебно у међуљудским односима.

6. За адекватну процену основаности филозофских схватања, гледишта и учења К. Атанасијевић неопходно је узети у обзир неколико основних чињеница и то: а) да је Ксенија Атанасијевић истински филозофски мислилац чија су филозофска схватања резултат не само прихваћених и прерађених вредних идеја претходних филозофа него и резултат филозофске промишљености сопственог животног искуства тако да је тачна констатација Р. Шајковић да је К. Атанасијевић „успела да остане своја у филозофији" (4, 50); и б) да је своја фило-

зофска схватања К. Атанасијевић, чак и она најосновнија, кориговала, допуњавала, развијала и уопштавала; и в) да су основна значења таквих синтагми какве су „душевно прочишћавање" или „духовно узношење" и сл. психолошка, дакле, и реална а не спекулативна и мистична, што се потврђује везаношћу ових психичких процеса за доживљаје природе и бескрајности васионе, као и доживљаја уметничких дела, који доживљаји, заиста, поред осталог, имају и улогу душевне катарзе.

Наведене чињенице говоре против карактеристике филозофије К. Атанасијевић као „сентименталног мистицизма", без обзира на чињеницу што је наша филозофкиња показала разумевање за мистична узношења Фрање Асишког, Катарине из Сијене и др. Под „духовним узношењем", које наша филозофкиња сматра позитивним и вредним, међутим, разуме она узношење свесних, умних и истински хуманих људских индивидуа над негативностима неразвијеног људског света, конкретно над „гнусобама", „рђавштинама" и бесмислом тог света.

Од приговора који се морају учинити антрополошко-филозофским схватањима К. Атанасијевић два су свакако основна и то:

1. У њеном антрополошко-филозофском индивидуализму пренаглашен је индивидуализам, односно с разлогом је истакнут значај и вредност људског индивидуума као „просвећене личности" развијених умних и моралних квалитета, али је, нарочито у ранијим радовима, запостављен значај друштвених снага, друштвених односа и друштвених делатности у настанку и развитку људског света.

2. Потпуно основано, логички и етички истакнута је неопходност превазилажења свих негативности досадашњег људског света. По овоме цела филозофија смисла и вредности људске егзистенције К. Атанасијевић је слична Марксовој теорији отуђења и разотуђења. Али док је Маркс схватио само отуђење и разотуђење као, у основи, друштвено-економски процес, дотле К. Атанасијевић процес превазилажења зала садашњег емпиријског људског живота, нарочито у ранијим радовима, схвата као „удаљавање" и „узношење" (у основи психичко-имагинативно) над емпиријском друштвеном стварношћу односно као психичко-духовно „лебдење над емпиријском стварношћу" у наведеном психичко-имагинативном смислу.

У вези са овом примедбом, односно приговором филозофији смисла и вредности Ксеније Атанасијевић, међутим, никако не смемо изгубити из вида да је и наша филозофкиња, у својим последњим радовима, развила једну реалистичку теорију превазилажења свих негативности људског света и живота, почев од оних економских, преко разних друштвено-комуникативних, закључно са негативним, врло штетним, нехуманим, разорним људским осећањима, као што су мржња и многобројни облици дискриминације људи.

Овом својом развијеном теоријом осмишљења људског живота и људских делатности и понашања, К. Атанасијевић је несумњиво, на одређени начин, превазишла једностраност сопствене ранија концепције.

Немогуће је, међутим, при објашњавању и разумевању ранијег једностраног, изразито индивидуалистичког и пренаглашено духовног схватања смисла и вредности људске егзистенције не узети у обзир чињеницу да то схватање има свој најдубљи корен у горком лич-

ном животном искуству наше филозофкиње која је већи део свог живота провела у једном егоистичком, неправичном и културно неразвијеном друштву, односно у таквој друштвеној средини у којој је била усамљена и изложена непријатељству и дискриминацији, делимице и отуд што је била једина жена филозофски мислилац у то време у нас. У таквој ситуацији, мада изузетно умна и племенита, наклоњена напредном покрету, К. Атанасијевић је развила једну филозофију индивидуалног отпора и борбе против зла и бесмисла друштва у коме је живела.

У последњим својим радовима сама К. Атанасијевић прихвата фундаменталну чињеницу да је човек у основи друштвено биће. Прихватање ове чињенице, међутим, неизбежно налаже и схватање превазилажења зла и бесмисла људског живота као, у основи, друштвеног процеса, као што то учи марксизам.

Тако смо дошли до деликатног питања о односу између антрополошке филозофије Ксеније Атанасијевић и марксизма, односно марксистичке филозофије.

Означавање целокупне филозофије К. Атанасијевић као „сентименталног мистицизма" могло би навести на закључак о супротности између поменутих филозофија. Међутим, ако се има у виду целокупна филозофија К. Атанасијевић, нарочито њена коначна концепција смисла и вредности људске егзистенције (3), онда је несумњиво да је поменути закључак неадекватан а таква интерпретација филозофије К. Атанасијевић неоснована. Овај критички закључак следи и из следећих основних чињеница:

1. Сама К. Атанасијевић своју филозофију означава и схвата као „филозофију истинског, делом потврђеног, а не само вербалног, хуманизма" (3, 39).

2. Суштину те филозофије хуманизма, као и марксистичке филозофије, чини *филозофија смисла и вредности* људског живота, људских делатности и понашања у међуљудском комуницирању. Главне теорије и једне и друге филозофије су теорије или учења о постојању зла и бесмисла у досад постојећој људској стварности и теорије о могућности превазилажења односно искорењивања свих облика дискриминације човека у свима областима живота, почев од области економске производње, преко свих друштвених животних сфера, закључно са сфером моралне свести.

3. Ни у погледу основне опште методе резоновања, односно схватања својих основних предмета истраживања не постоји суштинска разлика а најмање супротност између филозофије К. Атанасијевић и марксизма, јер су, у основи, обе те филозофије дијалектичке будући да њихов битни садржај чине учења о превазилажењу зла и бесмисла и о осмишљавању људске егзистенције.

4. Интерпретација филозофије К. Атанасијевић са становишта Марксове теорије алијенације и дезалијенације има реалну чињеничку основу ако не у основним ставовима оно свакако у садржају антрополошке филозофије К. Атанасијевић, јер битан садржај и једне и друге филозофије чине учења о превазилажењу зла и бесмисла и о истинском осмишљавању људског живота. Наравно, тек систематска

критичка упоредна анализа једне и друге филозофије моћи ће да покаже у којој мери је претпостављена интерпретација филозофије К. Атанасијевић основана а у чему су битне разлике у поређењу са марксизмом.

5. У студији *Смисао и вредност људске егзистенције* (3, 1968), К. Атанасијевић је ако не потпуно развила оно сигурно поставила основне тезе једне реалистичке концепције и теорије смисла и вредности људског живота која, иако различита, није супротна марксистичкој филозофији.

Наравно, разлике, нарочито (а) с обзиром на онтолошке и друштвене основе филозофије смисла, (б) као и у погледу става према религији, (в) у схватању категорија „људска индивидуа" и „људско друштво" и у схватању човекових активности и облика борбе против свих дискриминација човека, остају. Али ово не умањује вредност и актуелни значај филозофије Ксеније Атанасијевић, посебне њене последње концепције вредности и смисла људске егзистенције, апстрахујући од њене онтолошке метафизичке основе. Ово тим пре што у тој концепцији К. Атанасијевић недвосмислено заступа тезу о прогресу људског бића и људског рода.

Ако је, према неким ранијим схватањима К. Атанасијевић, њену филозофију Сима Марковић могао окарактерисати као „сентиментални мистицизам" (5, 398), ми тај суд данас не можемо сматрати за критичан и тачан у односу на целокупну филозофију К. Атанасијевић. Ближи истини и потпунији је свакако закључак А. Б. Стојковића да филозофија К. Атанасијевић представља „хуманистичку, активистичку и мистично-емотивистичку метафизику" (5, 397), нарочито с обзиром на истицање хуманистичког и активистичког карактера те филозофије. Међутим, у погледу метафизичности те филозофије требало би истаћи да, ако не цела оно сигурно теорија смисла и вредности људског живота К. Атанасијевић има и дијалектичко-развојни карактер одређеног облика, као што смо раније показали.

Посебно ваља указати на актуелни значај критике зала и бесмисла животне свакидашњице у савременом грађанском и техно-бирократском друштву, коју критику налазимо у филозофији К. Атанасијевић.

На овај начин, то јест узимајући у обзир целокупну филозофију Ксеније Атанасијевић, нарочито њено учење о смислу и вредности људске егзистенције, можемо потврдити тачност општих судова А. Б. Стојковића, по коме је Ксенија Атанасијевић „највећа српска жена-мислилац", и Д. М. Јеремића, по коме је она један од најистакнутијих наших моралиста, те јој припада прво место после Божидара Кнежевића (6).

Тачан суд Р. Шајковић да је Ксенији Атанасијевић „филозофија била највиши идеал и једини смисао њеног живота" (4,50) треба додати констатацију да је филозофија Ксеније Атанасијевић у суштини филозофија смисла и вредности људског живота чијем стваоцу припада једно од најистакнутијих места у српској и југословенској филозофији двадесетог века.

ЛИТЕРАТУРА

1. КСЕНИЈА АТАНАСИЈЕВИЋ: *Филозофски фрагменти* I и II / прва књига, Београд 1929, друга књига, Београд 1930.
2. К. АТАНАСИЈЕВИЋ: *Аспекти и анализе једне филозофије хуманизма*, Филозофија 1969, број 1, стр. 43—72.
3. К. АТАНАСИЈЕВИЋ: *Смисао и вредност егзистенције*, ауторово издање, Београд 1968, стр. 1—40.
4. РАДМИЛА ШАЈКОВИЋ: *Животни пут и фолософско дело Ксеније Атанасијевић*, Филозофске студије, Београд 1970, стр. 33—69.
5. АНДРИЈА Б. СТОЈКОВИЋ: *Развитак философије у Срба*, „Слово љубве", Београд 1972.
6. ДРАГАН М. ЈЕРЕМИЋ: *О философији код Срба*, Савременик, Новембар, Београд 1967.

B. V. Šešić

KSENIJA ATANASIJEVIĆ'S PHILOSOPHY OF MEANING

Summary

In opposition to the earlier views on the philosophy of Ksenija Atanasijević as „sentimental mysticism" and „metaphysics of feeling", the present author demonstrates that his analysis, not only of her main work, *Philosophical Fragments* (1928—1929) but also particularly of her studies on *Aspects and Analyses of a Philosophy of Humanism* (1969) and *The Meaning and Value of Existence* (1968), confirms beyond any doubt the validity of the semantic analysis and philosophical analysis of meaning in the works of K. Atanasijević and her interpretations as an original philosophy of meaning.

In opposition not only to dogmatic ontologism but also to classical metaphysics in general, as well as to shallow and limited pragmatism, K. Atanasijević developed, in fact, an original ontological-axiological philosophy of the meaning of human existence.

Unlike Leibnitz's *Theodicea* and Tolstoi's philosophy of „non-resistance to evil", K. Atanasijević developed an activist and militant philosophy of the meaning of man's individual and social existence and activity.

Preceding Kafka and J.-P. Sartre, K. Atanasijević produced the strongest aphorisms and made the most striking pronouncements on the evil and meaninglessness of the human world and human existence as they have been hitherto. In her opinion, the essential characteristics of the empirical human world are innumerable specimens of „ugliness", „vileness)), „gloom", and „meaninglessness". Social reality is teeming with „defiled processes"; the framework of most people's lives consists of strife, spite, fraudulence, hysterical excesses, evil actions pointless self-lacerations, disintegration of the spirit and soul... The lives of the majority, even of well-to-do people, are filled with boredom and trivialities."

The evil and meaninglessness of the human world are concentrated in unreasonable and immoral human relations:: „Still, this is irrefutable: there is a horror in the circumstances too, not only in the human responses to them... In fact, the entanglements between people are the most hopeless hell", says K. Atanasijević. The greatest evil of inhuman relations between people are *hatred* and *human discrimination*. The evil in the human world is caused not only by the evil inherent in human nature but also by *„the unjustifiable structure of the social hierarchy, full of worthless and cynical kinds of discrimination"*, K. Atanasijević concludes.

However, unlike all other pessimistic concepts of human existence and of the structure and funkctioning of the human world, K. Atanasijević developed, particularly in her last works, a teaching on the possibility of overcoming the evil and absurdity of human existence, and of creating a humane, free and just human society. She concludes that „When we firmly uphold the principles and positions of a modern philosophy of a true, partly realized, not merely verbal humanism, which are indispensable to our time, our struggle against all kinds of manifestations of injustice, wickedness and wrong will be ethically, socially and economically efficient and fruitful (3, pp. 38—39).

The necessary and realistically possible total transformation of the human world is called by K. Atanasijević „the intellectual-moral and supreme revolution of the Good". In this revolution, philosophy plays an important part and has a high goal, since „the aim of the philosophical activity of modern thinkers is the abolition of all kinds of artificially imposed, unnatural discrimination, maintained with varying degrees of ruthlessness or concealment throughout the entire bloodthirsty and insane history of mankind" (3, p. 38).

Having interpreted the philosophy of K. Atanasijević as a *philosophy of values and meaning*, which includes fundamental theories of the evil and meaninglessness of the human world as it has existed hitherto, and of the possibility and necessity of overcoming the meaninglessness of that world by making possible rational and humane, morally and aesthetically valuable human life, the present author concludes his discussion with a critical survey of the philosophy of K. Atanasijević; he also advances the thesis that in spite of the obvious differences, this philosophy is similar to Marx-s theory of alienation and dealienation.

Radmila Šajković's correct statement that to Ksenija Atanasijević „philosophy was the highest ideal and the only meaning in life" is supplemented by the present author's conclusion that the philosophy of Ksenija Atanasijević is basically a philosophy of the value and meaning of human life, whose author occupies one of the most eminent places in the Serbian and Yugoslav philosophy of the twen twentieth century.

Др Андрија Б. Стојковић

ПЕТРОНИЈЕВИЋЕВА КОСМОГОНИЈСКО-КОСМОЛОШКА ВИЗИЈА СВЕТА

Својом тежњом ка синтези низа супротних доктрина и методских приступа Петронијевићева визија настанка, развитка и данашњег стања света заузима специфично место међу космогонијско-космолошким хипотезама XX века.

1. По сведочанствима савременика[1] Петронијевића „од детињства никад није напуштао интерес према астрономији, као основној и најтачнијој природној науци" па је он „чак имао и свој астрономски дурбин"; али он није посматрао небеске појаве као обичан љубитељ природе већ је имао и солидних научних знања о астрономским појавама на основу којих се могао и упуштати у њихову метафизичку и хиперметафизичку надградњу, која је дала и његову космогонијско-космолошку концепцију. О карактеру и домету његових знања из области астрономије и небеске механике сведоче Петронијевићеви многи мањи и већи радови међу којима и један средњошколски уџбеник.[2]

Остављајући анализу и оцену ових Петронијевићевих радова компетентним природњацима, ми ћемо се задржати на Петронијевићевој космогонијско-космолошкој концепцији која, као што ћемо видети, представља део његовог филозофског система па је претежно спекулативно-филозофска и уз то дијалектичко-еволуционистичка иако користи и неке природнонаучне аргументе. Ова је концепција изложена нарочито у следећим Петронијевићевим делима: *Principien der Meta-*

---

[1] Антон Билимовић: *Бранислав Петронијевић као математичар*, „Бранислав Петронијевић 1875—1954", САН, Споменице, књ. 13, Београд 1957, стр. 103.

[2] Према *Прегледу објављених радова Бранислава Петронијевића* (Споменица, стр. 105—115) чији су подаци недовољно сигурни, то су следећи радови: *О ентропији васионе*, „Српски књижевни гласник", бр. 2—5, 1901, стр. 125—133, 202—214, 274—281, 363—369. *О бескрајности света*, „Дело", јануар 1904. стр. 96—110. *О становницима на планетама*, „Дело", 1906, стр. 164—177. *Како је замишљана васиона у току векова?*, „Учитељ", бр. 7, 1921, стр. 504—511. *Креће ли се Земља?*, „Време" Божићни додатак, јануар 1925. *О планети Марсу*, „Мисао" бр. 3, 1926, стр. 161—168. *Сунчани систем.* I, Сунце, „Гласник Подмлатка Црвеног Крста", Београд 1927. *Еволуција васионе*, „Време", Божићни додатак, јануар 1928. *Основи астрономије и математичке географије*, за више разреде средњих и стручних школа, у сарадњи са Др Б. Ж. Милојевићем, Београд 1928, стр. 108. *Уран, Нептун и Плутон*, „Време", 19—22. април 1930, стр. 5. *Како је пронађена нова девета планета Сунчаног система?*, „Учитељ", 1932, стр. 567—571. *Исак Њутон и његова теорија гравитације*, „Мисао", бр. 7—8, 1933, стр. 385—390. *Закони централног кретања по Њутону и другима*, издање писца, Београд 1933, стр. 62. *Галилеји и Инквизиција*, „Правда", 27—30. април 1935.

physik, Heidelberg, *1904. и 1912, нарочито* Erster Band, Zweite Abteilung, Neuntes Kapitel, S. 224—255. Затим у књизи насталој у припреми трећег тома *Принципâ метафизике* (који никад није објавио), на основу предавања држаних током I светског рата на парискоj Сорбони: *L'Évolution universelle*, Paris 1921, нарочито Livre I, Chap. II, pp. 26—54: L'évolution mondiale. У овој књизи Петронијевић тежи да своју метафизичку визију света усагласи са резултатима природних наука. Најзрелија формулација ове концепције може се наћи у Петронијевићевој књизи *Résumé des travaux philosophiques et scientifiques de Branislav Petronievics*, Belgrade 1937, pp. 78—79, 103—104.

Следећи Петронијевићеву концепцију, прво ћемо изложити спекулативно-метафизичке основе Петронијевићеве визије настанка, развитка и савременог стања космоса а затим његов покушај усаглашавања те визије са резултатима савремених природних наука; на крају покушаћемо да одредимо место и значај ове концепције у данашњој космогонијско-космолошкој слици света.

1. МЕТАФИЗИЧКО-ХИПЕРМЕТАФИЗИЧКИ „ЕМБРИО СВЕТА"

2. Петронијевићев објективно-идеалистички филозофски систем схвата свет као одуховљен, коначан и дисконтинуиран и на следећи начин решава три основна проблема — онтолошки, квантитативни и квалитативни проблем бића.[3]

2.1. Решавајући *онтолошки проблем* (проблем супстанције) Петронијевић *биће* схвата као *реално* и (идући за Ђорданом Бруном) као *дискретно* — састављено из простих квалитативних тачака које садрже бесконачан број делова и „међутачкама" (које су негација реалних тачака) међусобно су повезане, али и раздвојене да се потпуно не саставе (на ово схватање могао је имати утицаја Бошковићев закон атрактивно-репулзивних сила). Метода ове метафизике је статичко-дијалектичка — тежи разјашњењу света као „света мноштва, разноврсности и промене" али на основу статичких супротности па свет схвата као дискретум који чине реалне „тачке"; консеквенцију о апсолутној хомогености оваквог бића Петронијевић избегава увођењем реалних „тачака негације" које одвајају „реалне тачке".

Квантитативни проблем бића Петронијевић решава јединствено у метафизици и у математици на основи своје дискретне геометрије: у простору (који је за њега као и време реална форма реда бића) постоје иреалне тачке које су интермедијарне између реалних тачака (биформни финитизам), које би се без иреалних тачака додиривале и спојиле у континуум а благодарећи њима *простор може бити само дискретан и ограничен* (у томе је Петронијевићев дискретизам): наш филозоф простор схвата као сумултану коегзистенцију реалних тачака

---

[3] В. А. Б. Стојковић: *Развитак философије у Срба 1804—1944*, Београд 1972, стр. 304—312, и ту наведену библиографију (нарочито радове Б. В. Шешића и Д. М. Јеремића).

и делова бића а време као сукцесију стања бића; и простор и време за њега су коначне величине, које чине *дискретум без празнина.*

Најзад, *квалитативни проблем* бића наш филозоф решава концепцијом релативног консцијенцијализма или монадолошког моноплурализма (синтеза Спинозиног монизма и Лајбницовог монадолошког плурализма): материја је само релативно несвесна (састоји се из духовних атома — монада чији је број једнак највећем коначном броју) а целина стварности мора бити свесна (панпсихизам) као што апсолутна реалност мора бити моноплуралистичка — монаде су мноштвене и дискретне али трансцендентни квалитет монада чине само један простор; ова два квалитета монада налазе се у односу квалитативног акта негације који се манифестује као нужност на промене у ванпросторним актима негације узрокују кретање монада.

2.2 У свом решавању основног задатка метафизике — у утврђивању структуре *света као целине* у чијим оквирима налази места и Петронијевићева космогонија и космологија, на основу скицираних решења три метафизичка проблема, за разлику од Хегелова три стадија развитка апсолутне идеје Петронијевић сматра да је *свет прошао кроз два стадија — статички и динамички,* и изграђује своју хипер-метафизику која утврђује не само каква стварност јесте (метафизика) већ и каква једино може бити (наравно — према визију нашег филозофа).

3. Петронијевићева метафизичка космогонија у *Принципима метафизике* оперише са појмовима „тачака", статичких супротности и ембриа света" (Weltembrio) из којег се „организам света" (Weltorganismus, појам сличан шелинговском појму Organismus des Weltalls који налазимо код Уроша Миланковића 1841—1847) „развија" посредством „принципа негације". Наиме, пошто је у главама V—VIII утврдио квантитативну и квалитативну структуру тоталне стварности аналитичким и емпиријским путем (емпиријским у смислу који му он придаје), Петронијевић у IX глави ту стварност изводи принципом супростности синтетичким и дедуктивним путем. Та дедукција претпоставља као дате четири супротности.[4] Оваквом крајње спекулативно-метафизичком иако притом формално-дијалектичком методом, полазећи од „ове четири фундаменталне супротности" Петронијевић „из њих на следећи начин дедукује прво 'метафизички светски ембрио' (l'embryon métaphysique mondial)". Та се дедукцију не може више сажети него што је то сâм њен аутор учинио следећим речима:[5] „Поред светске супстанције и ван ње треба претпоставити

---

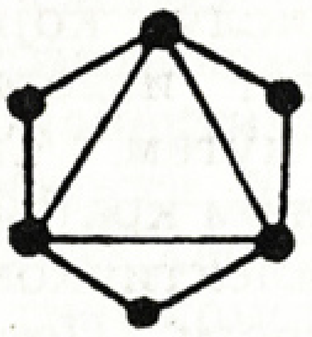
[4] То су: „1. формална супротност између уједињујуће светске супстанције с једне, и квалитативних одвајајућих тачака с друге стране; — 2. формална супротност између реалног квантитативног акта негације и реалног квалитативног акта негације; — 3. реална (тј. заснована на реалном акту негације) супротност двеју одговарајућих квалитативних квалитативно једнаких тачака (или, друкчије речено, нумеричка разлика заснована на реалном квантитативном акту негације); и — 4. реална супротност двеју група одговарајућих квалитативно различитих тачака или, друкчије речено, квалитативна разлика заснована на реалном квалитативном акту негације)." (*Résumé . . ., p. 78).*

[5] *Ibid.*, p. 78—79.

четири реалне одвајајуће тачке подељене на две квалитативно различите групе од којих се свака састоји из две реалне квалитативно једнаке тачке. Ове последње биће одвојене једна од друге у свакој групи актом квантитативне реалне негације док ће саме те две групе бити одвојене актом квалитативне реалне негације (који ће се наћи ван њих, као што ће и саме те две групе бити једна ван друге)".

„Тако изграђен метафизички светски ембрио дедукција развија најзад у светски организам" а „иницијални стадијуми" тога развитка су следећи: „Прва дедукција коју треба извршити то је дедукција разлике између акта квантитативне екстензивне и интензивне негације. Пошто свака реална тачка као таква представља једно место у бићу, евидентно је да у почетку треба претпоставити многа различита места која заузимају различите реалне тачке да би се могло најзад допустити да се више реалних тачака може наћи на истом месту (због тога смо морали претпоставити да се четири прве одвајајуће тачке налазе ван светске супстанције). Али чим је нумеричка екстензивна разлика дата, и сама интензивна нумеричка разлика постаје, услед принципа супротности, могућа. А ми смо морали претпоставити да, као што ће у једној од две групе од прве четири раздвајајуће тачке две тачке бити *спољне* једна у односу на другу, у другој групи оне ће се налазити једна *у* другој; или, друкчије речено, ми смо морали претпоставити да је постојао акт екстензивне негације у једној а акт интензивне негације у другој од ових двеју група. И тако је први стадијум развитка нашег ембриа дедукован."

„У другом стадијуму", завршава Петронијевић излагање резимеа своје опште метафизичке космогоније која прераста у космологију, „двема једнаким квалитативним тачкама сваке од двеју група биће додата још и једна трећа квалитативна тачка која ће, у екстензивној групи, са две прве (које се налазе на правој реалној простој линији) формирати један реални прост троугао (упореди фигуру 17) а претходашњи неекстензивни простор концептуално екстензивни простор. А у трећем стадијуму број тачака у свакој групи достићи ће максимални реални број *M*, чиме ће квантитативна структура ових група бити завршена". Петронијевић даље дедукује „четири атрибута монаде и њихових специфичних квалитета" — Што излази из оквира његове опште космогоније и тиме не спада у наша излагања.



4. Петронијевић, међутим, као што смо указали, поред метафизике и у њеним оквирима изложене космогоније и космологије, у којима излаже каква суштина света по њему *јесте*, конструише и *хиперметафизику* у којој на „крајњим дубинама принципа негације" (die letzten Tiefen des Negationsprincips) доказује да суштина света управо таква и *мора* бити. Конституент ове хиперметафизике је космогонијско схватање о *хиперметафизичком ембрију света*.

„Разлика између хиперметафизичког и метафизичког ембриа света"[6] је у следећем. Пошто сматра да је у почетку своје хиперметафи-

---

[6] *Principien ...*, Dritter Abschnitt, Dritter Unterabschnitt, Drittes Kapitel: *Hypermetaphysische Deduktion des Seienden, seiner quantitativ-qualitativen Struktur und seiner Kategorialbestimmungen*, S. 498—522.

зике аналитички доказано нужност „многог" и „једног" као „два прапринципа бића". Петронијевић прелази на „обратан пут" — „да из прапринципâ систематски дедукује стварност, да покаже да се на основу тих прапринципâ може створити само таква стварност каква је стварно створена". У тој дедукцији он долази „до хиперметафизичког ембрија света" који се „само формално слаже са метафизичким ембријом света". Ову разлику наш мислилац следећим речима резимира у свом најзрелијем спису (1937): „„Хиперметафизички ембрио света' разликује се од одговарајућег метафизичког ембрија одсуством акта специјалне квалитативне негације која постоји у метафизичком ембрију. Због тог одсуства стадијуми развитка хиперметафизичког ембрија скрећу на извесне детаље стадијумâ развитка метафизичког ембрија",[7] у чије се излагање ми немамо потребе упуштати.

5.1. Тако је наш филозоф своју космогонију засновао на објективно-идеалистичком и спекулативно-дијалектичком „принципу контрарне супротности", односно негације или синтезе негативно-контрарних појмова. Тај принцип Петронијевић примењује полазећи од *појма „просте тачке"* као „апсолутно просте једности" и тај појам сматра основним појмом своје филозофије по којој је свака појединачна ствар састављена из тачака одређене врсте као елемената дате ствари.[8] Ради појашњења наших излагања треба подсетити да Петронијевићева општа филозофска концепција почива на *емпиријском заснивању спекулативне метафизике* по узорима Ед. Хартмана, Г. Т. Фехнера, Х. Лоцеа и других метафизичара XIX века укључујући нарочито Петронијевићевог учитеља Ј. Фолкелта. Да би дао рачуна о мноштвености бића, Петронијевић је поред *принципа идентичности бића и идентичности статичких тачака*, као што смо конкретно показали, *увео и „принцип негације"* и ми смо приказали његову „дедукцију квантитативно-квалитативне структуре бића (des Seienden) из принципа негације"; и ове акте, тј. одређеност света међутим Петронијевић замишља спекулативно-метафизички, као просте акте негације, тј. елементарнологички (на основу елементарнологичких закона простог идентитета, непротивречности и искључења трећег) и тако изграђује свој метафизички и хиперметафизички систем „моноплурализма" у којем нема противречности већ је супстанција замишљена лајбницовски као апсолутно континуирана (иако састављена из „та-

---

[7] *Résumé*, p 103—104.

[8] Те су Петронијевићеве „тачке": „квалитативне тачке", „квантитативне тачке", „тачке односа", „тачке осета", „тачке осећања", „тачке воље", „тачке знања" итд. То су, по тачном тумачењу Богдана Шешића, изврсног познаваоца Петронијевићеве мисли, замисли засноване на типично елементарно-логичком појму „простог идентитета" или „просто једног". Петронијевићеве метафизичке, дијалектичке и логичке принципе (међу њима и принцип „унутарње тежње делова праматерије према распадању" „и према јединству и спајању", који међутим остаје на контрарној супротности без противречности у којој је стварни извор развитка), темељно и с дубоким разумевањем њихове суштине излаже и тачно критички оцењује најбољи познавалац Петронијевићеве мисли Б. В. Шешић у расправама: *Логички и дијалектички принципи филозофије Б. Петронијевића* (у наведеној Споменици, 1957, стр. 33—53) и *Хиперметафизика и дијалектика Бранислава Петронијевића* (Матица српска, „Зборник за друштвене науке", св. 63, 1977, стр. 61—84) и ми се у нашим излагањима ослањамо на резултате Шешићевих истраживања.

чака" и других указаних компонената), динамички стадијум света (који почиње од светске супстанције као просте реалне тачке и завршава са човеком као „свесним организмом са високо развијеним свесним животом") као пролазан а његов статички стадијум као вечан (и поред извесне могућности његовог прерастања у нови динамички стадијум, која је практички занемарљива).

У првом, *статичком стадијуму*, који представља у ствари чисту претпоставку, простор је нераширен и постоји само духовни свет у апсолутном мировању и непроменљивости. Петронијевић овде прибегава још једној претпоставци: свесне душе које не знају једна за другу нити знају за могућност прелаза у други стадијум, својом вољном одлуком чине да свет пређе у тај други, *динамички стадијум*, у коме је простор раширен. Пошто га чини велики број релативно несвесних монада, овај се стадијум може назвати материјалним светом (Хегелово „другобивство идеје" код Петронијевића је нека врста „другобивства" апсолутног духовног света из првог стадијума). И као што Хегел својим тријадама изводи даље целокупну еволуцију до највиших производа људског духа (уметности, религије и филозофије), Петронијевић у другом стадијуму такође уводи теорију еволуције: све се ове релативно несвесне монаде стално крећу и мењају чинећи еволуциони процес, чија је значајна етапа настанак организама са високоразвијеним свесним животом (о чему ће даље бити речи).

Сав у компромисима супротности, Петронијевић у оквирима метафизике претпоставља, као што смо указали, да ни динамички стадијум света није крајњи: он може поново прећи у статички стадијум, који би могао прећи у нов динамички стадијум — али је та вероватноћа $^1/_2{}^M$ дакле минимална и тиме је за Петронијевића статички стадијум света најдубља реалност.[9]

5.2. На *хиперметафизичком нивоу* суштину и однос ова *два светска стадијума* наш филозоф поставља и решава на следећи начин.[10]

---

[9] О односу ова два стадијума Петронијевић опширно пише у својим *Принципима метафизике* (Zwölftes Kapitel: *Ueber den Daseinswerth des dynamischen Weltstadiums und dessen Aufhebung*, S.337—393: Dreizehntes Kapitel: *Ueber den Daseinswerth des statischen Weltstadiums, dessen Umwandlung in das dynamische und dessen Dauer nach der Wiederherstellung*, S. 393—424) а сажето у *Основним ставовима метафизике* (Други део. „Глас СКА", CXXXVI, Други разред 72, Сремски Карловци 1929, стр. 116—122) следећим формулацијама: „43. Светска супстанција је једна проста реална тачка, која се налази ван света монада и спаја све његове реалне тачке". „44. Могућа су два стадијума света монада, примарни статички и секундарни динамички стадијум света". „45. Нераширени простор је просторна форма света у примарном светском стадијуму". „46.. У нераширеном простору кретање није могуће". „47. Раширени простор је просторна форма света у секундарном светском стадијуму". „48. Осећај свесног Ја у примарном светском стадијуму састоји се у позитивном праосећају, а осећање у максималном осећању задовољства". „49. У примарном светском стадијуму не постоје материјална тела". „50. Свесне душе примарног светског стадијума, чијом се вољном одлуком ставља динамички светски стадијум, не знају једна за другу и немају представе о могућности динамичког светског стадијума и догађаја у њему". „51. Вероватност прелаза статичког у динамички светски стадијум је $^1/_2{}^M$". „52. Промењивање у динамичком светском стадијуму представља еволуциони процес". „53. Резултат светског еволуционог процеса је појава свесних организама са високо развијеним свесним животом".

[10] *Résumé* . . ., p. 12—123.

„Како по финитистичкој доктрини промене морају имати апсолутан почетак у вечности, има разлога разликовању два светска стадијума, првобитног статичког стадијума који претходи садашњем динамичком стадијуму света. У статичком стадијуму просторна форма је сасвим различита од просторне форме постојећег света: док овај други представља екстензиван простор са три димензије, иницијална форма била је неекстензивни простор са М—1 димензије (М означава коначни број монада)". Као дијалектички еволуционист, Петронијевић сматра да се „прелаз из статичког у динамички стадијум остварује апсолутно спонтаним актом монада": на основу квалитативних промена у садржају нихове свести кидају се просторне везе између тачака примарних квалитета монада и монаде „тако трансформишу неекстензивни објективни простор у екстензивни простор. — Ову трансформацију треба схватити као тренутну (тј. материјални свет је колективна креација једног симултаног акта мноштва свести) и она остварује уместо једног света максималне свести (уместо спиритуалног света) један свет минималне свести (материјални свет). Али материјални свет већ у првом часу своје егзистенције садржи клицу свих каснијих промена а њима управља општи закон еволуције и закон тоталне еволуције универзума. Циљ те еволуције јесте креација дисперговапих центара развијене свести, што се може остварити само путем органских тела. Реална могућност инверсне трансформације материјалног света у духовни свет остаје отворена. У сваком случају, једино средство да се то оствари, свест, јесте ту, и то средство се све више развија. Свест је створила свет, само она ће га моћи уништити". Петронијевићев панпсихизам, објективни идеализам и консцијенцијализам огледају се овде кристално јасно и експлицитно.

На другом месту свога система Петронијевић као своју коначну поруку оставља уверење о *примарности статичког стадијума света над динамичким.*[11] Проширујући механичку стабилност Сунчевог система, који сматра вечним, на друге сунчане системе космоса, на појединачне звездане системе и на систем Млечног пута — „које он идентификује са целином универзума", „аутор тврди да ће финално стање универзума садржати одвојена небеска тела која ће циркулисати периодично и вечно по истим орбитама и на чијим ће се површима наћи извесне енергетске разлике које ће омогућити егзистенцију непроменљивих и вечних организама. Ослањајући се на хипотезу таквог финалног стања, аутор се позива и на вероватно постојећу разлику између законâ тоталне еволуције универзума (који је Спенсер само парцијално додирнуо у својој познатој формули општег закона еволуције) и другог принципа енергетике".

Тако изгледа Петронијевићева метафизичка и хиперметафизичка космогонија с космологијом. Њене су тешкоће и недоследности запазили не само наши већ и страни оцењивачи али само на нивоу филозофије, тј метафизике, не запажајући да она садржи специфичну космогонију и космологију које смо ми овде скицирали. Задржавајући њене основне принципе (а тиме и тешкоће), Петронијевић ће на следећи начин покушати да је даље развије и верификује резултатима специјалних наука.

---

[11] *Ibid.*, p 93.

2. ПЕТРОНИЈЕВИЋЕВ МЕТАФИЗИЧКО-ПРИРОДНОНАУЧНИ ФИНИТИСТИЧКИ УНИВЕРЗАЛНИ ЕВОЛУЦИОНИЗАМ

6.1. Иако се бавио природним наукама и стекао признања ушавши у светску науку као палеонтолог и биолог, Петронијевић је био и остао пре свега метафизичар. То је он јасно исказао и у својој академској беседи[12] тврдећи да се наукама бавио да би нашао доказе за своје спекулативно-метафизичке конструкције. Тако и у својој књизи о универзалној еволуцији (1921) Петронијевић као „метафизичар" излаже пре свега метафизичарима а затим и „обичним читаоцима и научницима" „доказе и законе еволуције света и посебне еволуције анорганског и органског света". У општу космологију може се урачунати први део ове књиге који говори о „еволуцији универзума схваћеног као целина постојећих ствари" и о „питању *узрока* еволуционог процеса" а у њој примењена метода је „метафизичка и хипотетичка".[13]

6.2. Наш метафизичар прво дефинише основни предмет своје књиге а то је појам *„еволуције"*. У духу изложених логичких и дијалектичких принципа свог метафизичког система Петронијевић схвата еволуцију као „постојање неке ствари путем сукцесивних ступњева промене", од којих је један почетни а други финални, тако да је еволуција и прогресивна и регресивна (еволуција и дисолуција, како је сматрао и Спенсер).[14] За разлику од Хегелове револуционарне дијалектике у којој негација означава „Aufhebung" — нестајање негативног у постојећем и даљи развој позитивног у њему па је стварносни процес преображавање, превазилажење старог квалитета у нови, Петронијевићева еволуционистичка дијалектика оставља старо и ново као сукцесивне ступњеве једно крај другог па се показује као статичка.

6.3. Полазећи од „целине света", Петронијевић сматра утврђеном научном чињеницом да се у „физичком свету" разликују „две врсте материје", „имподерабилна: етар, и пондерабилна, материја у строгом смислу те речи"; видљива физичка тела састоје се од ове друге а међусобно су одељена етром који „испуњава простор између небеских тела". (У овој разлици имподерабилне и пондерабилне материје Петронијевић репродукује разлику између „тачака негације" и „реалних тачака" бића, при чему етар добија улогу одвајања „реалних тачака" да се не саставе). Петронијевић међу првима код нас током I светског рата узима позитиван став према Ајнштајновој теорији релативности и напомиње да она додуше „одбацује хипотезу о етру као некорисну" али да „етар није апсолутно инкомпатибилан са том теоријом"; међутим, по нашем метафизичару као објективном идеалисти који тежи заснивању свога мислилаштва на реалном иако схва-

---

[12] *Закон корелације и некорелативно развиће.* Приступна академска беседа. „Глас СКА", књ. XCVII, 1921, стр. 1—3.

[13] *L'évolution universelle,* p. VII—VIII.

[14] *Ibid.,* p. 22—24.

ћеном као духовном, етар „остаје апсолутно нужна метафизичка хипотеза" јер „празан простор није логички могућ".[15]

У доказивању могућности универзалне еволуције Петронијевић даље полази од *антиномије крајност-бескрајност простора*. Наводећи разлоге за и против једне и друге тезе он на следећи начин сматра доказаним свој финитизам и тиме могућност еволуције као такве. По њему, када би свет био бескрајан у простору, у том простору би постојао безброј звезданих система „одвојених чисто етеричним интервалима тако безмерних димензија да физичка веза између ових разних звезданих система никако не би могла постојати и материјални свет не би више био физичка целина у строгом смислу речи". Напротив, „ако материјални свет није бескрајан у простору, тада је претпоставка звезданих система различитих од нашег система само мало сигурна хипотеза и физичко јединство универзума постаје врло вероватна могућност".[16]

Решење ове антиномије, као што смо већ указали, Петронијевић налази на разини своје дискретне геометрије која је нераздвојно повезана са дискретизмом и финитизмом његовог филозофског система:[17] за њега је несумњиво „испуњен прелиминарни услов опште еволуције": да је простор бескрајан, разни звездани системи (чији би број у том случају такође био бескрајан) били би одвојени међузвезданим простором енормних димензија па би атрактивни утицај међу њима био готово раван нули и „сваки од њих могао би имати посебну еволуцију"; „у том случају симултана еволуција свих ових система не би била могућа, универзум не би дакле имао никакво заједничко почетно стање, општа еволуција универзума не би постојала".[18]

Пошто тај прелиминарни услов опште еволуције постоји, Петронијевић прелази на питање „*да ли универзум има и треба да има једно иницијално стање у прошлости*" што је за њега питање — „да ли је време крајно или бескрајно у правцу прошлости". По Петронијевићу, у аргументацији „против бескрајности времена у прошлости" могу се навести простији разлози него што су они против бескрајности простора — као *и простор, и време је коначно* јер „ми можемо непосредно утврдити да се време никад не може замислити као стварно бескрајно у правцу будућности" као ни у правцу прошлости.[19] Остајући примарно метафизичар, Петронијевић и овде наводи метафизичке аргументе у духу Лајбницовог логичког принципа довољног разлога[20]; то су аргументи из његових *Принципа метафизике* (Део први, „Општа онтологија и формалне категорије", 1904).

Прелазећи на главно питање — „*опште еволуције универзума*"[21] у односу на „вечност (вечно трајање егзистенције)", од по њему че-

---

[15] *Ibid.*, p. 26—27. Слично: *Résumé . . .*, p. 82.

[16] *L'évolution universelle*, p. 27—28.

[17] *Ibid.*, 28—32.

[18] *Ibid.*, p. 32.

[19] *Ibid.*, p. 32—33

[20] *Ibid.*, p. 32—35.

[21] *Ibid.*, p. 35—45.

тири могућа начина постављања и решења овог проблема Петронијевић заступа четврто, *еволуционистичко-финитистичко*, које гласи: *„општа еволуција универзума је јединствен општи процес који је имао апсолутни почетак у прошлости и који ће имати крај у будућности"*.

Као што је за тезу о коначности простора и времена навео метафизичке аргументе — и за тезу о постојању опште еволуције универзума Петронијевић наводи четири аргумента исте врсте: „1. Апсолутни почетак промене у прошлости; 2. Крај света у простору; 3. Физичко дејство универзума; 4. Посебне еволуције које постоје у разним деловима универзума".[22] Како је прве две тачке ове аргументације већ утврдио, наш метафизичар наводи следећих пет доказа тезе „да постоји јединство физичког универзума" (тачка 3): „1. Највећи део звезда видљивог универзума и група звезда налази се окупљен у плану галактике Млечног пута која чини један затворен систем, чија тачна стварна форма још није позната; — 2. Звезде смештене ван Млечног пута постају све ређе како се удаљава од Млечног пута и приближава галактичким половима; — 3. Саме небулозе, изузев планетских небулоза, то јест несводљиве небулозе које представљају хладне гасовите масе, постају, напротив, све многобројније ка половима Млечног пута; — 4. Саме небулозе налазе се у небеским просторима, сиромашним у звездама, и обратно; — 5. Постоје два начелно супротна тока транслаторног кретања звезда у простору". По Петронијевићу, ови докази (пети ако се прикладно тумачи) на јасан начин утврђују систематски ред између чланова видљивог универзума и доказују физичко јединство универзума.[23]

6.4. Наш метафизичар најзад прелази на доказивање тачке 4. — о *постојању еволуције у појединим деловима универзума:* „еволуција нашег Сунчаног система, еволуција појединих звезданих система, еволуција Земље, еволуција органског света, еволуција животињског и људског духа, еволуција људског друштва — ето главних случајева еволуција разних делова познате реалности који изгледа да су добро утврђене чињенице". У овако спенсеровски обухватном еволуционом ланцу, који на жалост није стигао или није успео да теоријски уобличи и систематски изложи као завршни део свога метафизичког система, дајући целини свога мислилаштва и ту специјалнонаучну димензију, Петронијевић сматра да овај доказ не би важио за универзум у целини када би свет био бескрајан у простору и да светска промена није никада почела; али чак и да је свет крајан у простору и времену и да је физичко јединство нашег видљивог универзума несумњива чињеница — „општа еволуција универзума не би из тога нужно проистицала"[24] јер увек остаје могуће (иако је мало вероватно) да изван

---

[22] *Ibid.*, p. 41.

[23] Прва четири аргумента Петронијевић преузима од Тарнера (Turner) преко A. C. Единтона (из његовог дела *Stellar movements and the Structure of* the Universe, 1914) а пети од холандског астронома J. C. Kapteyna. (*Ibid.*, p. 42—43).

[24] *Ibid.*, p. 43—44.

нашег звезданог система има других звезданих система тако удаљених да њихова светлост због апсорпције која се дешава у међузвезданом простору не може никад доспети до нас, па према томе „физичко јединство реалног универзума неће никако моћи бити гарантовано физичким јединством нашег видљивог универзума".[25] Али чак и да је овај наш видљиви универзум идентичан са реалним универзумом — „посебне еволуције још не доказују на недискутабилан начин општу еволуцију тог видљивог универзума" па „његово физичко јединство могло би бити чисто статичка чињеница условљена само егзистенцијом тог универзума, тако да еволуција посебних сунчаних система и посебних звезданих система не повлачи за собом општу еволуцију звезданих система. У том случају саме небулозе неће више бити остаци првобитне небулозе" из које настају звезде, „већ производи судара већ насталих звезда".[26]

6.5. У *закључку* Петронијевић констатује *„да је тотална еволуција универзума врло вероватна али да није сигурна и да остаје једна хипотеза. Да би та хипотеза постала добро утврђена истина, требало би дедуктивним путем доказати да је иницијално стање материје, у часу прве промене, било такво да је свет као ц е л и н а био принуђен да еволуира у својој целини, доказ који је врло тежак, можда чак и немогућ".*[27] Зато је и применио метафизичко-хипотетичку методу као основну: за њега је лајбницовски „довољан разлог" само дедуктивне природе и сви емпиријски аргументи морају пред њиме положити рачун.

7. У следећој, IV глави своје књиге[28] Петронијевић излаже своје концепције посебне космогоније сунчаних и звезданих система и индивидуалне еволуције звезда тежећи да се креће у оквирима природнонаучне аргументације тога доба (нарочито користећи резултате А. С. Едингтона); даље[29] он опширно излаже своје схватање еволуције хемијских елемената и тела, еволуције Земље и органске еволуције (њеног порекла и законâ). Ова Петронијевићева разматрања међутим излазе из оквира наше теме јер не спадају у општу космогонију и космологију већ у теорију еволуције појединих делова космоса и врста материјалног постојања закључно са еволуцијом организама и човека. Карактеристично је међутим да (насупрот, на пример, Ж. Леметру и његовим настављачима који еволуцију хемијских елемената третирају као спекулативно-метафизички проблем) — Петронијевић у излагању ових специјалних теорија еволуције остаје готово искључиво у оквирима природнонаучних аргумената, иако њихову крајњу верификацију налази искључиво у дедукцији.

---

[25] *Ibid.*, p. 44.
[26] *Ibid.*, p. 44.
[27] *Ibid.*, p. 45.
[28] *Ibid.*, p. 46—54.
[29] *Ibid.*, p. 55—207.

3. ПЕТРОНИЈЕВИЋЕВО МЕСТО У КОСМОГОНИЈИ И КОСМОЛОГИЈИ XX ВЕКА

8.1. По *Петронијевићу*, као што смо показали, биће света је *реално* и *дискретно* и чине га „реалне тачке" раздвојене „ирealним тачкама" негације (биформни финитизам); време је ограничено и у прошлости и у будућности а простор је без празнина, дискретан и ограничен (као природњак, Петронијевић сматра да етар као и импондерабилна материја „остаје апсолутно нужна метафизичка хипотеза" јер „празан простор није логички могућ"). Полазећи од „четири фундаменталне супротности" конструисане из ових „тачака" и овако схваћеног простора и времена, Петронијевић из њих чисто мисаоним путем *дедукује „метафизички ембрио света"* а из њега принципом негације „развија" „организам света". Та дедукција је крајње спекулативно-метафизичка и она постулира три „иницијална стадијума" развитка „ембрија света". По Петронијевићевој космогонији „метафизички ембрио света" не само такав *јесте* већ он такав и *мора* бити, што доказује у својој хиперметафизици. Ова полази од „два прапринципа бића" — „једног" и „многог" и из њих „систематски дедукује стварност" на основама моноплурализма — јединства једног и многог.

Петронијевић даље постулира да је свет као целина прошао кроз *два стадијума* — статички и динамички. У првом, *статичком стадијуму*, који има „апсолутни почетак у вечности", простор је нераширен и постоји само духовни свет у апсолутном мировању и непроменљивости; прелаз у други, *динамички стадијум* (који се по њему може назвати и *материјалним светом* а „ову трансформацију", тј. прелаз „треба схватити као тренутну"), у коме је простор тродимензионалан и раширен, врше свесне душе својом вољном одлуком па у овом стадијуму света (у коме ми живимо) постоји еволуциони процес чији су субјект свесна бића (људи). „Материјални свет већ у првом часу своје егзистенције садржи клицу свих каснијих промена а њима управља општи закон еволуције и закон тоталне еволуције универзума"; у ту еволуцију Петронијевић укључује телеолошки постулат по коме „циљ ове еволуције јесте креација диспергованих центара развијене свести" смештених у органским телима.

Могућност прелаза овог динамичког стадијума света у нов статички стадијум, а њега опет у нов динамички стадијум постоји али је минимална (износи $1/2^M$, где је M коначни број монада) а исто тако „реална могућност инверсне трансформације материјалног света у духовни свет остаје отворена", али за ту трансформацију постоји субјект који се стално развија а то је „свест", која „је створила свет" (панпсихизам и консцијенцијализам).

Иако динамички стадијум света сматра нашом данашњом реалношћу, као спекулативни метафизичар Петронијевић ипак сматра да је *статички стадијум света примаран* и у ствари *„финално стање универзума"* па је и његово схватање универзалне еволуције финитистичко: она је за њега врло вероватна хипотеза која постоји као „јединствен општи процес који је имао апсолутни почетак у прошлости и који ће имати крај у будућности".

8.2. Указали смо да је Петронијевић-филозоф проистекао из емпиријске метафизике XIX века и показали да је *метода* Петронијевићеве космогоније и космологије далеко од емпиријско-индуктивних полазишта: наш метафизичар одбацује индуктивну екстраполацију којом се полази од законитости астрономске васионе (оног њеног дела који је доступан астрономском посматрању) и на основу њих закључује о целини васионе; иако тежи да своје резултате верификује резултатима природних наука, Петронијевићева метода је *изразито дедуктивистичка.* Њена је битна разлика од других дедуктивно-аксиоматских космогонија и космологија XX века у томе што не полази (као већина њих) од Ајнштајнове релативистичке теорије гравитације и опште теорије релативности, нити од било којих других егзактно утврђених природних закона већ је у основи *спекулативно-дијалектичка* — тежи да чисто мисаоним путем без икаквих емпиријских претпоставки из статичких супротности дедукује процес настанка, развитка и данашњег стања, као и будућности космоса.

У томе вероватно треба тражити разлог што је Петронијевићева концепција остала готово сасвим незапажена не само међу астрономима-емпиричарима већ и међу космогоничарима и космолозима па и самим филозофима XX века.[30] Њена компарација са осталим космолошким концепцијама XX века, међутим, показује да су спекулативност и научна неверифијабилност особине у већем или мањем степену карактеристичне за све њих али да је Петронијевићева предност у томе што умногоме претходи низу теза дедуктивно-аксиоматске космогоније и космологије нашега доба.

Према томе, укључивање Петронијевићеве изразито метафизичке доктрине у круг савремених космогонијско-космолошких хипотеза показује се оправданим и из разлога што се ова област по својој суштини ни данас (а таква ће у одређеном степену морати остати и убудуће) не може неговати без филозофије и чак донекле без метафизичке спекулације — иако се користи резултатима егзактних грана астрономије и других природних наука (као што су астрофизика, физика, геологија, геофизика, геохемија итд.) од којих неке никако нису биле стране ни Петронијевићу. Као што је и кроз историју била поприште борбе између науке и религије, материјализма и идеализма и других филозофских доктрина — такво је стање у космогонији и космологији и данас, иако известан број значајних космолога (као што су нпр. Х. Бонди а од марксиста нпр. Е. Колман, В. В. Казјутински и др.) сматрају да ову област треба учинити независном од филозофије и опште теорије релативности и обрађивати је као „равноправни део физике".[31] Како ни данас не постоји опште прихваћена космогонијско-

---

[30] Карактеристично је да ово Петронијевићево схватање о метафизичком и хиперметафизичком ембрију света и не помињу страни приказивачи (в. Miodrag Cekić: *Prikazi filozofskih i naučnih radova Branislava Petronijevića u inostranstvu,* „Dijalektika", 1976, br. 3, str. 63—78 i br. 4, str. 59—73) а од домаћих само понеки и то сасвим узгред, као конституент Петронијевићеве спекулативне метафизике, не придајући му уопште икакав космогонијско-космолошки значај.

[31] О односу појединих астрономских дисциплина и филозофије видети А. В. Stojković: *Astronomija među naukama,* „Dijalektika", br. 3, 1971, str. 37—52.

-космолошка хипотеза (Кант—Лапласова се не узима више тако често у обзир као некада а ни новоформиране не могу бити верификоване), утолико је занимљивије указати на место изложених Петронијевићевих схватања у космогонији и космологији XX века.

9.1. У овој области, као што је познато,[32] постоје два основна типа приступа и одговарајућа модела васионе, *индуктивно-емпиријски* и дедуктивно-аксиоматски. Петронијевић никако не припада првом типу хипотеза (као што је углавном са М. Миланковићем, П. Савићем и другима случај) које полазе од више или мање доказаних и верификованих закона природе и теже да се екстраполацијом уздигну до схватања васионе у целини.

Петронијевићево место треба тражити у концепцијама другог, *дедуктивно-аксиоматског* типа ових хипотеза који се опет дели на две врсте. Његова концепција има само неке додирне тачке са првом врстом коју чини тзв. *„затворени модел" експандирајућег космоса у „стационарном стању"* (Х. Бонди, Т. Гоулд, Ф. Хојл, Ц. В. Нарликар и др.) који простор сматра бесконачним али непроменљивим а ширење простора повезује с његовом кондензацијом. Додирна му је тачка у томе што и Петронијевић сматра статички стадијум света примарним и коначним иако зна и за еволуцију и динамички стадијум космоса (по чему и за њега космос на неки начин „пулсира"). Међутим, и хипотезу „стационарног стања" и Петронијевићеву чисту претпоставку статичности космоса погађа емпиријско-експериментална неверифијабилност данашњим резултатима егзактних наука; док је Петронијевићева предност у томе што он не уводи експлицитно креационизам у космогонију као што то чини ова хипотеза по којој материја-енергија у космосу непрекидно настаје „ex nihilo" (како тврде М. Дирак — 1937, 1938, П. Јордан — 1947, 1952, затим Х. Бонди, Т. Гоулд, Ф. Хојл — почев од 1951. године), што оштро противречи закону конзервације енергије.

Петронијевићева концепција је знатно ближа другој врсти дедуктивно-аксиоматских хипотеза коју чини тзв. *финитистички „отворени модел" „кинематичког релативитета"* (А. Едингтон, Ж. Леметр, Е. П. Хабл, Р. А. Алфер, Х. А. Бете, Г. Гамов и др.). По њему, простор је бесконачан и почев од извесног нултог момента времена проширује се неограничено у будућности (и ту се дакле прихвата постојање „експандирајуће васионе" бар у данашњем стадијуму њеног развитка). По овом моделу постоји почетак света у времену а то значи заступање специфичног креационизма код Леметра имплицитно а код А. Едингтона, Ц. Цинса и других експлицитно; ни ове врсте креационизма нема код Петронијевића — у чему је његова предност и над овим концептима.

---

[32] Види A. B. Stojković: *Filozofski problemi kosmologije*, „Zbornik" Vojne akademije kopnene vojske JNA, br. 2, Beograd 1972, str. 144—173; *Filozofski problemi kosmogonije*, „Dijalektika", br. 4, 1971, str. 111—130; и *Milankovićeva i Savićeva kosmogonijsko-kosmološka shvatanja*. Njihovo mesto među kosmogonijsko-kosmološkim hipotezama XX veka, „Dijalektika", br. 2, 1979.

Као што је по тачној Лењиновој оцени Лајбницово схватање монада упркос свом мистицизму и једностраности означило претходење данашњој релативистичкој и квантној теорији у схватању атома као самопокретних „центара сила" — и изложена космогонијско-космолошка схватања Петронијевића — лајбницовца спојеног са спинозијанцем — могу се узети као *претходење финитистичком моделу космоса*, нарочито у његовом облику који разрађује Ж. Леметр (од 1931) и његови настављачи Алфер—Бете—Гамов (од 1948). Тако Петронијевићев појам „ембрија света" сличан је Леметровом појму „првобитног атома" (или по Гамову „првобитног језгра") по коме „радијус простора почиње од нуле" (код Петронијевића — од „тачака") и тада долази до експанзије која је готово тренутна у првој својој фази (и по Петронијевићу, трансформацију из статичког у динамички стадијум света „треба схватити као тренутну"); цео свет настао је „из дезинтеграције тог првобитног атома" (по Петронијевићу — данашњи свет настао је процесом негације из првобитних „тачака" тј. „метафизичког" и јединства „једног и многог" као хиперметафизичког „ембрија света"); и по Леметру и по Петронијевићу долази се до статичког и затвореног космоса; по обојици, простор је крајан; по Леметру, Алферу, Бетеу и Гамову — у садашњој фази експанзије космоса процеси су ограничени, а слично и по Петронијевићу еволуција својствена данашњем динамичком стадијуму (материјалном свету) тендира ка коначном статичком стању са занемарљивом вероватноћом његовог прелаза у ново динамичко стање космоса.

Што се тиче верифијабилности и прихватљивости овог модела, ситуација није радикално различита у односу на Леметра и његове истомишљенике с једне, и Петронијевића с друге стране. Иако од једних (који чине већину) веома цењена као најбоља данашња космогонијско-космолошка хипотеза, Леметрова концепција је „крхка" (Ж. Мерло—Понти, 1965), а по Максу Борну космолошка схватања Милна, Едингтона, А. Н. Вајтхеда (Whitehead) и других су сума „настраних измишљотина". Многобројни страни оцењивачи Петронијевићеве метафизике међутим, међу њима и један истакнути позитивист као што је Бертранд Расел коме никаква метафизика није могла бити блиска, нису тако негативно оценили Петронијевићеве метафизичке спекулације већ су нашли похвалних речи за његов конзеквентни ум и математичко-природнонаучну спрему. Треба указати да ни по спекулативности своје методе примењене на космогонију и космологију Петронијевић никако није много превазишао неке савремене природњаке: по варијанти финитистичког модела кинематичког релативитета коју од 1932— 1950. године разрађују А. Милн (Milne), Витроу (G. J. Witrow, Волкер (A. G. Walker) и други кинематичка космологија се конструише априори и нераздвојна је од теологије (што по Петрони-

јевићу није случај[33]), а поготову од натурфилозофије, па је природно што говори о „божанском акту стварања" (Витроу, 1946, 1961).

9.2. Такво је углавном данашње стање теорије у овој области. На питање о *будућности* космогонијских и космолошких хипотеза, повезано са претходним, може се рећи следеће. Ако верујемо ауторитету једног од најутицајнијих данашњих астронома и физичара, Фреду Хојлу,[34] у погледу валидности оба типа дедуктивно-аксиоматских хипотеза „садашња ситуација је некако изједначена".[35] У таквом стању космогонијско-космолошких теорија највише општости и у погледу њихове спекулативности и у погледу њихове емпиријске неверифијабилности, Петронијевићева концепција има своје место и свој значај као *спекулативно-метафизичка антиципација* постављања и решавања проблемâ из чијег лавиринта космогонија и космологија XX века није могла изаћи ни више деценија после настанка Петронијевићеве антиципације (1904—1912, 1921). Ако јој се може и мора пребацити крајња спекулативност, то много мање од ње нису ни скициране космогонијско-космолошке концепције настале деценијама после ње а она их превазилази тиме што не садржи нужно ни акт божијег стварања света ни друге креационистичке тешкоће.

У погледу будућности космогонијско-космолошких хипотеза можемо се сложити са Р. Минковским и Г. Гамовом по којима ситуација није агностички безизлазна и да ће даљи развој науке и научне филозофије давати све адекватније и тачније одрогоре на проблеме настанка и развитка космичких објеката (јер са гледишта материјалистички конципиране науке и филозофије питање о настанку света у целини нема смисла).[36]

---

[33] Да Петронијевић није експлицитни теист и креационист сведочи и истакнути професор филозофије на православном Теолошком факултету у Београду др Радмило Вучић. Он је превео Петронијевићев спис *Der ontologische Beweis für das Dasein des Absoluten*, Leipzig 1897, и објавио га у часопису „Богословље" (бр. 1—2, 1975, стр. 29—45), пропративши га поговором *О овом делу и проблему* (стр. 45—52) у коме пише: „Петронијевић уопште не улази у анализу појма апсолута. Он не говори о Богу, јер то оставља теологији. Његово је да анализом самог мишљења, ума и његове унутрашње структуре укаже на нужност позитивног одговора на питање о постојању апсолута и неоправданости супротнога". Разлог за то што Петронијевић не идентификује апсолут с Богом др Вучић види у следећем: „не би се рекло да је код њега недостатак религиозности; он о томе не даје никакве изјаве. Али, он је сувише свестан одговорности за филозофа да говори, као нестручњак, о питању *шта* је апсолут" (стр. 51). У том је смислу карактеристичко да је први Петронијевић објављени рад — *превод* чланка др Ернста Мелцера *Доказ за егзистенцију бога и његове личности* („Весник српске цркве", св. I—II, 1896, стр. 73—88): можда је своје мишљење будући мислилац посредно овим путем исказао.

[34] Исти је закључак и најновијег симпозијума о филозофским проблемима савремене астрономије одржаног у Москви 1972. Видети материјале са тог научног скупа најистакнутијих совјетских природњака: *Философские проблемы астрономии XX века*, АНСССР, Москва 1976, стр. 478.

[35] F. Hoyle: *Astronomija*, Zagreb 1971, str. 301.

[36] Dž. Gamov: *Materija, Zemlja i Nebo*, Beograd 1971. str. 525.

Andrija B. Stojković

PETRONIJEVIĆ'S COSMOGONICAL AND COSMOLOGICAL VISION OF THE WORLD

Summary

The author presents the original cosmogonical and cosmological concept of the greatest Yugoslavian philosopher and scientist Branislav Petronijević (1875—1954), an original mathematician (with bis own system of discrete geometry), biologist and paleontologist (he proved that the ancient bird Archaeornits does not belong to the same species as Archeopteryx). As a philosopher-finitist and monopluralist, Petronijević has developed in his works („Principien der Metaphysik", Heidelberg 1904—1912; „L'Évolution universelle", Paris 1921; and „Résumé des travaux philosophiques et scientifiques de Branislav Petronievics", Belgrade 1937), a cosmogonical and cosmological conception on the basis of his philosophical system of objective idealism. According to this conception the world has evolved from a metaphysical--hypermetaphysical embryo („Weltembrio"). According to Petronijević, the being of the world is real and discrete, made up of „real points" separated by „unreal points" of negation (this is the essence of his biform finitism); time is limited both in the past and future and space is without emptiness, discrete and limited. Starting out with „four fundamental oppositions". constructed from these „points", and from the presented conception of space and time, Petronijević deduces in an abstract way the „metaphysical embryo of the world". From this, by the principle of negation, he „develops" the „organism of the world" („Weltorganismus"). This deduction is completely speculative and metaphysical and it postulates three „initial stages" of development of the „world embryo". According to Petronijević's cosmogony the „metaphysical „world embryo" is not simply metaphysical; it *must* be metaphysical. This he strives to prove in his hypermetaphysics. He starts out with „two ancient principles of the being" — „one" and „many" and from these principles he „systematically deduces reality" on the basis of monopluralism — the unity of one and many.

Petronijević further postulates that the world as a whole has passed through two stages) — the static and the dynamic. In the static stage which has an „absolute beginning in eternity", space is not spread aut and only the spiritual world exists in its absolute stillness and permanence. The transformation into the second, dynamic stage (which, according to him, can also be called the material world) in which space is tree-dimensional and spread out, is done by the will of the „conscious souls" Therefore, in this stage of the world (in which we are living today) an evolutionary process exists, with conscious beings (human beings) as its subjects. Even though he considers the dynamic stage as our contemporary reality, as a speculative methaphysicist, Petronijević nevertheless considers the static stage of the world as the primary and „final stage of the universe". Thus his conception of universal evolution is also finitistical: for him it is a probable hypothesis of a „unified general process which has its absolute beginning in the past and which will end in the future".

Among the cosmogonical and cosmological hypotheses of the 20th century, the concepts of Petronijević have the following status. He does not start off from Einstein's relativistic theory of gravitation and his general theory of relativity, nor from any other exact natural law (as do most authors of cosmogonical and cosmological hypotheses in the 20th century). He deduces the process of evolution and development of today's world and the future of the universe solely through intellectual deduction from static oppositions, without any empirical assumptions. Petronijević's hypothesis does not belog to the inductive and empirical type of cosmogonical and cosmological hypotheses of the 20th century (unlike two eminent Yugoslavian cosmologists, Milutin Milanković and Pavle Savić). His belongs to the deductive and axiomatic type of the 20th century hypothesis. Among them, Petronijević's concept has only a few .points of contact with the so, called „closed model" of the expanding universe in a „stationary state" (H. Bondi, F. Hoyle and others). For instance, Petronijević also considers the static stage of the universe as primary and final even though he acknowledges the evolution

and the dynamic stadium of the universe (thus, according to him also, the universe „pulsates" in some way). Even though none of his conceptions are validaded by scientific results, Petronijević's advantage is that he is not a creationist, while most authors of the expanding universe hypothesis believe that matter and energy are continuously created ex-nihilo in the universe, which is completely in discord with the law of energy conservation.

Petronijević's conception is rather similar to tue deductive and axiomatic type of hypothesis which constitutes the socalled finitistic „open model" of „cynematic relativity' (G. Lemaître, E. P. Hubble, G. Gamow and others). Petronijević is the predecessor of this conception (he developed his ideas already in 1904—1912), particularly in the form represented by Lemaître (since 1931) and his followers, Alpher, Bethe and Gamow (since 1948). Thus Petronijević's concept of the „world embryo" is similar to Lemaître's concept of the „primeval atom" according to which the „radius of space begins with zero" (according to Petronijević, it begins with „points") resulting in an expansion which is almost momentary in its first phase. (According to Petronijević, the transformation from the static to the dynamic stage of the world „schould be understood as momentary"). The whole universe has evolved from the „disintegration of that primeval atom" (according to Petronijević, today's world has evolved through the process of negation of the primeval „points" that is, from the „metaphysical world embryo" and the unity of „one and many" as the hypermetaphysical „world embryo". According to them both (Lemaître and Petronijević) a static and closed universe evolves; according to both, space is finite; according to Lemaître, Alpher, Bethe, Gamow, processes are limited in the present stage of expansion of the universe. Similarly, according to Petronijević, the evolution characteristic of today's dynamic stage (the material world) tende toward a final static stage with regligible probability that it will change into a new dynamic stage of the universe.

Since there are no cosmogonical and cosmological hypotheses which can be considered as confirmed theory, they are all more or less speculative (except for the empirical and inductive theories which cannot de extrapolated to the whole universe). Petronijević's hypothesis can be considered as a speculative and metaphysical anticipation of today's deductive and axiomatic cosmogonical and cosmological hypotheses.

Др Миодраг Ранковић

ГЛАВНИ ПОЈМОВИ И ПОСЕБНИ ОКВИРИ СОЦИОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ

Изгледа да је непотребно доказивати од колико су значаја за савремену социологију и у колико су тесној вези питања постављена у овом наслову. Ако се у првом делу ради о основној терминологији, тачније о претпоставкама на којој та теорија почива, па отуда и „осетљивост" и сложеност те проблематике, други део се односи на специфичка аналитичка значења и главне видове њихових емпиријско-истраживачких проверавања и употпуњавања.

Према нашем мишљењу, а и увиду у новије студије из ове области социологије, прво питање подразумева следећу проблематику: специфичности проучавања друштвене промене у социологији у односу на друге друштвене науке, актуалне тешкоће у заснивању релативно јединствене и потпуне аналитичке шеме друштвене промене у социологији, систематизацију основних социолошких категорија друштвене промене и, напослетку, садашње могућности да се друштвена промена као *полазни и главни* појам што је могуће прецизније дефинише. Други део ове проблематике углавном се односи на избор аналитичких шема и на проверавање њихове сазнајне и истраживачке плодности, не губећи при томе из вида њихову међусобну повезаност и наша настојања да се поставе нови аналитички оквири и мерила за социолошка проучавања друштвене промене.

А

1. Специфичности социолошких проучавања и објашњења друштвене промене могу се на задовољавајући начин одредити према различитим приступима који постоје у филозофији, антропологији и историји. На пример, по Р. Бирстеду филозофија се оријентише на проблематику друштвене узрочности и научне заснованости у проучавањима и могућностима објашњења друштвене промене, за разлику од историје која се посвећује појединачним догађајима, а који су били чиниоци и сâми су представљали промене значајне за друштво у целини (1). Судећи по томе, социолошки приступ требало би да је обрнут овоме који користи историја: полази се од чинилаца да би се објасниле друштвене промене као одговарајуће последице. У најопштијем смислу ово објашњење се може прихватити као полазно и уједно као специфичност социолошког приступа у проучавању друштвене промене.

Друга упоређења која би се могла наставити и илустровати могу бити корисна углавном као допуна претходног.

Овде ћемо указати још само на особеност антрополошког и социјално-психолошког аспекта промене у глобалном друштву. Антрополошки аспект се састоји у разматрању друштвених промена у функцији људских својстава и потреба, подразумевајући при томе да је и промена једна и то фундаментална људска потреба и услов развоја личности. Наиме, зависно од једне прихваћене хијерархије људских потреба, као и с обзиром на то у којој мери, какве све потребе један друштвени систем репродукције и остварује, социолошки аспект анализе друштвене промене додирује се и укршта са антрополошким. Тако се показује, у ствари, да се социолошки и антрополошки приступ у проучавању друштвене промене међусобно допуњавају и продубљују. То такође важи и за социјално-психолошки приступ, при чему ћемо се послужити примером који је као објашњење процеса модернизације понудио Д. Лернер у својој студији *Прелажење традиционалног друштва* (2). Аутор наводи промене у животним стиловима и типичним особинама личности које чине „еволуцију суделујућег друштва и покретљиве личности" (the evolution of the participant society and the mobile personality). По овоме аутору модернизован човек се одликује отвореношћу, лакоћом и учесталим општењима, а нарочито способношћу за емпатију; то указује на „психичку покретљивост" која одговара физичкој и социјалној покретљивости и чији је синтетички израз „партиципативни стил" (the participant style) као посебно обележје „модерног" као „суделујућег друштва".

Овде би било потребно да се учини још једна напомена која се односи на разлике између компаративне анализе *теорија* друштвене промене и развитка и оних разматрања која имају за циљ да поставе једну целовиту појмовно-аналитичку шему друштвене промене и развитка у социологији.

У постављању појмовно-аналитичке шеме друштвене промене усредсређени смо ка циљу извршења одговарајућих систематизација и дефинисања основних појмова. Та усредсређеност је, у ствари, према алтернативним решењима која се нуде у савременој социологији и која су многобројна, у нашем трагању за могућим солуцијама између различитих погледа, а који нису тако опречни како то изгледа или како то поједине струје желе да прикажу. При компаративном проучавању првенствено желимо да констатујемо, а потом и да анализирамо врсте проблематике о друштвеној промени и развитку, са нарочитим погледом на повезаност те проблематике са датим теоријским оријентацијама. У вези с тим је она напомена да различите теоријске оријентације фаворизују једну и запостављају другу врсту тематике из области теорије друштвене промене. Разлике су, према томе, у истраживањима са обрнутим смером: у једном треба да се дође до једне релативно потпуне и прецизне аналитичке шеме коју, пре свега, чине основни појмови и оквири анализе друштвене промене; у другом случају се ради о томе да се одговарајући основни појмови и методолошки поступци сагледају и објасне са становишта постојећих алтернатива и из перспективе савремених теоријских и идејних оријентација у социологији.

Ове разлике, свакако, нису увек јасне, јер се проблематика и појмовна значења укрштају. Социолошко проучавање теорије друштвене промене и развитка мора да обухвати како једну тако и ону другу аналитичку усмереност, и ако је, у ствари, заснивање једне релативно потпуне и јединствене појмовно-аналитичке шеме од приоритетног значаја. У томе су многе тешкоће и утолико су веће уколико је немогуће доследно синтетизовати различите теоријске оријентације у савременој социологији, њихово тематско и појмовно одређивање. Али је то и услов да проучавање ове проблематике у нашој социологији једном већ започне. Наше је мишљење управо у томе да се продубљивање и развијање марксистичке социолошке концепције друштвене промене не може обезбедити ако се ова компаративна проучавања не узму сасвим озбиљно.

2. Постоји, по нашем мишљењу, неколико значајних тешкоћа у заснивању шире и донекле јединствене аналитичке шеме друштвене промене у савременој социологији. Овде ћемо о томе поновити нека ранија разматрања и уједно учинити извесне допуне (3).

Прва тешкоћа се односи на аналогне термине у различитим теоријама друштвене промене, обухватајући ту и појмове са специфичним значењима према појму друштвена промена. Такав је термин: *раст, пораст* (the growth) који се данас најчешће користи за економске, техничке и технолошке промене са импликацијом мењања квантитета, на пример, пораст бруто производа по глави становника. Познати француски економиста и социолог, Франсоа Перу (Francois Perroux) сматра да раст (la croissance) значи „трајно повећавање у току једног или више периода . . . према неком једнодимензионалном показатељу (4). Значајна је и дистинкција друга два термина са донекле сличним значењем: *напредовање* (the advance) и *развитак* (the development, le développement), који се обично мешају са појмом *еволуције* (у смислу јачања и комплетирања оног што променом настаје као ново и као такво се наставља). Тај појам еволуције изгледа да задаје највише тешкоћа и о томе ће још бити речи. За сада је довољно истаћи општи смисао континуитета правца промене, најчешће у аналогији с биолошким организмом и релацијама од „нижег" ка „вишем", од „доле" ка „горе" итд. Међутим, ова очигледно метафорична значења попримају значајне разлике према некој од теоријских оријентација, односно више или мање развијене аналитичке шеме друштвене промене. У вези с тим је и појам *прогреса* у социологији, обично са импликацијом промене у дужем временском периоду, чак као читава историјска епоха, унутар које се промене врше у смислу остварења неке фундаменталне вредности или стратешког плана (5). Термин *адаптација* обично се узима као промена у релацији два објекта, тј. односа који настаје или се мења а са којим један предмет чини известан систем. Слични су и други термини — *асимилација, акомодација, социјално усклађивање* или *прилагођавање* (adjustment) и др.

Другу врсту тешкоћа представљају строго систематска значења појмова постојећих теорија у савременој социологији. Тако је, на пример, за Парсонса основа свих социјалних промена у диференцијацији и процесима фрагментације друштва, с тим што се друштвена промена потпуно изражава у еволуцији; ова је „целовита генерализирајућа

полазна тачка за неки тип процеса промене"(6). У томе оквиру је садржан и најснажнији процес који обезбеђује еволутивну перспективу: појачавање адаптивне способности (the enhancement of adaptive capacity) које уједно представља полог друштвеног развитка (seedbed developments). Процес еволуције се тако показује као основа друштвене интеграције и највидније се испољава на нивоу „општег система акције", нарочито у односима између културног и друштвеног система, а најдиректније у оквиру система личности. У оквиру таквог схватања Парсонс је и засновао став да су процеси промене уједно и процеси одржавања друштвеног система.

Послужићемо се и примером доста развијене аналитичке шеме друштвене промене у оквиру културалистичке оријентације Огбарна и Нимкофа (7). У њиховом *Приручнику социологије* друштвена промена се донекле изједначава с културном променом, али са напоменом да ови аутори културу схватају доста широко: култура је све оно што је надорганско (superorganic). Културна промена се разлаже као културни раст, проналазаштво и као културни развитак. Изражени културалистички приступ постоји код Кребера (A. L. Kroeber), који културни раст (the cultural frowth) узима као историјске промене на подручју духовне културе — религије, музике, филозофије, науке и сл.(8). За Огбарна и Нимкофа, међутим, принцип акумулације само је највидљивији на подручју материјалне, и обрнуто када је у питању подручје духовне културе.

Тиме као да постају јаснији они принципи који се директно односе на друштвену промену („како култура расте"), ако се ради о „принципу континуитета" или, рецимо, „принципу плодоносног укрштања" (the principle of cross-fertilisation), те се промене испољавају у *стадијумима*, рачунајући при томе и са одређеном брзином раста, по основу открића и њихове социјалне дифузије и формулације тзв. експоненцијалног принципа (the exponential principle). На сличан начин Огбарн и Нимкоф су спровели и систематизацију „раста цивилизације" (the growth of civilization) тиме што су исте аналитичке категорије пренели на шири оквир историјско-компаративне анализе посебних друштава и читавих култура. Тако се културалистички приступ у теорији друштвене промене проширује и на подручје опште теорије друштвеног развитка.

Трећа врста тешкоћа у погледу шире и јединствене аналитичке шеме друштвене промене садржана је у класификацијама основних чинилаца, врста и нивоа друштвене промене. Сличност која се ту често изражава, јер велики број аутора прихвата ове класификације, углавном је привидна и постаје очитија у оквиру опште теорије друштвеног развитка.

Разлике у третирању чинилаца друштвених промена (биолошки, демографски, економски, технички и технолошки, политички, културни, идеолошки, војни и тзв. велике личности) показују се у наглашавању примарности једне врсте (историјски материјализам, културализам и др.) или у прихватању плуралистичког принципа еквиваленције, који се на теоријском плану изражава, на пример, као становиште „дијалектичког хиперемпиризма" или као изразито емпиријско-дескриптивна оријентација у социологији. У ствари ова потоња нема

шири теоријски ниво у анализама друштвених промена па је то уједно и објашњење о дефицијенцији опште теорије друштвеног развитка. Показало се, наиме, да се те оријентације у социологији стално излажу опасностима циркуларног објашњења (економске промене настају због политичких, политичке због културних промена и обратно) јер им недостаје становиште о општој друштвеној законитости (какво је у марксизму становиште о дијалектици производних снага и производних односа). У случајевима где је формулација опште историјске законитости чврсто везана за примену принципа примарности (једног од основних чинилаца) — биологизам, економизам, културализам, психологизам и др. показали су већу или мању тенденцију ка структурализму и догматизму у теорији друштвене промене и друштвеног развитка.

Сличне околности важе и у погледу интерпретације основних врста (или сфера) друштвених промена (демографске, породично-сродничке, класно-слојевите хијерархије, промене према осталим подручјима друштва — религиозне, образовно-васпитне и др.). Класификација према нивоу или обиму промене (levels of change) показује сличне карактеристике и тенденције, а то се испољава у фаворизовању неког аналитичког оквира промене, рецимо тзв. групне динамике, промена на локалном нивоу, промена у социјалној (формалној) организацији, промене у односима глобалних друштвених система и „међународних односа" и др.

Четврта врста тешкоћа се надовезује на претходне и произлази из поделе аналитичких оквира на „small-scale" и „large-scale". У питању су не само многобројне и различите појмовне и методолошке конструкције него и специфична значења која имају исти термини и њихова аналитичка примена.

3. Одређење друштвене промене као полазне и основне категорије „социјалне динамике" учинићемо на тај начин што ћемо га претходно разграничити од неколико такође основних и често коришћених појмова у овој области социолошке теорије. Први такав појам са најопштијим значењем је: процес. У свакодневном говору и у многим социолошким радовима овај термин „покрива" све разлике које садрже неки аналогни термини као што су промена, развитак, еволуција, прогрес и др. Нас овде, међутим, интересује систематска употреба термина „процес" у савременој социологији, рачунајући при томе са претпоставком да је свака друштвена промена неки друштвени процес, али да сваки процес не мора бити и друштвена промена.

Мек Ивер и Пеиц сматрају, на пример, да је читаво друштво један *процес*, „society as prosec"(9). Ако се прихвати овако широко значење „процеса", друштвена промена је конкретнији појам и подразумева три битна момента: континуитет, кумулацију и одржавање релативно истог смера, при чему се ту не подразумева и одређени квалитет (тј. нека врста друштвене промене) већ само то да процес постоји у смислу серије прелаза из једног социјалног стања у друго. Прихватајући тако тумачење, уједно имамо у виду неке термине који се најчешће узимају као „процеси", као што су, на пример, акомодација, интеграција или дезинтеграција и др. Према претходном тумачењу произлази да је употреба ових термина оправдана само у смислу одређених *врста*

друштвених процеса, као и то да су друштвене промене такође врсте друштвених процеса. То би уједно значило да ове аналогне појмове треба што је могуће јасније разграничити, рачунајући при томе да конкретизација појма друштвене промене намеће главне тешкоће јер његова употреба обично подразумева конотацију зависно од одговарајуће теоријске оријентације. У културалистичкој оријентацији, рецимо, овај појам се донекле сужава, јер су ближа значења обично везана за особености културне промене.

Што се тиче термина „кретање" и „развитак", које такође овде треба претходно разграничити у односу на термин „друштвена промена", рекло би се да у савременој социологији нема непремостивих разилажења.

Први појам је, у ствари, *филозофска* категорија, у марксистичкој филозофији са смислом релативности сваког мировања и идентитета, односно да се све промене и све што постоји креће. Када се каже „друштвено кретање", онда то може бити само супституит или алтернативни термин за социолошки појам друштвене промене. Први термин фактички садржи пренесено значење, пре свега у смислу извесне структуралне промене. У томе бисмо се могли сложити са Аленом (V. L. Allen) да свака друштвена промена подразумева измену дате друштвене структуре у њеним ужим или ширим аналитичким оквирима. Према томе, треба претходно установити једну типологију кретања, са напоменом да постоје кретања која не доводе до структуралних промена. Штавише, како то Ален даље објашњава, друштвена промена је у извесном смислу *последица* кретања, као и то да нека кретања не само што не доводе до друштвене промене него могу одржавати и појачавати одређене друштвене односе, тј. друштвену структуру. Тиме уједно разграничавамо друштвену промену од оних претходно наведених аналогних термина који фактички садрже ужа и специфичнија значења. Термин „социјално прилагођавање" (social adjustment), на пример, подразумева кретање, али не и друштвену промену; социјално прилагођавање управо значи одржавање и појачавање неке социјалне структуре (10). Тиме уједно приступамо операционализацији неких категоријалних значења друштвене промене, као што је то оно о промени квалитета. Слично Аленовом је и Свенсоново гледиште (G. E. Swanson) по коме термин „друштвена промена" мора најпре да значи „структуру која се мења". Наиме, да бисмо потпуније схватили друштвену промену, морамо претходно знати о каквој се структури ради, „ништа што би било поред или што лежи изван"(11). Судећи по томе, тек у замисли о једној друштвеној структури, узимајући је релативно, тј. у њеним ужим или ширим аналитичким оквирима, можемо ближе одредити смисао друштвене промене (изворе, правац, темпо промене итд.). Такво гледиште имају и други социолози, рецимо К. Негел и, рекло би се, нема већих препрека да се оваква основна одређења не прихвате као интегрална и заједничка појмовно-терминолошка полазна тачка (12).

Појам друштвеног развитка такође је могуће разграничити на задовољавајући начин, подразумевајући да је он ужи по значењу од појма друштвене промене, са смислом извесне функционалне целине и правца промене. По А. Шафу (A. Schaff), увек када говоримо о раз-

витку подразумевамо промену, али не и обратно 13). Том Бернс (T. Burns) је у праву када каже да је „развитак" комплекснији појам како од „кретања" тако и од појма „друштвена промена", јер развитак подразумева одговарајуће схватање о друштвеној законитости, стадијуме у историјским променама у сл. (14). Најмање спора има када је у питању значење термина „друштвена покретљивост" у односу на све претходно споменуте појмове. Друштвена покретљивост (the social mobility, la mobilité social) је фактички једна врста или група друштвених промена. Богардус, као и многи други, друштвену покретљивост дефинише као „промену у друштвеном положају", напоминьући при томе да покретљивост није кретање него *промена кретања* са којом почиње нова врста социјалне комуникације (15).

Релације појмовних значења друштвене промене и друштвеног развитка постају конкретније када се доведу у везу са још два такође основна појма. То су друштвени покрет и друштвени прогрес.

П. Вилкинсон дефинише друштвени покрет као „серију акција и усмереност неког скупа људи према посебном предмету", подразумевајући ту, наравно, друштвене предмете (16). У својој књизи *Социологија и друштвени покрети*, Ј. Бенкс утврђује следеће елементе сваког друштвеног покрета: социјална организација која је усмерена на неко остварење (нпр. на примену неке иновације), вођство (leadership) које покрет усмерава; даље, постојање одређеног акционог покрета, при чему се ту првенствено подразумевају циљеви датог покрета и одговарајућа друштвена средина која неки покрет више или мање прихвата или не прихвата, односно на коју је покрет стратешки и тактички оријентисан (17). Сличне елементе наводи и Р. Варент, наглашавајући да је друштвени покрет „цильна друштвена промена" (the purposive social change) за разлику од оних друштвених промена код којих тај моменат цильности није видан, односно где се промена врши изван наше контроле (18).

Претходно наведена значења изгледају сасвим прихватљива и довољна, а можда још само треба напоменути да слична одређења ових појмова дају и многи други аутори, и то аутори различитих теоријских оријентација. Међутим, на теоријском плану и у погледу емпиријских истраживања друштвених покрета тек се постављају извесна питања, при чему управо до изражаја долазе разлике у теоријским оријентацијама у социологији. Рецимо, и марксистичко и функционалистичко становиште наглашава субјективне чиниоце друштвеног покрета. Међутим, како исправно указује Бенкс, функционалистичко схватање, које је ограничено моделом вредносне оријентације, не може да објасни оне друштвене промене које нису цильно-вредносно дефинисане или које су повезане са „дисензусом", које извиру из друштвеног сукоба, исто тако и друштвене промене које се врше директном применом индивидуалног или колективног насиља. Разлике се такође показују и у типологији друштвених покрета (по основу констелације главних снага, по критеријуму циљева, аутономије и организованости, или с обзиром на историјско-временску димензију, са становишта обухватности социјалних објеката и подручја друштва итд.). Ова проблематика, као што се одмах увиђа, актуализује се у разликама и многим дилемама које намећу постојеће теоријске струје у савременој

социологији, а највећим делом се конкретизује у одговарајућим посебним социологијама и другим научним дисциплинама које као свој предмет испитивања имају друштвене покрете.

С обзиром да је у претходном тексту (тешкоће у заснивању јединствене аналитичке шеме друштвене промене у савременој социологији) већ било речи о појму друштвеног прогреса, овде ћемо учинити само неопходне допуне и прецизирања.

У односу на појам друштвеног развитка, на пример, друштвени прогрес има експлицитно вредносни (позитивни) смисао, коме одговара корелативни појам друштвеног регреса са супротним (негативним) значењем. Термин „друштвени развитак" по томе основу може да има само пренесено значење, тј. да се друштвени развитак односи на исти смер више повезаних врста друштвених промена и то с аспекта неке фундаменталне људске вредности. То је потребно да се овде истакне, јер појам друштвеног развитка не искључује више праваца у друштвеној промени док, напротив, појам друштвеног прогреса управо те разноврсне и супротне могућности у крајњој линији искључује. Према томе, разлика између ова два главна појма је превасходно у садржају, што уједно значи да су они у погледу обима слични, што није био случај са оним другим појмовима који су овде узети у обзир. На пример, друштвени покрет је ужи појам и то како од друштвене промене тако и од појма друштвеног развитка и прогреса. Јер друштвени покрет се првенствено односи на субјективне околности или „агенсе" неке промене, док појам друштвеног прогреса ове садржи као вредности које се у дужем или краћем временском року фактички остварују.

У савременој социологији постоје многе дефиниције друштвене промене али, имајући у виду претходна одређења, сада имамо извесне основе да их разликујемо и да ценимо њихову ваљаност. О томе ћемо овде учинити само неколико илустрација.

Узмимо најпре кратку дефиницију Л. фон Визеа (L. von Wiese) да се друштвена промена односи на „измене у међуљудским односима", који је став значајан и по томе што се разликују друштвене и културне промене. Ако се апстрахује формалносоциолошки контекст, овакво најопштије одређење је слично оним дефиницијама друштвене промене као „промене у друштвеној структури". Таква је, рецимо, Гинсбергова дефиниција, са допуном да је у питању „величина друштва, састав или равнотежа његових делова или типа организације". Сличне дефиниције, па и када су дате у најопштијем ставу, имају извесне предности у односу на дефиниције према којима се друштвена промена сужава или своди на интелектуалне и моралне компоненте, као што је то у дефиницији коју је поставио Роуз (19). У савременој социологији једну од најуспешнијих дефиниција друштвене промене дао је Том Бернс: „Друштвена промена представља извесну *запажену разлику претходног стања друштвене структуре, институције, обичаја или групације друштва* утолико уколико је то (а) исход законодавних или неких других очитих мерила за контролу понашања; или (б) производ промене колико у специфичној подструктури или доминантном подручју друштвене стварности, у физичкој толико и у друштвеној околини; или (в) последично дејство неких друштвених активности које одговарају систе-

матски повезаним начинима остварења потреба и скупу очекивања која преовладавају у друштву"(20). Та је дефиниција раздељена у погледу неких основних компоненти и подручја друштвене промене, то је њена предност у односу на остале, и ако неке од претходно наведених претпоставки ту нису евидентне па је и разлог за њену евентуалну допуну. Такве претпоставке се односе, на пример, на разликовање иреверзибилних и реверзибилних промена, као и на исцрпност у навођењу свих субјективних и објективних чинилаца и компоненти друштвених промена. А. С. Гарнер је у том погледу у праву када истиче смисао *историјске* промене (historical change) за разлику од, рецимо, оних промена које имају више формалне сличности с неким променама изван друштва, како је то у погледу стадијалности, отворености, момента шансе у друштвеним променама и др. Слична Бернсовој је и дефиниција коју је поставио В. Мур (W. Moore) у својој књизи *Поредак и промена*. „Друштвена промена је *значајна измена друштвених структура* (ова је према обрасцима друштвене активности и међуутицаја) која садржи последице и појаве у структурама које су утеловљене у нормама (правилима понашања), у вредностима и културним производима и симболима"(21). Мурова дефиниција друштвене промене подразумева најразличитије процесе — постепени развитак, цикличне сукцесије, револуционарне промене, процесе централизације и децентрализације и др., у томе је заправо њена одлика, мада се као главни аспекти друштвене промене издвајају понашање, „примарни фокус понашања", симболи и значења, односно одговарајући друштвени подсистеми (као што су језик, уметност и др.) што свакако даје повода за извесне резерве и критику у оном смислу у коме ови делови или елементи друштвеног тоталитета могу бити и секундарни моменти и да више региструју него што подстичу и регулишу одређене друштвене промене.

Б

У савременој социологији постоје приличне неуједначености у постављању појмовно-аналитичких оквира друштвене промене. С обзиром да у савременој југословенској социологији ова тематика још није добила одговарајуће место у главним течајевима из области опште теорије, сматрамо да један осврт о истој може бити користан па и подстицајан за оне који се са постојећим стањем не задовољавају.

1. Постоје три главне врсте појмовно-аналитичких шема друштвене промене у савременој социологији. То су, прво, појмовне шеме које су засноване било на једној или на неколико карактеристика друштвене промене у којима се, у ставри, бар не директно, и не исказују посебни аналитички оквири нити постоје операционализације за конкретна социолошка проучавања друштвених промена. Друго, то су релативно развијене појмовно-аналитичке шеме друштвене промене, али у којима се већа пажња обраћа на систематизацију појмова него на посебне оквире за социолошке анализе. И треће, које се у последње време све више јављају, аналитичке шеме у којима се издвајају ови посебни оквири за проучавање друштвених промена. У томе су заправо те неуједначености, а што све указује на околност да је ова област социолошке опште теорије још у фази конституисања.

У нашим разматрањима о тематици у социолошким теоријама друштвене промене и оквирима за компаративне анализе већ смо навели Мек Иверову и Пеицову табелу израза (појмова) за начине (modes) друштвене промене (22). У тој табели се фактички само варирају карактеристике друштвене промене на тај начин што се укрштају критеријуми континуитета и правца промене. Развијенију појмовну шему друштвене промене поставио је Е. Смит у својој књизи *Друштвена промена — друштвена теорија и историјски процеси* (23). Предност ове показује се већ тиме што се континуитет и ток (flow) промене третирају као једна њена страна, додајући томе раст и еволуцију, уметање и прекидање, као и наметање и културни додир (у вези са деловањем елитистичких групација). То скупа чини, по Е. Смиту, „сликовито представљање" друштвене промене, за разлику од њених главних варијанти које се изражавају као дешавање (event), процес (process) и трендови (trends). Пошто је друштвену промену издвојио од кретања и активности, узимајући је као *разлику* која у различитим степенима постоји између или унутар одговарајућих целина, резимирајући је потом у виду следеће опште дефиниције: „Хтео бих да предложим да се промена дефинише као *сукцесија случајева који временски показују модификације или измене посебних модела или целина* у односу на неке друге и новије."(24)

На овом примеру се може показати значај комплекснијих појмовних шема у савременој социологији, јер се не ради само о прецизирању појмова већ и о посебним оквирима за социолошку анализу друштвених појава у тим шемама. Смитово разликовање друштвених промена по временском критеријуму садржи, у ствари, „уску" и „широку скалу" као посебне аналитичке оквире, а њихово разликовање, као што се то у табели садржи и види, није формално већ тиме што подразумева и једну типологију друштвених промена, посебно методолошке поступке у њиховом проучавању, мерењу итд. У вези са горњом Смитовом дефиницијом можда још треба напоменути да садржи извесне непрецизности (у одредницама „модификација" и „модела"), као и непотпуности с обзиром да је читава аналитичка шема изграђена на временском критеријуму.

Пример потпуније систематизације, који уједно узимамо као илустрацију за трећу врсту појмовно-аналитичких шема друштвене промене, налази се у Свенсоновој већ наведеној књизи *Друштвена промена — увод у модерне серије о друштву.*

Главни аналитички оквири према Свенсону су следећи: порекло (извори) друштвене промене, правац друштвене промене и друштвена организација, организације које покрећу друштвену промену, потом асимилација друштвене промене и, напослетку, рутинизација друштвене промене. Овде се одмах може запазити да је Свенсон донекле фаворизовао значај организације у друштвеним променама (тиме већ што се ове исказују као два посебна аналитичка оквира). По нашем мишљењу те управо може бити повод да се објасни како се могу разликовати *оквири* социолошке анализе друштвене промене од оне *посебне* проблематике о друштвеној промени (отпори на друштвене промене, друштвена промена и друштвена дезорганизација, мерење друштвених промена, њихово програмирање и планирање и др.). По свој

прилици аутор је овде помешао те различите приступе у проучавању друштвених промена, с обзиром да се друштвене организације могу посебно проучавати у вези са друштвеним променама, за разлику од анализе организације као компоненте или као услова у иницирању и актуализовању одговарајуће друштвене промене. Свенсон је своју класификацију проширио још и тиме што је укључио „асимилацију промене", који је иначе ређе коришћен аналитички оквир у савременој социологији, додајући и „рутинизацију" као аналитички оквир који највише одговара усмерености аутора савременог дифузионистичког смера.

2. У садашњим околностима изгледа да још нема могућности, али нема ни ургентне потребе да се многобројни, уже или шире постављени оквири социолошке анализе друштвене промене унификују. За сада је значајније питање њихове примене ради провере и продубљивања њихових методолошких и сазнајних могућности. Неки аналитички оквири се ипак могу груписати и ту су извесне могућности постављања једне њихове прелиминарне систематизације, првенствено ради тога да би се избегла уситњавања која воде у емпиризам и неплодне дескрипције. То груписање може послужити као супституут за једну типологију аналитичких оквира, која је потребна и која мора бити у складу са основном типологијом друштвених појава и историјских типова друштава, односно са основним теоријско-методолошким претпоставкама на којима почива једна социологија.

а) *Извори, врсте и подручја друштвених промена* — то би могао бити први и један релативно целовит аналитички оквир, будући да се ови моменти (или интегрални делови) друштвене промене укрштају или више или мање поклапају.

Национална неравноправност, на пример, може бити извор за друштвени сукоб и уједно иницијално стање или сталан чинилац за одговарајуће промене. Тиме се, дакле, подразумевају одговарајуће врсте друштвене промене, у овом случају евентуална измена у односима двеју националних заједница, што ће рећи промена на одговарајућем подручју или области глобалног друштва. Даље доказивање у овом смислу изгледа непотребно и могло би се наставити на низу примера какви су, рецимо, класни односи и промене у класној структури, у професионалној структури на основама даље поделе рада и специјализације, промене на подручју правних института, у хијерархији моралних вредности или врстама научног сазнања итд. При оваквом груписању потпуније долазе до изражаја разлике и сличности између аутора различитих праваца. Смитова подела основних типова и сфера друштевих промена: на социо-економске (у расподели, производњи и групним интересима), политичке (у расподели друштвене моћи и власти) и на културне промене (у сазнању, уметности, веровањима, обичајима, ритуалима итд.) показује се као врло слична основној типологији која је у марксистичкој социологији већ постала традиционална. У другом случају, као што је Варентова подела врста друштвених промена према критеријуму главних нивоа (или подручја) циљне друштвене промене: подела на организацијске промене, промене с аспекта заједништва и промене на нивоу друштвеног макрокозмоса (односно друштва у националним оквирима) — разлике су очите, нарочито

с обзиром на ауторов главни критеријум и поделу на „цильне друштвене промене" и оне које се више или мање врше изван наших контролисаних настојања (crescive social changes), с напоменом да се моменат „цильне људске активности" (purposive humen action) може констатовати и верификовати на сваком подручју глобалног друштва. Иста констатација важи и за Смитово разликовање транзитивних и интранзитивних промена, јер су моменти интранзитивности утолико већи уколико је аналитички оквир и глобализам већи, и обратно.

б) *Правац друштвене промене.* Ово може бити релативно целовит аналитички оквир, при чему се подразумевају, односно укрштају па делимично и поклапају неки основни моменти или интегрални делови друштвених промена као што су *организација, усмеравање и контрола.*

Овај аналитички оквир треба најпре довести у везу са појмовима друштвене промене о којима је већ било речи. Неки појмови се и директно односе на оно што се под „правцем" обично подразумева. То су, пре свега, појмови друштвеног прогреса и регреса, донекле и појмови раста, развитка, револуције и еволуције. Значајно је при томе имати у виду да се друштвене промене у овом аналитичком оквиру не могу посматрати нити разликовати линеарно (у својим фазама и стадијумима) нити према стриктно временском редоследу, већ по степену сложености, с обзиром на опсег и број учесника, према значају и зависно од неког циља и вредности као објекта према коме је промена усмерена. С обзиром на то може се констатовати да неки елементи друштвене промене које је Е. Смит сврстао у „сликовито представљање друштвених промена", као што су континуитет, ток, умеће и прекидање и др. — не би одговарали смеру друштвене промене, иако се они не могу искључити у објашњењу специфичности датих промена.

У својој књизи *Друштвена промена,* В. Мур је поставио један дијаграм за правце друштвених промена према главним социолошким теоријама. Према поменутом дијаграму види се да су у питању само модалитети раста и еволуције и да се, према томе, односе на одређивање правца промене у ширим историјским размерама (25). Стога овакви и слични покушаји могу бити врло подстицајни, али је данас далеко значајније да се социолошки показатељи за правац друштвене промене поставе и операционализују у ужим аналитичким оквирима и да се могу проверавати на свим врстама друштвених промена. У садашњим околностима то се може постићи груписањем и даљом аналитичком разрадом ових конститутивних елемената друштвене промене.

в) У савременој социологији се често као издвојени јављају два аналитичка оквира, то су *прихватање* и тзв. *рутинизација друштвене промене.* С обзиром да се у оба случаја фактички ради о завршној фази друштвених промена, изгледа да нема посебних разлога да се ови аналитички оквири раздвајају.

Према томе, прихватање друштвене промене и њена „рутинизација" у датој социјалној средини представљају трећи релативно целовит оквир социолошке анализе и у том погледу потребно је да учинимо неколико напомена.

У систематским течајевима марксистичке социологије ови аспекти анализе друштвене промене нису до данас били заступљени. У са-

временој грађанској социологији ова проблематика заузима одговарајуће место у иначе не малој литератури о иновацијама, нарочито у оквиру дифузионистичког смера (како се иновације преносе и прихватају, о отпорима на иновације, о њиховим модификацијама у новој социјалној средини итд.). Судећи по томе, ови аналитички оквири су постављени под утицајем ове теоријске оријентације и још су као аналитички модели неразвијени. Међутим, њихов значај за социолошку теорију, нарочито за емпиријска испитивања друштвених промена тешко се може оспорити. Поред тога, ови аспекти анализе се доста преплићу са организацијом друштвене промене, јер се прихватање неке друштвене промене обично обавља на институционалном нивоу и посредством одговарајуће организације, чије је деловање услов за функционисање датог друштвеног система или друштвеног система који се управо образује. Сличне напомене треба учинити и за тзв. рутинизацију друштвене промене, односно за њену „стандардизацију", која је обично повезана са применом одређених процедуралних поступака и са деловањем главних механизама друштвене контроле. По Свенсоновом мишљењу, главни аспекти ове анализе су: снаге које спроводе рутинизацију, организациони облици и одговарајуће базичне структуре и вредности према којима се дата друштвена промена „рутинизира"(26).

г) У савременој социологији често се јављају као издвојени још два посебна аналитичка оквира, обично под називима: *велика скала* (large-scale) и *мала скала* (small-scale). Замена за ове називе су друштвене појаве у дужим и краћим размерама (long-terme, short-terme).

И овде је потребно да се најпре укаже на неколико особености поменутих аналитичких оквира, исто тако и на специфичности проблематике која је са њима у вези.

Једним делом је то одређивање *врста* друштвених промена. Подела на друштвене промене „у малом" и „у великом" кореспондира са поделом на макро и микротипове друштвених појава. Поред тога, а будући да разликовање ових двеју врста друштвених промена подразумева и специфичне методолошке обзире и поступке, један део те проблематике спада у област социолошке методологије друштвене промене.

Р. А. Гарнер у промене великих размера убраја: промене у великим организацијама, у системима производње, промене у политичком понашању, промене у идеологијама, напосе промене у веровањима и вредностима. Као што се одмах уочава, подразумевају се главне промене у глобалној друштвеној структури, у државном и политичком систему у целини, у вредносном систему, као и главне технолошке промене. И В. Мур је слично поступио у одређивању друштвених промена великих размера, убрајајући ту промене у околини, промене друштвеног поретка, процесе акултурације и промене у односима неједнакости и супротстављености између главних снага у друштвеном систему. Одређење промена у малим размерама В. Мур је учинио слично Ж. Гурвичу (аструктурални типови). Наводно, није могуће јасно утврдити њихову структуру па изгледа као да су недетерминисане, с тим што се за сваки, што ће рећи и за шири групни оквир овакве промене могу узети у обзир. По томе, рекло би се, проучавање промена малих размера потребно је ради провере и прецизности у објашње-

њима главних историјских и структуралних промена. В. Мур је ову врсту друштвених промена поделио у четири подврсте, разликујући „поновљиве кругове друштвених активности" (repetitive cycles of social action), „промене у структури група" (changes in the structure of groups), „динамику унутаргрупних односа" (the dynamics of inter-group relations) и „последице несагласности у вредностима и правилима понашања" (the consequences of inconsistencu in values and rules of conduct). За сваку од ових подврста В. Мур је још презентирао и одговарајуће варијабле (27).

Одређење основних појмова и посебних аналитичких оквира које смо овде учинили, надамо се, довољно је за даља разматрања проблематике друштвене промене и развитка у савременој социологији. Особености појединих теоријских и идејних струја, дакле, треба ценити, према томе, с обзиром на основна појмовна значења, као и на аналитичку усмереност.

ЛИТЕРАТУРА И ДОПУНЕ ОСНОВНОМ ТЕКСТУ

1. Biersted, R.: *The Social Order;* McGraw-Hill Book Company, Inc., New York, 1957, стр. 459—541 (ch. *The Problem of Social Change*).

2. Lerner, D.: *Tue Passing of Traditional Society;* The Free Press, New York, 1958.

3. Ранковић, Миодраг: *Савремена социологија и општа теорија друштвеног развитка; Социолошки преглед* 1, 1977 (о томе на стр. 15—18).

4. Perroux, F.: *L'Économie du XX-ème siècle;* P. U. F.., Paris, 1961. стр. 557

5. Перу разликује специфичнији израз него што је „прогрес", то је „прогресивност друштва". О томе у његовој поменутој књизи, в. стр. 560.

6. Parsons, T.: *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives;* Prentice-Hall, New Jersey, 1966, стр. 20 и даље.

7. Ogburn, W. F., and Nimkoff, M. F.: *A Handbook of Sociology;* Routladge and Kegan Paul, London, 1960, стр. 487—516. Сва поглавља у одељ. „Social Change" су незнатно измењен текст у књизи истих аутора: *Sociology,* Houghton Mifflin Comp., Boston, 1946, стр. 773—931.

8. Krober, A. L.: *Configuration of Cultural Growth;* Univ. of California Press, Calif., 1944.

9. Mac Iver, R. M., and Page, Ch. H.: *Society — and Introductory Analysis;* Rinehardt and Winston, New York, 1961, стр. 507—636.

Слично одређење друштвене промене даје и J. Fichter: промена је варијација у односу на једно стање и односи се на све конститутивне елементе друштва — на групе, институције и др. Види: Fichter, J. H.: *La Sociologie — notions de base,* Editions Universitaires, Paris 1960, str. 310. и даље.

10. Allen, V. L.: *Social Analysis — A Marxist Critique and Alternative;* Longman, London and New York, 1975, стр. 169—186.

11. Swanson, E, Guy: *Social Change — Introduction to Modern Society Series;* Scott, Foresman and Comp., Glenview — Illinois, 1971, стр. 3.

12. Друштвена промена је заједнички израз за промене у друштвеним односима, истиче К. Негел. Ту се уплиће и „трансформација". Али, што је евидентно у ауторовом тексту, овај термин значи исто што и претходни, главни.

13. Schaff, A.: *The Marxist Theory of Social Development;* у књизи: *Le Développement social, Mouton, Paris, 1965,* в. стр. 67—85.

14. Бернсова одредба друштвене промене: Gould, J. — Kolb, W. L.: *Dictionary of Social Science's* Tavistock, 1964, стр. 647.

15. Bogardus, E.: *The Sociology;* The McMillan Comp., New York, 1957, в. стр. 394—395.

Аналитичку шему покретљивости поставио је P. Sorokin: *Social and Cultural Mability,* The Free Press of Glencoe, Illinois, 1959, стр. 136.

16. Wilkinson, P.: *Social Movement;* McMillan, London 1971, в. стр. 11—32.

Реч „*movement*" је дошла у енглеско језичко подручје од француске речи „mouvoir", односно од латинске основе „move", „movimentum". Термин, разумљиво, касније добија додатна и пренесена значења и највише се користи у најорганизованијим друштвеним делатностима и акцијама нпр. у области политике. Отуда они специфични изрази: le parti du mouvement, movement party итд. Слична је и она употреба по критеријуму значења неког друштвеног покрета или по његовим аспиративним елементима, изрази као што су „историјски покрет", „пролетерски покрет" и др.

17. Banks, J. A.: *The Sociology and Social Movements;* The McMillan Press, London and Basingstoke, 1973, стр. 41—56 (ch. Social Movements and Social Change).

18. Worrent, R.: *Social Change and Human Purpose: toward understanding and action;* Rand McNally Publ. Company, Chicago, 1977, в. нарочито стр. 9—22.

19. О томе у књизи: Gould, J. — Kolb, W. L.: *A Dictionary of Social Sciences,* op. cit., стр. 647—648, подв. M. P.

20. Gould, J. — Kolb, W. L.: *A Dictionary of Social Sciences,* op. cit., стр. 647.

21. Moore, W.: *Order and Change;* John Wiley and Sons, New York—London—Sydney, 1967, стр. 3., подв. M. P.

22. Mac Iver, R. M. and Page, C. H.: *Society — an Introductoru Analysis,* op. cit., табела на стр. 523.

23. Smith, Anthony: *Social Change — social theory and historical processes;* Longman, London and New York, 1976 стр. 4—44.

24. Smith, A.: Social Change, op. cit., стр. 13, подв. C. A.

Смитове дистинкције у одредницама друштвене промене могу се приказати у следећој шеми:

Кретање, активност

друштвена промена

модалитети по временском критеријуму:

1. покретање (motion) или „почетно стање промене"; дешавање, догађање, случајеви (events) тј. промена као серија случајева у временски фиксираним границама (часови, дани, месеци, године);
2. тзв. „процесуалне промене" (промене као посебни процеси) односно као збир више „дешавања" (као што је урбанизација, миграција, колонизација и др.);
3. „трендови" (или тзв. структуралне промене) као постепене и „невидљиве" промене у границама друштвених система, одговарајућих епоха или фаза и др.

25 Moore, W.: *Social Change;* Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs New Jersey, 1963, стр. 38.

Мур је идентификовао и графички приказао укупно десет модалитета правца промене, односно раста и еволуције: проста праволинијска еволуција, еволуција неједнаких размера, разграната еволуција која уједно изражава раст и одступање, експоненцијални раст, еволуција у стадијумима, еволуција у циклусима са краткотрајним падовима, циклуси трендова, обрнути раст, одсуство раста и еволуције.

26 Swanson, G. E.: *Social Change,* op. cit., в. стр. 137—170.

27. О томе: Moore, W.: *Social Change,* op. cit., стр. 45—88.

Аутор је и овде, полазећи од установљених варијабли, сачинио графички приказ тих подврста друштвених промена малих размера, изводећи их из претпоставки појединих социолошких теорија и праваца.

Dr Miodrag Ranković

MAIN CONCEPTS AND SPECIAL FRAMEWORKS OF THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIAL CHANGE

Summary

The paper consists of two parts, whose contents correspond to the parts of the title. Before setting up his preliminary definitions, the author establishes the differences and mutual relationships between the sociological, philosophical, anthropological and historical approach in the study and interpretation of social change. There are additional notes on the difference between the possible synthetic meanings of the concenpts (analytic schemes of social change) and the meanings which exist in the various theoretical conceptions. The former study presupposes the analysis of the latter.

The author supplements his earlier considerations and points to the four main difficulties in setting up a relatively simple and complete analytic scheme of social change in modern sociology: analogous terms in different theories, strictly systematic meaning of concepts in the individual sociological theories, differences in classifications (of the factors types and levels of social change), as well as specific features in the meanings, which depend on the analytic framework applied.

In using the sources of modern sociological literature, as well as numerous examples and illustrations, the author defines the following basic concepts of „social dynamics": change and process, dynamics and development, growth, mobility, movement or social movement, progress and regress, evolution and revolution.

The second part of the paper present a discussion of the following special frameworks of the sociological analysis of social change: the sources, types and areas of social change; the trend of social change; the acceptance and so-called routinization of social change; the study of social change depending on the use of the „large scale" and „small scale".

Др Милован Митровић
Правни факултет, Нови Сад

СОЦИОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА СЕЛА У ДЕЛУ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА

Личност и дело Сретена Вукосављевића (1881—1960), стварног оснивача наше социологије села и једног од најобдаренијих истраживача и најбољих познавалаца нашег сеоског друштвеног живота, представља најаутентичнији изданак наше традиције проучавања народа и прилика у којима је народ живео.

Код њега наилазимо на оно јединство научног дела и живота које је карактеристично за најзнаменитије људе наше културне традиције. Самоникли човек из народа који се уздиже до највећих висина саморазумевања свога времена и народног битисања, дели судбину свога народа и у његовим најтежим тренуцима, проживљавајући његове успоне и падове. Иако је имао најнепосреднијег личног искуства о народном животу, стално је настојао да га још више употпуни. Он је систематски прокрстарио и непосредним посматрањем, уз коришћење и других поступака (разговор, анализа докумената) проучио живот народа, нарочито у Србији, Црној Гори, Македонији, Далмацији, Хрватском загорју и приморју. Сакупио је обимну научну грађу о народном животу, али као што обично бива са оним највреднијим чиме један народ располаже, у рату је уништено и ово културно и научно благо. Стога је пуно симболике његово васкрсавање из пепела и оживљавање кроз сећање и стваралачку снагу Сретена Вукосављевића, који је своје научне синтезе после другог светског рата градио и на овом искуственом материјалу чији су материјални трагови нестали. То је могао само такав зналац народног живота какав је он био.[1]

Његов истраживачки рад је био нарочито интензиван од када се повукао из активног политичког живота.[2] Резултате својих истражи-

---

[1] О томе још пре рата овако пише Мијо Мирковић: „Од свих наших економиста, социолога и политичара Сретен Вукосављевић (је) најдубље ушао у проблеме сељачког живота и рада у нашој средини. Његови радови имају тим већу вредност што су без икакве идеолошко-тенденциозне примесе." Кад овако суди један такође врстан познавалац народног бића, онда се у његов суд мора имати пуно поверење. Видети: М. Мирковић: *Аграрна политика*, Београд 1940, стр. 40.

[2] После првог светског рата (у коме је учествовао), био је народни посланик (до 1925. године биран је два пута), повереник за аграрну реформу, државни подсекретар за аграрну реформу и потом државни подсекретар за шумарство.

вања саопштава у релативно популарном облику, преко чланака у *Демократији*, скопском *Привредном прегледу*, загребачкој *Ријечи*, пријепољском *Санџаку*. Са становишта социологије нарочито су значајни његови чланци у београдским листовима *Правда* (у којем сарађује од 1933—1938. год.) и *Политика* (од 1938. па до рата). Објављено је око 500 чланака, а међу њима неки представљају праве мале студије појединих појава у друштвеном животу села. То су његова позната „писма са села" која су му, уз још неке радове, донела такво признање да на иницијативу Ђорђа Тасића буде позван за хонорарног наставника за руралну социологију на Правном факултету у Београду, где је предавао овај предмет од 1938. до 1941. године.

Ово признање је тим веће што он сам није завршио факултет, него је снагом свог стваралачког и истраживачког талента и рада мењао и окоштале академске традиције То је могао јер се истицао и међу оним сеоским учитељима који су у правом смислу представљали народну интелигенцију. Његове везе са сељаштвом којем је припадао, биле су свестране и дубоке. Активно је суделовао у народно-ослободилачким ратовима и послератним обновама, као научник који истражује проблеме (аграрне реформе, колонизације) и као практичар, борац за хуманије односе у друштву и пунији живот најширих слојева народа.

Нови квалитет у научном делу Сретена Вукосављевића, у односу на све остале који су се бавили проучавањем друштвеног живота на селу, састојао се у тежњи за синтезом и оном целовитошћу приступа сеоском друштву која је карактеристична за социолошки метод. Зато је његов рад, у оквиру традиционалног начина проучавања народног живота чију круну код нас представља, најближи правом социолошком истраживању села. Данашњи позитивистички методолошко-технички ритуал у много већој мери показује своју немоћ да захвати суштину друштвеног живота кад су у друштву присутни многи традиционалистички друштвени односи и садржаји, јер је усредсређен на изоловане искуствене податке чија је сазнајна вредност утолико мања што је наглашенији органски карактер целине од које су отргнути. Савремена социолошка истраживања села, докле год село показује своје друштвене специфичности и садржи традиционалистичке елементе у себи, мора уважавати и искуства традиционалне методологије, уз сва потребна осавремењивања. У светлу таквог опредељења и значај дела Сретена Вукосављевића, не само за историју нашег друштва него и за савремену социологију, изгледа сасвим актуелан.[3]

---

[3] Вредност дела Сретена Вукосављевића за нашу социологију и проучавање народног живота уопште већ је сагледана за његова живота, а у последње време се чине врло интензивни напори да се оно превреднује и критички осветли са становишта најновијих струјања у социологији и социологији села, етнологији и етнографији, историји, социјалној психологији и др. Устаљен је симпозијум о научном делу Сретена Вукосављевића у родном Пријепољу (од 1973. године), који окупља не само поштоваоце и следбенике његовог рада него и све оне који се баве проблемима који су и њега занимали. Међу радовима који осветљавају значај његовог дела за социологију, нарочито су запажени следећи:

1. Р. Лукић: *Сретен Вукосављевић, Социологија,* 1960, бр. 1.

2. Р. Лукић, предговор књизи: С. Вукосовљевић, *Писма са села,* Социолошка библиотека I, изд. Савремена школа, Београд 1962.

3. Р. Лукић, предговор књизи: С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва* II — Социологија становања, Београд 1965.

Вукосављевићев метод, међутим, није шире образложен нити се он посебно бави методолошким проблемима. Поред узгредних напомена, сама његова истраживања пружају најпотпунију слику примењеног метода и омогућују реконструкцију методолошког становишта. Оно је присутно приликом истраживања било којег од проблема који заокупљају његову пажњу — кад проучава својинске односе на селу, аграрне односе у турском феудализму, односе обичајног и законског права, установе и примарне групе сеоског друштва, насеља и становање по селима, сељачки менталитет и друго.

Питање својинских односа на селу, њиховог историјског уобличавања и нормативног регулисања као и односа између различитих типова својине — баштинске и колективне — стално је било у средишту Вукосављевићевог интересовања и његових истраживања, да би тај интерес резултирао и једним синтетичким делом после другог светског рата, првом књигом његове *Историје сељачког друштва.*[4] Међутим, још у „писмима са села" и другим радовима пре другог светског рата[5] присутне су све основне ауторове идеје о својинским односима. Разматрања баштинске и колективне својине преплићу се са истраживањем аграрних односа и увек су дата у склопу начина привређивања и ширих односа у сеоском друштву из чега произилази њихов примарно социолошки карактер. *Баштином* он назива сву земљу која је у приватној својини, тј. и саму земљу која је у приватној својини и право приватне својине на земљу. Таква каква јесте, приватна својина није одувек дата него је постала, тј. настајала је у процесу захватања („заватинама" као правно нелегалним начином) и крчења шума (техничка страна процеса захватања). Захватана је тзв. општенародна земља из општенародног земљишног фонда или је баштина настајала деобом колективне земљишне својине, што су у ствари различите фазе у настајању приватне својине над земљом. Вукосављевић сматра да је процес преласка општенародне и колективне земље у приватну својину био спонтан, лаган и неприметан, али сталан („расте њива на крају потеса"). Кад се узме у обзир и супротно

---

4. Р. Лукић: *Научно дело Сретена Вукосављевића,* Симпозијум о научном делу С. Вукосављевића, Пријепоље 1973

5. Цв. Костић: *Предмет и метод социологије села Сретена Вукосављевића,* Симпозијум . . ., Пријепоље 1973.

Међу радовима млађих истраживача Вукосављевићевог стваралаштва вреди поменути чланак А. Миљковића: *О Сретену Вукосављевићу као социологу нашег села, Социолошки преглед,* 1975, бр. 1 и монографију са биографско-библиографским прилогом М. Ковачевића: *Научно дело Сретена Вукосављевића,* изд. Раднички универзитет „С. Вукосављевић", Пријепоље 1978. Академик проф. др Радомир Лукић са групом бивших сарадника и следбеника Сретена Вукосављевића улаже напор у оквиру Српске академије наука и уметности да се прикупе и припреме за објављивање његови необјављени списи и тако омогући увид у целокупно стваралаштво.

[4] С. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва I* — Организовање сељачке земљишне својине, посебна изд. САНУ, књ. CCIX, Институт за изучавање села, књ. I, Београд 1953.

[5] С. Вукосављевић: *Постанак приватне земљишне својине у нас, Архив за правне и друштвене науке,* књ. XL (LVII), 1940, бр. 2.

мишљења да је то било отимање земље силом у крвавој борби (мада и Вукосављевић говори о „грабљењу" онда кад се процес приближава крају и кад нестају и последње слободне и незахваћене површине), опет не губи вредност основни његов став: овај прелаз се одиграва под утицајем промењеног начина привређивања. Колективној својини одговара привреда где доминира екстензивно сточарство: „Она је основа за исхрану стоке свуда где је сточарсто екстензивно. На комуници стока лети пасе и брсти, а лисником и крешом са комунице прихрањује се зими."[6] Промена начина привређивања је најзначајнији узрок преласка колективне својине у баштинску: „Када сточарство на паши и брсту престане да буде онолико важна привреда колика је била, онда може да се дели она земљишна основица таквог сточарства која је била у колективној земљишној својини. Превладало је ратарство и сточарство са исхраном стоке из ратарства, а за такву привреду је потребна баштинска својина као земљишна основица. Деобе и настају када се потпуније пређе на ратарство."[7]

Вукосављевић истиче још један чинилац, демографски, када „због прираста становништва престане обиље земљишта". Међутим, и овај чинилац има наглашено социолошки карактер (у диркемовском смислу), а не биолошко-малтузијански, каквих је приговора било у приказима Вукосављевићевих ставова.[8] Проблем пренасељености се посматра у односу на структуру наше привреде где „преко седамдесет одсто земљишних власника имају баштине мање и од два хектара... У градске радиности не можемо запослити вишкове сеоског становништва."[9] Из овога он изводи не само закључак о аграрној пренасељености, тј. великом броју земљорадничког становништва на квадратни километар, него закључује и о ширим последицама и то сасвим у социолошком духу: „Већ и сада те сеоске масе рђаво делују на радне услове у граду. Обарају наднице прекомерном понудом радне снаге; некултурне и са мање потреба, обарају животни стандард градских радника; бркају солидарност градских радника и смисао за организовање".[10] Питање пренасељености, дакле, није уско демографско питање, него пре свега економско, а потом и друштвено-политичко.

При преласку са колективне на баштинску својину нарочито је важно како ће реаговати држава путем закона на овај спонтани процес. Вукосављевић приказује, у складу са својим теоријским опредељењем о односу законског и обичајног права, да држава својим законским нормама које не одговарају стварним односима и уобичајеним народним „регулама" уноси забуну у овај процес; законске норме се не прихватају и не поштују, а „народне регуле" губе снагу услед деструктивног деловања државних закона у односу на њих: „Постајање, стварање приватне земљишне својине и стварање уређене и стабилизоване колективне земљишне својине из овог општенародног земљишног фонда,

---

[6] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Комуница, стр. 28.

[7] С. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва* I, стр. 65.

[8] Н. Мартиновић: С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва* I, *Историјски записи*, год. IV, књ. IX, св. 2, Цетиње 1953, стр. 580.

[9] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Пренасељеност, стр. 93.

[10] Исто.

који је био готово ‚ничија својина', јесте један процес кроз безвлашће и корупцију, кад му се не даје да се развија нормално."[11]

Државно законодавство, под утицајем аустро-угарског, наметало је дух римског права нарочито у својинским односима и потпуно занемаривало правне обичаје које је народ вековима изграђивао. Приватна својина у нашем народу никад није била безгранично право поседовања земље, него право коришћења земљиштем. Она је и настала тако што је од стране појединаца понављано коришћење једног дела колективне земље, да би се временом други све више искључивали, али су и даље остала многобројна ограничења над приватном својином. Тако баштинска својина познаје многа органичења од којих су најзначајнија: право паше (после скидања усева, а плодоред или косидба су се овом морале прилагодити), право прече куповине (рођака и суседа), право преласка преко туђе баштине, право провођења јаза и воде за наводњавање и др.

Разматрајући однос приватне и колективне својине, Вукосављевић указује на прелазне облике од једне ка другој. Међутим, одређеније правно уобличавање приватне својине не значи одсуство било каквих регула колективне својине нити временско првенство неког од ова два типа својине. Обадва су настајала истовремено. Иако он више говори о преласку колективне у приватну својину, постојао је и обрнути процес, а није у почетку све била колективна својина. Паралелно са уобличавањем приватне својине, уобличава се и колективна својина стварањем уредби о економисању на тој земљи, заштити од приватног присвајања и злоупотреба у искоришћавању. И колективна својина уводи ограничења међу заједницама, јер је постојање друштвених заједница са правом њеног искоришћавања (село, братство, племе) претпоставка постојања колективне својине. „Планина" и „селина" су два најважнија облика колективне земљишне својине, а екстензивно сточарство, привреда која им одговара. Главно својство колективне својине је неодређеност, а у разним крајевима различите су народне регуле које је штите. Вукосављевић и процес преласка баштинске својине у колективну објашњава преовладавањем сточарства над ратарством. Пошто је то ређи случај од обрнутог процеса, изгледа да му ту демографски чинилац има релативно већи значај.[12]

Међутим, увек је реч о аграрној густини становништва а не о топографској. Економски и демографски чинилац код Вукосављевића су тесно повезани, и могли бисмо рећи да им се само привидни редослед мења. Код преласка са екстензивног сточарства на ратарство, економски разлози уочљивије делују него у обрнутим случајевима.

Проучавањем колективне земљишне својине и колективних сељачких радова, Вукосављевић се придружио оним истраживачима нашег села који су се забавили овим традиционалним проблемом со-

---

[11] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Ред у сеоској шуми у утрини, стр. 35.

[12] Овде је значајна његова идеја да се исте друштвене заједнице баве и сточарством и ратарством. Прелаз са једног облика привређивања на други је условљен многим економским и демографским условима, а није делатност која је као „расно-културно" непроменљиво обележје фиксирана за неке посебне друштвене скупине, као што је то случај код неких других аутора који су се бавили овом појавом (као нпр. Динко Томашић).

циологије села у словенских народа. Словенска задруга и руски „мир" имају дугу традицију проучавања, чак се може рећи да је пажња истраживача претерано на њима задржавана у односу на друге проблеме који су се у селу јављали. Међутим, Вукосављевић је направио корак даље у начину постављања самог проблема и његовог проучавања. Његов приступ је строго реалистички, позитивистички у диркемовском смислу, и лишен оног романтичарског идеализма тако присутног код проучавања ових појава.

Говорећи о сељачкој шумској индустрији, цеђењу катрана и печењу креча, Вукосављевић указује на сељачки варваризам у односу на колективну својину над шумама која није заштићена ни законима ни народним регулама (пошто су се ови послови јавили у време кад је слабила снага правних обичаја и пошто су јаки економски разлози гонили сељаке на бављење овим послом на овај начин): „Сељак се понаша према шуми — колективној, не својој — и сувише као рушилац и кад је искоришћује и као пољопривредник. Као индустријалац је, пак, просто расипник, немилостив и неразуман. Дивљи варварин који руши родну палму да би убрао неколико плодова са врх ње."[13]

У том смислу можемо рећи да он није правио просте аналогије ни између наше колективне својине и руског „мира". Он разликује наше потесе од руског „мира" на овај начин: „Потеси нису слични руском 'миру'. Ни по организацији ни по постанку. Ни у којој фази развитка, ни у којој варијанти не личе једно на друго."[14] Потеси настају после уобличавања баштинске својине, а руски „мир" је њен ембрионални облик. У систему потеса се увек зна које је чија парцела и кад је искоришћавање заједничко, и ту нема периодичне деобе земље.

Настојање да се супротстави романтичарском приступу селу још је изразитије код Вукосављевића онда када се бави породичном задругом, којој и он посвећује прилично пажње међу оним примарним друштвеним заједницама (групама) које обележавају друштвени живот сељака: „Да нисмо били национални романтичари, да нисмо законским и другим мерама покушавали да одржимо и оно што се није могло одржати, могли смо много што добро из тога задружног режима модернизовано очувати и развити. Сви велики економски узроци, због којих се распала стара задруга, новац и утицај новчане привреде уопште, који су разбили привредну аутархију задруге, промена плана сељачког господарства, од сточарског ка ратарском, од екстензивног екстензивнијем — сви ти велики узроци деловали су само да се онај облик задруге распадне. Они су били сметња преформирању њеном у друге облике, саобразне новом времену. Сем психолошких предиспозиција сељакових за те нове облике, створених у патријархалној задрузи, постојао је још и један објективни услов, постојале су заједничке шуме, испаше, разне велике службености, воде, пута итд. Али град, који је још онда управљао селом, није ни онда, као ни сад, могао разумети село и сеоске односе."[15]

---

[13] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Сељакова шумска индустрија, стр. 86.
[14] С. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва* I, стр. 183.
[15] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Дељење задруга, стр. 162.

Без обзира што се сви разлози не исцрпљују у овако супротстављеним односима град — село, у пропадању патријархалних задруга је уочено деловање читавог сплета чинилаца и њихова релативна снага: позитивни и негативни, примарни и секундарни, стварни и потенцијални, субјективни и објективни. Примарно, разарајуће деловање економских узрока у друштвеној стварности није могло бити заустављено ни националним романтизмом, ни „законским и другим мерама", нити су сељакове психолошке предиспозиције (као субјективни услов) и колективни облици делатности и својине (као објективни) били у стању да га спрече. Да би се овим процесом рационално овладало, било је потребно сагледати сву снагу његових узрока и услове у којима су они деловали, на што је Вукосављевић указивао, за разлику од „романтичара" који су се понашали конзервативно и хтели да очувају и оно што се није могло очувати.

Вукосављевић улази и у садржај и сам механизам деловања економских узрока. У периоду економске кризе, „када нема земље у изобиљу, питања како ће се одржати радна заједница губи од свога значаја".[16] Док је задруга била нужна са економског становишта, чињеница да су у њој постојале многобројне супротности међу члановима и ужим породицама које су је сачињавале није била довољан разлог да до деобе стварно дође.

Разматрајући патријархалну породичну задругу са свих битних страна, он је оцртао упечатљиве ликове старешине задруге, планинке (станаре) и социолошки приказао расподелу осталих положаја и улога унутар ове друштвене заједнице, као и њено место у оквиру сеоског друштва.

У свестраном проучавању сеоског друштвеног живота, проблем становања се спонтано наметнуо, а постојала је и веома богата традиција ових истраживања установљена од Цвијића и његових следбеника, антропогеографа, који су се бавили насељима. Начин становања је најнепосредније био повезан са начином привређивања и био видљив израз друштвеног живота на селу, тако да је његово проучавање имало пуно теоријско и методолошко оправдање и значај. Због тога ће Сретен Вукосављевић у настојању да систематски обради друштвени живот на селу, другу књигу своје *Историје сељачког друштва* посветити у целини становању као друштвеној појави.[17] Тиме је код нас истински засновао социологију становања, па и социологију насеља, коју он развија у оквиру најшире схваћене „сеоске социологије". О томе у поговору наведене књиге он сам пише, износећи истовремено и свој основни закључак: „Постоји чврста корелација између облика насеља и начина становања и, с друге стране, ступња развитка пољопривреде, облика и распореда земљишне својине, организационих облика рада, друштвеног живота у породици и селу, густине насељености итд. У свакој од ових корелација облик насеља и

---

[16] С. Вукосављевић: *О задрузи, Правна мисао*, 1940, бр. 11—12, стр. 533—534.

[17] С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва* II — Социологија становања, посебна издања САНУ, књ. СССХС, Одељење друштвених наука, књ. 51, Београд 1965.

становања је више последица него што је узрок. Покушао сам да их прикажем и да их објасним, али да књига ипак остане социологија становања, а не сеоска сациологија."[18] У односу на дотадашња антропогеографска, а нарочито етнографска и техничко-грађевинска разматрања насеља и становања, ово је био први значајан корак даље ка социолошком проучавању ове појаве, после најосновнијих Цвијићевих поставки.[19]

Вукосављевић се овде разликује и у односу на самог Цвијића, који је на њега иначе доста утицао. То је нарочито видљиво у тумачењу друштвеног детерминизма, из чега произилазе и неке друге разлике. Код Вукосављевића је у први план истакнут начин привређивања, али не као изоловани економски чинилац у смислу вулгарно схваћеног доминантног фактора. Видели смо да ни Цвијић, ни кад говори о непосредном дејству географских услова, ове не сматра једино одлучујућим, наводећи културне, етничке и др. моменте, међу којима и економске, који могу уз њих деловати. За разлику од Цвијића, где је неоспоран примаран утицај географских услова, код Вукосављевића је то случај са оним сплетом друштвено-економских чинилаца који су означени начином привређивања. Да се код Вукосављевића не ради о економистичком редукционизму има безброј доказа, али је најкарактеристичније његово разматрање у *Социологији становања*, где одговара на питање шта је уобличило главне типове сеоских насеља. Док Цвијић полази од просторно-географског размештаја кућа у класификацији села на збијени и разбијени тип, Вукосављевићева типологија на груписана и негруписана села је далеко еластичнија, изведена на основу сложенијег критеријума, а топографски размештај кућа је само спољни видљиви његов елеменат: „Груписаност или негруписаност кућа у сеоском насељу је видна и уочљива, а распоред баштина и осталих привредних површина не пада у очи. Међутим, он је главни чинилац који одређује хоће ли сеоско насеље бити груписано или негруписано."[20] Пошто је сеоско насеље средиште привредног живота, то ће се оно налазити на оном месту на којем је то са становишта размештаја привредних површина и радних делатности најповољније да се налази и добијати облик груписаног или негруписаног насеља.

Сам облик насеља није битан као критериј класификације, мада је он највидљивији: „Чисто је градско схватање узети близину и даљину кућа као главну црту по којој се карактеришу села. Како ће

---

[18] Исто, стр. 397.

[19] Овај навод из предговора је једна од ретких формулација у којима Вукосављевић своје дело изричито подводи под окриље неке научне дисциплине, у овом случају социологије становања и сеоске социологије. Можда пре другог светског рата, или још раније, док није постао хонорарни наставник за руралну социологију на Правном факултету у Београду, не би то учинио, али би и без тога било довољно ваљаних разлога да се његов рад означи превасходно социолошким, чак и у међуратном периоду. Тиме се нимало не умањује његов значај и за неке друге науке — историју, етнологију („традиционалну науку о народу", етнографију, па и социјалну психологију, архитектуру, или неку другу. Као и свако велико дело, и његово је превазилазило оквире једне научне дисциплине, па ма колико она била широка.

[20] Исто, стр. 381.

куће бити распоређене зависи од извесних привредних чинилаца, али ти чиниоци не зависе много од распореда кућа. У оваквој класификацији села пошло се за оним што је у организацији села видљивије него други организациони елементи села, који су важнији него облик сеоског насеља. Села би се могла класификовати, на пример, по распореду баштина и распореду осталих привредних површина са више разлога него по сеоском насељу; могла би се класификовати по начину привреде у селу; по имовинској структури, нарочито по земљишној имовинској структури; за ранија времена ... по аграрним односима. Село је још и друштвена целина — што је врло важно."[21]

Супротстављајући се урбанистичком критеријуму који насеље посматра као главно у селу, а не види процесе и односе који су одлучујући, Вукосављевић оспорава и друге предрасуде о селу које са тим иду, као ону о непроменљивости села.[22]

Сеоска насеља се мењају, постају од негруписаних груписана, а понекад и обрнуто. На њихове промене, и то не само по облику, делује велики број чинилаца и Вукосављевић посебно разматра следеће:

1. *Распоред привредних површина* који је и сам под утицајем разних момената.

2. *Утицај земљишта* и то посредан: „... облик земљишта утиче на облик сеоског насеља обично не по томе што има или нема места подесна за повеће сеоско насеље, него утиче посредно — тиме што од географског положаја зависи како ће бити распоређене привредне површине".[23]

3. *Утицај привреде,* у том смислу што „ратарско становништво углавном има тежњу да се згуснутије распореди својим насељима него сточарско ... Друкчија је разређеност сеоског насеља ратарског становништва, а друкчија сточарског становништва. Када сточарско становништво има негруписана сеоска насеља, она су много разређенија него негруписана сеоска насеља ратарског становништва. А када је сеоско насеље сточарског становништва груписано, оно је често згуснутије него груписано сеоско насеље ратарског становништва."[24] Овде се види еластичност његове класификације која уводи нове чиниоце који делују на облик насеља, као што су старост насеља (старија су груписанија), раније навике (ако се ради о досељеницима), тј. традиција и историја насеља и становништва.

4. *Утицај аграрних односа:* груписанија су насеља која су имала једног феудалног господара од оних где их је било више.

---

[21] Исто, стр. 376.

[22] Изражену у Фиркантовом речнику — енциклопедији, кад се говори о насељима у: Alfred Vierkandt: *Handwörterbuch der Sociologie,* Stuttgart 1931; Siedlungen, L. v. Wiese, S. 522.

[23] Исто, стр. 384.

[24] Исто, стр. 387.

6. *Утицај старе културе:* традиција и навике становништва које се доселило утичу на облик новог насеља али само у његовој првој фази.

7. *Непосредни утицај града:* нешто је јачи тек после ослобођења од Турака, а раније је примећиван нешто више код насеља муслимана.

8. *Разни ситни утицаји,* међу којима имитација општег типа насеља у неком крају, стање породичних односа, прираштај становништва, појава индустријског предузећа у околини села, нова пруга или пут и др.[25]

Овако широк детерминистички оквир је и омогућио Сретену Вукосављевићу стварање онако прегледних и конкретних описа, разуђених типологија, садржајно пуних теоријских синтеза и свестраних социолошких објашњења — систематичност без схематизма — чиме се одликује његово научно дело у целини.

То својство његовог стваралаштва нарочито долази до изражаја онда кад се бави тако суптилним проблемима као што је психички живот појединих друштвених група, пре свега неких категорија сељака, чији је менталитет најбоље познавао и у који је продро дубље него било ко од истраживача свих појава у његово време. Његов приступ је реалистички и у социолошком смислу далеко вреднији од националног романтичарског концепта „народне душе" где се друштвено-културни елементи преплићу са понекад примарним етно-биолошким чиниоцима.[26] Он представља корак даље и у односу на Цвијићеве етно-психолошке профиле, где се природно-физиолошки чиниоци понекад показују надмочним над друштвено-културним, што код Вукосављевића никад није случај. Материјални услови живота и рада и карактеристике друштвене заједнице којој су припадали, најважнији су чиниоци који обликују друштвени карактер, односно менталитет сељака. Сурове и тешке животне прилике стварају специфичан менталитет и неку особиту тврду осећајност која понекад „силно импонује": „Људи, за које увек ради неко други, почињу свој живот сматрати нарочито важним, друкчије важним него што је живот осталих људи. Они мало-помало пренесу средиште свога интересовања само у себе. За сељака не ради други. Зато се и није могао навићи да центар света пренесе у себе. Ни у своме газдинству не сматра себе средиштем. Земља је главно, не ни он ни породица. Земљи служи и његов во, радник готово исто као и он. Према њој су отприлике у истом односу. Да служе и да се хране од ње — док служе. Сељак је део свога газдинства и — највише — режисер, а не господар. А добром режисеру све је пре од њега самога... Има једна велика самодисциплина, стечена тешким, знојавим радовима, лишавањима од задовољства и одмора, вечитим служењем својој земљи и својој стоци и сталним давањима своје зараде и свога труда на све стране, свима и

---

[25] Исто, стр. 394.

[26] Као код: В. Дворниковића, *Карактерологија Југословена,* изд. Г. Кон, Београд 1939; Г. Геземан: *Чојство и јунаштво старих Црногораца,* Цетиње 1968. — и други Геземанови радови, објављени између два рата на немачком језику, о карактеролошким типовима Јужних Словена.

свакоме. Има устаљена навика да је све прече од њега: прече је нахранити и напојити стоку него се сам одморити; прече је продати мрс, него га сам појести; прече потрошити о празнику и за дочек угледна госта него на себе и своју децу. Преча земља и породица него он . . .”[27]

Много је оваквих места у Вукосављевићевим делима у којима се са уметничким даром за лепо приповедање казује истина о сељаку, слика и објашњава истовремено његово понашање и менталитет — строго реалистички и без икаквог улепшавања.

Кад говори о епском менталитету и његовој хијерархији моралних вредности, такође остаје доследан свом социолошко-реалистичком приступу. У књизи *Организација динарских племена* он говори не само о лику јунака него и лику потурице и издајника који припада истом типу племенског менталитета, чије црте објашњава социолошким чиниоцима: мали обим друштвене заједнице који омогућава чврсту унутарњу интегрисаност њених чланова и подређеност и пожртвовање појединаца у односу на колектив и, са друге стране, колективна земљишна својина, пресудно делују на формирање епског менталитета.[28]

Најзад, један проблем се стално провлачи кроз сва разматрања Сретена Вукосављевића, а то је супротност државног права и писаних закона, са једне стране, и правних обичаја спонтано насталих у народу, са друге стране — и сведочи о снажном утицају који је на њега, поред Цвијића, извршио Валтазар Богишић. Кад говори о правном регулисању промена у својинским односима, о административно-управној државној власти у односу на самоорганизовање управе преко народних главара и патријархалних старешина, организовања становања насилним згруписавањем у односу на спонтано уобличавање насеља према потребама становништва, моралном односу сељака према „туђем” правном поретку писаног права и својим правним обичајима, њиховом осећању правде и правичности — увек је присутан овај Вукосављевићев став.

На формирање овог става је утицао Валтазар Богишић, чијим посредством се усваја становиште историјске школе права, насупрот природно-правном рационализму, а са друге стране, оно је у складу са основном и почетном органском визијом „сељачког друштва”, као друштва без већих унутарњих сукоба које је способно да спонтано регулише супротности које се унутар њега појаве.[29]

У свом прилогу *Надничари*[30] Вукосављевић говори о раслојавању у санџачким градовима (посебно у Новом Пазару) и настајању све већег броја сиротиње која је бездушно експлоатисана: „Ти људи често немају ни куће, по правилу немају земље, капитала, или каквих својих производних средстава, већ живе само од своје радне снаге — од

---

[27] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Смрти у очи, стр. 205—206.

[28] С. Вукосављевић: *Организација динарских племена*, Београд 1957, стр. 76.

[29] Као и обично, у начину теоријског одређења узрока и карактера друштвених супротности и сукоба који из њих произилазе, као и начину њиховог разрешавања, најпотпуније се изражава и сам карактер неке социолошке теорије — бар онда кад треба разликовати органско-функционалистичке од тзв. конфликтних визија друштва.

[30] С. Вукосављевић: *Писма са села*, стр. 69.

наднице. Пролетери — тачно по дефиницији."[31] У економски и друштвено неразвијеној средини они немају могућности ни да надниче, па често живе од милостиње или на неки сличан начин. Вероватно је због тога њихов друштвени профил, онакав како га Вукосављевић слика, типичан за лумпенпролетаријат. Међутим, у овоме се он сасвим не сналази и упада у неке противуречности.

Док су малобројни не осећају се као нека посебна класа, немају развијен осећај сопствених и туђих интереса и њихове опречности: „Они су сами себе сматрали само као најнижи слој друштвене целине, а не као неку посебну класу."[32] Овде је још увек присутна она равнотежа карактеристична за органски схваћено јединство друштвене структуре. Али чим их је више, они се осећају јачим и осећају се као посебна друштвена група, а не само као најнижи друштвени слој: „Под утицајем нових идејних струјања они више не осећају свој положај природним, него су незадовољни не само личном ситуацијом, него положајем групе."[33] Ово је потпуно противуречно са мало касније изреченом тврдњом која се односи на њих, а не на ону масу надничара која се није издигла до класне свести, па макар ова била и на најнижем нивоу: „Политички потпуно неизграђени, људи који ни од какве политике ништа не добијају и ништа не губе — сматрају да су им све политике равне, те постају плен демагога и безочника."[34] Пошто су побркани појмови пролетаријата и лумпенпролетаријата, даље карактерисање губи сваку теоријску вредност иако би могло оцртавати идеално типске карактеристике лумпенпролетаријата у нашим приликама.[35]

Основни проблем за Вукосављевића овде је функционалистички постављен: како ове људе (класу) интегрисати у друштво јер су „сви незадовољни што су као излучени из живота" и могу „постати и једна социјална претња — друштву уопште".[36] Код Вукосављевића је имплицирано органско-функционалистичко становиште, кад је у питању „градско друштво, и оно уноси забуну у непосредно запажање његових противуречности. Он добро види да је пролетаријат остао без религије и националног осећања али и без потпуније класне свести, политичког, стручног и општег образовања, без забаве и разоноде. Међутим, питање је да ли није било „никаквих позитивних оријентација" и да је постојала „само некултурна негација и зла воља"?[37] Тако, са дубоко истинитим закључком да се морају прикупљати и организовати масе „колико се може и како се може" и „да се једино оне саме својом удруженом снагом могу одбранити од бездушне експлоатације"[38] иде

---

[31] Исто, стр. 70.

[32] Исто, стр. 70.

[33] Исто, стр. 70.

[34] Исто, стр. 71.

[35] „...Они који буче и галаме и цинички се смеју свачему и свакоме, па и ономе који им ракију плаћа. Овакви какви су сад — подесни за корупцију сваке врсте — ови су људи једна политичка и социјална сметња сваком напретку"; исто, стр. 71.

[36] Исто.

[37] Исто.

[38] Исто.

и став да се треба задовољити скромном улогом и не тежити „општим решењима". Он као да искључује потребу социјалне револуције („херојског геста") и борбу против „законите" експлоатације, допирући најдаље до синдикализма, а стварно остајући на кооперативизму.[39]

Органска визија „сељачког друштва" је још изразитија. У њему као да нема значајнијих унутарњих сукоба и супротности а несугласице које настају оно је у стању да изгледи својим традиционалним механизмима. Проблем је само у томе што је за то потребно да село буде остављено само себи, јер кад се умешају државна власт, град и градске класе, настају ломови у традиционалним нормама које регулишу односе у „сељачком друштву" и оштри сукоби које оно више само не може да савлада. Основна је, дакле, супротност града и села, а најжешћи сукоби су изазвани спољним чиниоцима у односу на сеоско друштво — што је такође функционалистичка теза произашла из органског поимања друштвених односа у селу. Тако, стварни сукоби око баштина настају међу сељацима тек онда кад се држава са својим законодавством умеша. Својим писаним законима који су селу дошли из града држава је ослабила традиционалне народне регуле и створила сукобе: „Сваки се позива на оно право на које се у том часу може наслонити. Ту је сукоб права: једних која су у порасту и других која чиле, али нису исчилела."[40] То је узрок парничења, јер се једни држе закона, а други ослањају на правно осећање народа које је „побркано и збуњено писаним законима и правном праксом".[41] На тај начин он објашњава и тзв. „моралну кризу" код сељака коју иначе не признаје, или нпр. кривоклетство пред државним судом. Кривоклетство није последица ни сељакове доброте (некаквог хришћанског милосрђа према кривцима), нити неке особите покварености, него је последица става према „једном реду туђем и спољашњем". У сељаковим очима сваки кривац, па макар био и обичан криминалац, јесте бунтовник против тог реда, „у неку руку политички кривац" и зато ужива његове симпатије.[42] Наравно, има и других узрока кривоклетства и Вукосављевић их наводи, мада је овај први карактеристичан за његово поимање односа села према граду и држави.

Вукосављевић понекад доспева на најшири план анализе глобалног друштва и тада његова теорија престаје бити органицистичка јер у структури глобалног друшва доминира супротност града и села, односно државе и друштва. Међутим, пошто се супротност државе и друштва своди на супротност државе и „сељачког друштва", она се може помирити са органском визијом сеоске подструктуре (да тако кажемо, у недостатку бољег израза), а и градске (коју чињенице још више подривају). Тако се сам сукоб ублажава, функционализује и доводи у миран еволутивни ток догађаја, где се напредује тако што се не нарушава постојећи ред и то је оно од контовског позитивизма што Вукосављевићевом делу није повећало вредност, ако му ту и тамо није засметало у здраворазумском резоновању и теоријски недогмат-

---

[39] Исто, стр. 71—72.
[40] С. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва* I, стр. 86.
[41] Исто.
[42] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Кривоклетници, стр. 243.

ском, реалистичком објашњавању сеоског друштва. Његова критика многих посебних појава се можда због тога није могла слити у један снажан вал са захтевом за радикалним ослобађањем. Ове позитивистичке, иако имплицитне теоријске претпоставке одиграле су исту ону улогу коју је он запазио да има убачена грančица у пуно ведро воде које сељанка носи — да спречи образовање једног већег таласа који би намах изашао из постојећих оквира, у овом случају онемогућују изградњу радикално критичког става. Но, можда је то било и у природи његове личности; животно искуство човека који је прошао „старовлашку школу" са њеним геслом „иди мудро, не погини лудо". Снагу његовог дела ипак не може умањити недостатак радикалне фразе, као и понека „опрезна" формулација у чланцима који су се јављали у цензурисаним новинама. Оно је велико између осталог и по томе што и својим недостацима изражава дух времена и друштвених прилика у којима је настало, а својим врлинама превазилази то време и те прилике.

У Вукосављевићевом научном методу као да су постигли необичан склад сви недостаци и све врлине његовог научног рада, али интереси даљег развоја наше социологије налажу његово свестрано критичко преиспитивање. Он се није посебно бавио методологијом друштвених наука, а главни извор за реконструкцију његовог методолошког становишта јесте само његово дело и неке узгредне напомене о сопственом методу. Већ на први поглед уочавамо да је Вукосављевићев метод научног рада непосредан наставак оног традиционалног начина проучавања народног живота који је код Богишића, а нарочито код Цвијића, достигао стварни научни ниво и био употпуњен искуствима класичног позитивизма. Упознавање народног живота путем непосредног посматрања и спонтаног разговора, уз обавезан боравак „на терену", најважнији је начин сакупљања искуствене грађе и обавештавања о појави која се испитује. Ове традиционалне технике прикупљања података, кад их Вукосављевић користи, имају највећи могући ефекат у проучавању друштва на селу. Особито обдарен посматрач, уз то са богатим личним искуством и познавањем друштва које посматра, Сретен Вукосављевић је био у стању да види и скривене појаве и односе, да на основу привидно неповезаних делова уочи целину, на основу остатака у садашњости реконструише прошлост, да схвати прави смисао и значење неке појаве и уочи њене најбитније односе са другим појавама или друштвом у целини. Добар зналац менталитета људи са којима је узгредно разговарао, Вукосављевић је умео да подстиче разговор и дође до потребних обавештења а да не наруши његову спонтаност и не изазове подозрење саговорника. Осећао је меру до које се може ићи у усмеравању разговора, а да се у њему не наруши објективност самог податка: „Сељак из уљудности хоће да прихвати разговор и о теми коју он сматра беспослицом. Али кад он сам започиње озбиљне разговоре, онда уистину бира теме по једном реду, како му се која од које чини важнија."[43] Он је умео и да слуша саговорника, што често разноразни анкетари који залазе у шире слојеве народа уопште не умеју. Непосредно посматрање и спонтани раз-

---

[43] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Пољачина, стр. 61.

говор се стапају у јединствену методу и код њега представљају складно средство комуникације између истраживача и друштва које је предмет проучавања. Вредност ове методе је утолико већа што је статистичко обавештавање о суштинским друштвеним процесима и односима било непотпуно, слабо и непоуздано, што се оскудевало у писаним документима и што је усмена традиција била јака на селу којим се Вукосављевић углавном бавио. Међутим, иако су незаменљиво средство за прикупљање научних обавештења о актуелним друштвеним процесима и односима, непосредно посматрање и разговор нису ништо довољни, поготово кад се залази у мало даљу прошлост. Народно сећање и усмена традиција спадају у непоуздане трагове и изворе научних обавештења о историјским догађајима. Вукосављевић је то знао али је истовремено и увиђао слабости метода историчара који се ослањају на писане изворе о крупним догађајима: „Само догађаји блистави и бучни: ратови, буне, освојења привлаче пажњу историчара . . . на цео унутрашњи живот нашега села онога времена, историчари баце помало светлости тек узпред, у вези са проучавањем каквог војничког или политичког догађаја."[44] Недостаци и недовољност и традиционалног социолошког метода и метода историчара који се ослањају искључиво на писане изворе нарочито су дошли до изражаја у познатом спору око порекла племена у оним нашим крајевима у којима су она постојала. Изгледа да су разлике у ставовима добрим делом произашле из различитости метода који су у истраживању коришћени.[45]

Сличне недостатке показује и Вукосављевићево разматрање историје аграрних односа уз ослонац на народну традицију. Он и сам то уочава, па се ограничава на блиску прошлост (XVIII і XIX век), јер верује да је сећање на аграрне односе у том времену још поуздано, а ослања се и на материјалне остатке (међе које сведоче о старим својинским односима), проучава преживеле установе, користи писане изворе ако их има, језичке називе, сељачки „научни рад" и др.

---

[44] С. Вукосовљевић: *Писма са села* — Народни главари, стр. 165.

[45] То тврди проф. др Цветко Костић у свом напису: *Опет спор око племена*, разматрања поводом појаве књиге Сретена В. Вукосављевића — *Организација динарских племена*, Београд 1957, *Филозофија — Социологија*, 1957, бр. 2—3, стр. 109. Овим се Цв. Костић укључио у полемику која је започета међу историчарима и етнографима, где су обновљени спорови између ставова К. Јиричека и М. Шуфлаја, који су заступали тзв. „катунску" теорију настанка племена и тезе Ј. Цвијића о континуитету старе племенске организације са данашњим племенима у Црној Гори и Албанији, коју су прихватили Ј. Ердељановић, П. Шобајић, С. Вукосављевић, Ц. Костић. Сретен Вукосављевић се умешао у полемику која је после другог светског рата вођена између Б. Ђурђева, који је заступао „катунску" теорију, и Ј. Ердељановића и П. Шобајића, који су били против ње. Чињеница је да се „катунска" теорија тешко може одржати са социолошког гледишта, и да је због извесне сродности са Гумпловичевом социјал-дарвинистичком теоријом лакше подложна идеолошкој употреби, мада ни ова друга није од тога сасвим имуна. Али, исто тако је и чињеница да се она не може оспорити само Вукосављевићевим методом, ослањањем на традицију нити игнорисањем писаних извора. Можемо се сложити са Цв. Костићем да је овде најзанимљивији спор око метода. Комплементарним коришћењем различитих метода вероватно би се указале границе и потреба „исправки" и једне и друге супарничке теорије.

Уопште, за њега је карактеристично да је најчешће био свестан недостатака свога научног рада и да се трудио да их отклони. У уводу своје *Историје сељачког друштва I*, који је иначе значајан за реконструкцију Вукосављевићевог метода, он пише: „Када је писац пре рата ову књигу радио, намеравао је да је студирањем литературе, статистика, архива и писаних закона употпуни, прошири и поставке провери. Тај је први рукопис пропао. Без коришћења литературом, статистиком, архивима и писаним законима — књига ће имати више недостатака него што би иначе имала."[46] Тако је уважавао и друге поступке прикупљања података и изворе обавештења, непосредно посматрање увек остаје на првом месту; без посматрања, архивска грађа и статистика могу одвести на „чисто вештачке конструкције".[47]

Судске пресуде су за њега такође увек биле извор важних података, и он их често користи као извор обавештавања о односу закона и обичаја.

Тако је ипак фаза прикупљања података релативно развијенији део његовог метода о којем је највише и говорио. Њихово сређивање и класификовање није емпиристичко-статистичко, него идеално-типско, што је донекле било у складу и са његовом оријентацијом на традиционални метод друштвених наука и утицајима историјске школе права. Тај метод он користи тамо где је и најпотребније — кад проучава племенску организацију, а нарочито сељачки менталитет и понашање, али и кад реконструише старе установе, аграрне и својинске односе, породичну организацију и др. Међу поступцима научног објашњења нарочито користи упоредни метод (усвајајући Цвијићева методолошка искуства) који има у друштвеним наукама многе предности над другим методима, а најближи је логици експерименталног узрочног објашњења које је за друштвене појаве више идеалан него реалан поступак објашњења.[48]

Техника његовог научног рада није непосредно видљива па често изгледа да је он у њу сасвим неупућен. Али, код њега се ради и о ставу да она није сама себи сврха. Као што свако истинско стваралаштво, и Вукосављевићево дело, у синтетичком облику у којем се објављује, садржи неупадљиво укомпонован огроман искуствени материјал, стваралачки напор, па и разна помоћна мисаона и техничка средства. Што је једно дело постигло већи степен синтетичности, то је мање приметна његова техничка страна, што није никакав недостатак, бар у поређењу са оним који на прво место стављају технички егзибиционизам и књишку ерудицију, која често може бити лажна маска која прикрива одсуство стваралачке маште, Постоји тенденција да се техничка обученост у друштвеним наукама прецени, али због синтетичког карактера Вукосављевићевог дела и да се подцени његова техничка спремност. Мултиваријантна статистичка анализа је

---

[46] С. Вукосављевић: *Историја сељачког друштва* I, стр. 9.

[47] Исто.

[48] Говорећи о подељености Старог Влаха на српски, босански и турски, а у сва три дела живи један народ „до у најмању ситницу исти" — Вукосављевић указује како би се многе ствари ту могле упоредити као да је у питању неки научни експеримент, јер „сви су остали чиниоци потпуно исти, један само варира"; в. С. Вукосављевић: *Писма са села* — Народски главари, стр. 168.

рутински посао за специјалисту, који се може поверити и рачунарима, а техника научног рада укључује и способност да се разликује битно од небитног, да се постави права претпоставка, да се део апстрахује из целине али да се веза дела са целином не прекине, да се циљ и средство не побркају али и вештачки не раздвоје, да се буде критичан али и задржи вера у могућност налажења истине. Вукосављевић је имао ону технику коју Милс назива „социолошком маштом" и то је највећа вредност његовог метода, којој се може научити само онај ко науци и свом друштву приступа бар приближно на исти начин на који је он то чинио кад је било у питању село и његово социолошко проучавање, сељак којег је волео — али којег није идеализовао: „Само некритички оптимизам може идеализовати село — некадашње као и садашње. Ништа плиће и неплодније нема од национално-романтичарског одушевљења селом! При првом реалном додиру, додиру са селом и сељаком, то одушевљавање изда потпуно. Остане разочарање код бољих, а цинизам код осталих. И остане као неко оправдање за схватање да се с народом не може, него да се за народ мора радити без народа. Али добро познавање села води оптимизму, критичком оптимизму и поуздању у село и сељака. — Пре свега у селу је обиље снаге.[49]

Из оваквог става су могли потећи најдубљи мотиви за целовитим познавањем села, тј. напор да се створи историјско-теоријска синтеза сељачког друштва. Тај велики посао је започет између два рата, да би после другог светског рата био настављен. *Историја сељачког друштва* је наслов широко замишљеног систематског дела о нашем селу које би се састојало из четири тома: први — *Организовање сељачке земљишне својине*, други — *Организовање сељачког насеља*, трећи — *Организовање сељачких радова*, четврти — *О друштвеним заједницама и облицима понашања у њима*.[50] Синтетички карактер имају и друга Вукосављевићева дела, само што су синтезе ограничене према посебној групи проблема,[51] или на посебан тип племенског друштва.[52]

Сретен Вукосављевић је писао синтетичко дело онда кад је оно сазрело у њему и то је давало нарочиту вредност његовој синтези, јер није била од оних преурањених теоријских конструкција без правог искуственог садржаја. Утолико је већа штета што га није довршио, јер би то била целовита социологија нашег традиционалног друштва, којег више нема, а од њега не би могла имати бољег писца. Ипак, и овако, оно је највреднији културно наслеђе наше савремене социологије које се може мерити са делом Вука, Св. Марковића, Богишића, Цвијића. На њега се може и мора ослонити свако ко буде хтео код нас да у корену захвати било коју друштвену појаву и да досегне до њене специфичности у нашем друштву. За проучавање традиционалних односа,

---

[49] С. Вукосављевић: *Писма са села* — Морална криза на селу, стр. 240.

[50] Познато је да се први део појавио под истим насловом 1953, други под насловом *Социологија становања*, постхумно 1965, трећи је остао као недовршен рукопис, а четврти је само назначен у скици.

[51] С. Вукосављевић: *Сеоске уредбе о водама*, Београд 1949.

[52] С. Вукосављевић: *Организација динарских племена*, посебна издања САНУ, књ. CCLXX, Етнографски институт, књ. 7, Београд 1957.

установа и група у нашем друштву многи његови резултати ће бити најбоље полазне претпоставке — а његова социолошка машта стални извор инспирације.

Dr. Milovan Mitrović
Juristische Fakultät, Novi Sad

SOZIOLOGISCHE SYNTHESE DER ERFORSCHUNG DES DORFES IM WERKE VON SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ

(Zusammenfassung)

Die persönlichkeit und das Werk von Sreten Vukosavljević, des eigentlichen Begründers der Soziologie des Dorfes und eines der begabtesten Forscher und der besten Kenner unserer Gesellschaft auf dem Dorfe sind autentische Zeugen einer Tradition von vielseitigen Erforschungen unseres Volkes, die vor Vukosavljević durch Vuk Karadžić, Svetozar Marković, Valtazar Bogišić und Jovan Cvijić vorgenommen worden waren. Einen unmittelbaren Einfluß auf Vukosavljević, den aus dem Volke stammenden Autodidakt, übten Bogišić und Cvijić aus.

Von Bogišić übernim Vukosavljević die Auffassungen der historischen Schule des Rechtes über die überlieferten juristischen Bräuche und geschriebenen Gesetze und er lehnt sich an Cvijić an, wenn er die traditionellen mit den positivistischen methodologischen Verfahren verbindet. Vukosavljević schenkte mehreren Problemen seine Aufmerksamkeit, er betrachtet sie aber immer im Rahmen der Gesamtheit des gesellschaftlichen Lebens auf dem Dorfe, so daß bei ihm immer das soziologische synthetische Verfahren dominiert.

Vukosavljević befaßt sich mit dem Problem des Eigentums auf dem Dorfe und mit seinen Ausprägungen im Laufe der Geschichte (durch spontane und gesetzliche Regularitäten), er befaßt sich weiter mit der Typologie der Form des Bodeneigentums, mit dem Problem der Wohnkultur auf dem Dorfe, mit den primären gesellschaftlichen Gemeinschaften (mit den Familiengenossenschaften, mit der Stammesorganisation), wie auch mit verschiedenen Typen der Mentalität der Bauern und zwar auf die Weise, daß er unter zahlreichen Faktoren des gesellschaftlichen Lebens den entscheidenden Einfluß der Art der Produktion in konkreter Gesellschaft erfaßt. Dieser Faktor kommt aber bei ihm nie als einziger oder auch immer unmittelbarer Faktor, im Sinne „eines dominierenden ökonomischen Faktors" vor.

Мр Никола С. Мамузић

НАЦИЗАМ И КУЛТУРА

Прилог проучавању националсоцијалистичког погледа на свет и стварање културних вредности

Еклектичких мисаоних творевина минорних научних вредности било је и пре појаве националсоцијалистичке идеологије. Честа су настојања да се из целовитости једног или више мисаоних система истргне неки детаљ као „кључни аргумент" за ново успостављање система вредности. Ипак, „Weltanschauung"[1] националсоцијалиста у целини саздан од напабирчених решења и ставова конзервативне и реакционарне мисли прошлости, успева да, макар и за један краћи период, окупи на немоћи еклектицизма велики број присталица који те идеје спроводе у праксу на најбруталнији начин накав историја људског друштва памти.

Погрешно би било давати примат једној активности нациста — мисаоној или практично-политичкој. Но, ако културу схватамо као свеукупност организоване делатности људи у складу са одређеним циљевима који се наслањају на систем културних вредности, онда се однос нациста према култури и нарочито однос политичке идеологије и културне политике сме да истакне као релативно осамостаљена парцијална структура у оквиру глобалног тоталитаристичког друштва.

Конституенси полотичке идеологије националсоцијализма реперне су тачке од којих полази и у чијим строгим оквирима остаје разматрање проблема човека и света и стварање основних културних вредности. Поглед на свет темељи се на неједнакости људи и на насиљу као дневнополитичкој пракси да се у дело спроведу идеје помоћу којих ће се сачинити „нови поредак".

„Weltanschauung" нациста цео одијум сваљује на Јевреје, пролетаријат као инкарнацију јеврејског интернационализма, грађанску де-

---

[1] Као свеукупност схватања друштвених група или класа, „Weltanschauung" укључује филозофска, морална, политичка, културна и друга схватања — те се често доводи у ближу везу са идеологијом, или бар „поглед на свет" чини њене основне сачинитеље. Поглед на свет националсоцијалиста, изложен углавном у списку *Mein Kampf*, одступа од ове одредбе: ту се понајвише ради о одређеном политичком програму који није утемељен на стабилним филозофским, моралним, културним и другим учењима. Ослањајући се на несистематски прикупљене и често погрешно протумачене реакционарне мисли прошлости и савременика, нацистички Weltanschauung не прелази границу дилетантског разматрања проблема човека и света, док се за испуњење циљева проистеклих из таквог „погледа" ослања једино на насиље.

мократију, да би на крају енергично одбацио све што није немачко. Из богате традиције немачког народа извлачи само део који је било могуће — милом, или насилничким баратањем туђим идејама, уклопити у круте међе национализма, мисије „више расе" и тоталном потчињавању човека „вишим" идеалима.

Одбацујући целокупни систем вредности либералних демократија, нацизам на бази национализма остварује тоталитаристички тренд у стварању културних вредности. Систем вредности „новог поретка" не представља основ стварања културне политике, већ подређивање културе политици. Типично за националсоцијализам је тоталитарно уплитање државне власти у све области културе[2].

Други важан чинилац у стварању културних вредности и културне политике је улога „вође" и његова пресудитељска функција у истицању основа са којих полази покрет — у политичком, културном, привредном и сваком другом смислу те речи. Стога „Führerprinzip"[3] постаје једини начин политичког живота за тоталитаризам нацизма. Вођа је био једина приметна фигура режима; сам ствара политику покрета и његов „поглед на свет" морао је да буде полазиште свим размишљањима и свим акцијама. Био је апсолутни носилац власти, творац законитости у систему вредновања људи и појава, личност изнад било којих и било чијих права и ставова. Тоталитарни покрети по правилу избацују на површину личност из широких слојева, „практичаре" минималног образовања, што је велики разлог за истицање неинтелектуалности као вредности у складу са беспоговорним потчињавањем. Културне вредности од елитистичког концепта либералних демократија добијају карактеристике „лаицизиране" догме; продор „kleinbürgerskih"[4] вредности је тако истакнута карактеристика односа политичке идеологије и стварања културних вредности. Хитлерове догматске формуле са јаким ирационалним набојем истицале су полазне културне вредности стваралаца „новог поретка". Често спомињани „народни војник" у реваншистичким подстицајима истиче рат,

---

[2] Држава као средство за постизање националистичких циљева добила је у сфери културе улогу крутог спроводитеља у праксу програмских начела и решења NSDAP (Националсоцијалистичка немачка радничка партија). Култура за нацисте није значила скуп материјалних и духовних вредности или творевина једног друштва, што је основ грађанског концепта културних вредности и културне политике кроз поделу рада и поделу на „позване" да одређују културу и „масе" које у већој или мањој мери прихватају такву културу, такав систем вредности. Нацисти појам „више" културе проширују на *све* Немце, инсистирајући на нацији и раси као основном полазишту за стварање културних вредности. Тако се култура у нацистичком смислу те речи исказује као *начин* живота са готовим обрасцима за понашање. Истицане су само „културне" вредности у апсолутној служби идеологије, што је довело до поистовећења културне политике са политичком идеологијом, док држава спроводи то поистовећење.

[3] „Führerprinzip", принцип вођства — заснован на потпуној концентрацији власти у рукама вође уз изграђивање система неприкосновене хијерархије заповедања. Проистекао је из Хитлеровог става — „један вођа, један народ, једна партија".

[4] Малограђанин, ситни „буржоа", припада у социолошком смислу групи поседника, али и сам учествује у производњи. У политичкој структури капитализма „Kleinbürger" се простире у равни средњих и нижих средњих слојева буржоазије. У марксистичкој терминологији често је у употреби и реч „ћифта"

освајање, безграничну послушност вођи, жртвовање појединца покрету као основне конституенсе личне „културе" Übermenscha.

Културне вредности нацизам ствара на уском простору национализма; негира све хумане вредности, традицију *људи* а велича ближу и даљу прошлост народа „освајача" продубљујући романтичарско-вагнеровске тенденције да се историја тумачи као мистифицирана апологетика рату, освајању, крви и земљи. Смисао постојања — нацизам види у нацији. Дужност „сународника немачке крви" је покорност вођи, што је и основни морални критеријум, а остварење програма NSDAP за члана „више расе" представља оваплоћење етичких и културних идеала.

„УЈЕДНАЧАВАЊЕ" КУЛТУРЕ (GLEICHSCHALTUNGSPRINZIP)[5]

Политичка идеологија тежи, јасно изказаним програмским ставовима, да културном политиком, одузевши јој релативну самосталност парцијалне друштвене структуре, уништи границе класа, слојева и група заговарајући „националну" културу „освајача света".

„Нациснални карактер" културе Трећег рајха мање је хипотетичан појам ако се има у виду значење речи „Volk" у смислу јединствености нације и расе. Нацисти тако теже ка изједначавању појмовне конструкције „друштвени карактер" са „националним карактером". Националност значи и основ јединства културе, односно култура се увек јавља као један од основних сачинитеља саме нације. Али, нацисти националном припадношћу сматрају само „сународништво" где појам „сународник немачке крви" обухвата и усвајање оних „идеала" које истиче програм нацистичке партије. То је основни смисао „глајхшалтовања".

Националсоцијалистички ирационализам „глајхшалтунгпринципом" у средишње вредности културе механички преноси основне одреднице

— за ознаку малограђанског начина схватања где се моралне и друштвене црте показују као сујета, малодушност, паничарство и снобизам. Близак овом је и појам „филистар" — за човека ограничена духа чији целокупни „поглед на свет" не прелази границе анималних потреба и ситних зарада. Оваква психичка конституција, степен образовања и „политичке" аспирације погодују стварању маневарске масе у политичком надигравању буржоаских странака. Најлакши су плен тоталитарних идеологија. Прихватају готове културне обрасце и главни су носиоци „потрошње" кича и шунда.

[5] Најчешће се преводи као „унифицирање" читавог културног живота. Gleichschaltungsprinzip један је од осам основних принципа који јасно оцртавају идеолошку и практичнополитичку платформу националсоцијализма. Каткада се преводи и појмовно дефинише и као „хомогенизација", „интеграција", „уједначавање" и др. Битно је, међутим, увек овим појмовима додати нацистичко поимање „усаглашавања" и „уједначавања" где се то јасно исказује као *насилно* изнуђивање истоветности у ставовима и културном стварању и понашању у оквирима монополски схваћене културне политике и *принудном* регулисању културног живота у најширем схватању те речи. Глајхшалтунг је крајњи облик испољавања власти у сфери културе и културне политике од формирања ставова до одређеног „културног" понашања. Такав принцип значи негирање свеколике културе Немачке и света а исказује се као стање просечне свести и практицистичке културне политике.

за политичко понашање. Ствара се „културна клима" злоупотребама истинских културних вредности. Политички идеали нацистичког „Weltanschauunga" тако постају наметнуте „културне вредности" стваране организованим насилничким методима. Тако се „Gleichschaltung" исказује као процес „уједначавања" културе и културних вредности у Трећем рајху и спада у стварну надлежност највиших партијских функционера. Нацизам кроз „изједначавање" културе и културних вредности остварује „културну ситуацију" која се може дефинисати и као „масовно душевно обољење"[6].

Покрет плански и терористички захвата у стварању културних вредности оне вредности које се заједно са основним премисама дневнополитичке праксе приказују као једини начин националног опстанка Немаца. Цео систем вредновања и стварања културних вредности, заснован на учењима која су дубоко прожета мистицизмом, има циљ да политичким господарима обезбеди послушне следбенике „уједначавањем" њихове привржености личности вође, отаџбини и нацији. „Gleichschaltung" једно је од моћних средстава која су омогућила да идеје творца књиге *Mein Kampf* постану културна и политичка пракса. „Да је Хитлер развио све своје расне теорије, све своје визије нацифициране Немачке и света потчињеног његовим законитим власницима, немачким нацистима, да је побио све Јевреје, Пољаке, Холанђане или Енглезе и извео освајање света — да је то починио само у својој глави, свет би био срећнији а наука о култури и дивљаштву била би лишена једног од својих најчудовишнијих, мада и највећма расветљавајућих примера како приватна иницијатива, павши на плодно тло, може довести до свеопште катастрофе и крвопролића, глади и покварености светских размера."[7] То плодно тло стварао је процес уобличавања „културних" вредности у оквиру „Gleichschaltungsprinzipa".

Процес „уједначавања" културе тако се појављује као начин порицања ранијих вредности, чак целокупног система вредности. „Глајхшалтунг" је требало да припреми тло за пласирање нацистичке културне политике а није представљао културну политику саму; принцип „уједначавања" у поимању културних вредности значио је облик насиља у области која је увек више отворена за отпоре него подручје тзв. уже политике, „Глајхшалтунгом" се одбацује све старо и осведочено као вредност и постиже се да од индивидуалних опредељености, стварање „нових" културних вредности буде у оквирима социјално-психолошког плана. Јединка *мора* да се уклапа у то ново, што и у области културе значи само слепу примену основних политичких начела. Нација при том остаје вазда врхунски идеал, тако да „. . . про-

---

[6] Многи теоретичари на трагу Фројда покушавају да кроз масовна испољавања рђавих инстиката дођу до објашњења нацизма као својеврсне „психичке куге" — Wilhelm Reich: *Die Funktion des Orgasmus,* Fischer Taschenbuch Verlag, Hamburg 1961. str. 178 ff (прво издање 1927). У књизи *Масовна психологија фашизма, Идеје,* Београд 1973, исти аутор истиче ирационалност основних полазишта нациста у борби против „културбољшевизма", што је заједнички назив за сву културу ван принципа од којих полази „усаглашавање". Поред „културбољшевизма", еминентно јеврејског концепта културе, нацисти одбацују и културу грађанских демократија; „права" култура само је она која директно проистиче из нацистичког погледа на свет.

[7] Бронислав Малиновски: *Научна теорија културе,* „Вук Караџић" Београд 1970, стр. 89.

сечан човек стиче осећање идентитета на основу његове припадности нацији а не на основу да је он син човека"[8]. Тако је „Глајхшалтунг" основ за стварање некултуре политичких односа. Некултурни однос према културним вредностима других нација кулминира у милитантном национализму, где се као крајња консеквенца радикално агресивног национализма јавља геноцид. Њему готово редовно претходи културни геноцид, плански стваран „Gleichschaltunsprinzipom". Тако створена клима за несметано ауторепредуковање некултуре погодује остваривању присних односа идеологије са стварањем културних вредности.

MEIN KAMPF И ПРОГРАМ NSDAP — ОСНОВ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

Основно полазиште свих нацистичких „научних" разматрања и установљавања полазних вредности за стварање културне политике је *Mein Kampf*, спис који је школски пример како се злоупотребљавају и искривљују резултати научног сазнања и своде на језик практичне демагогије. Истиче сугестију уместо убеђења и ствара атмосферу слепог веровања одбацујући могућност критичког расуђивања. Основни циљ програмских ставова нациста је фасцинирање и превара маса.

Националистичка, догматизована и крајње инструменталистичка идеологија није у пракси трпела оспоравања; организованим насиљем нацизам је уништавао сваку другу јавно испољену концепцију, политички или било који други став или отпор. Заснована на насиљу и култура се јавља као насиље, атак на све што је утемељено на хуманим принципима; култура и културна политика морале су да буду продужетак онога што је *Mein Kampf* и програм NSDAP истицао као фундаменталне вредности. Основне поставке политичке идеологије механички су преношене на подручје културе; култура се тако јавља само као израз идеологије. Нацистички концепт културе схвата је као унутрашње обележје великог Трећег рајха са задатком да нацију велича као основни идеал и основ за стварање културне политике. Све што није немачко, не поседује ни истинску „културну" вредност. И то „немачко" морало је да прође кроз строги филтар у оквиру нацистичког погледа на свет са сврхом „ослобађања" културних вредности од утицаја „јеврејског интернационализма" и „покварености сваке врсте"[9]. Тако се из теоријских оквира основних националсоцијалистич-

---

[8] Е. Фром: *Здраво друштво*, Рад, Београд 1963. стр. 30.

[9] Честа фраза у Хитлеровим говорима у вези са новом „културом" „иберменша". У њима Јевреје увек именује главним, често и јединим кривцима за сва зла у немачком друштву — од проституције и полних болести до апстрактног сликарства. „Јеврејин је већ уништио Русију, сада је ред на Немачку... и својим пакосним нагоном за разарањем тежи да разбије национални дух Немаца и да опогани његову крв" — из говора у Минхену од 22. VII 1922. За стварање културних вредности нациста важан је и овај често цитирани део из *Mein Kampfa:* „Јеврејска доктрина марксизма одбацује аристократски принцип природе и замењује за њега и за вечну привилегију силе и енергије, бројну масу и њену мртву моћ. Тако она одриче индивидуалну вредност човечје личности и... тако уништава и саме темеље људског постојања и цивилизације" — *Mein Kampf*, München 1939, стр. 65. и 66.

ких списа[10] обликују и званични практични захвати државно-партијске културне политике која је имала двојак задатак: да уништи[11] све традиционалне културно-уметничке вредности ван оквира нацистичког поимања тих вредности, и друго — да ствара нова основна полазишта за културне вредности у функцији идеолошког дивљања и тоталног потчињавања човека политичким циљевима. Такво срастање политичке идеологије и културне политике националсоцијализма, као званични државно-партијски став, најјасније је формулисао Гебелс: „. . . наука, уметност, култура имају се потчинити политици"[12], а захтеве политике спроводио је у дело, од NSDAP основан још у периоду „Kampfzeita", KDK — „Kampfbund für Deutsche Kultur"[13]. Задатак „Борбеног савеза за немачку културу" био је стварање и уобличавање „културне климе" кроз директно пласирање идеја *Mein Kampfa* и других нацистичких програмских списа. Пре овог савеза постојало је „Националсоцијалистичко друштво за немачку културу" чији су чланови, поред осталих, били и генерал Франц Ритер, фон Еп, књижевници Колбенхајер (Kolbenheyer) и Кинаст (Kynast). Један од најистакнутијих чланова друштва био је Алфред Розенберг. Друштву и касније KDK приступили су и мање нацистички опредељени научници, чије је чланство било условљено више националистичким а мање нацистичким уверењима, као што је случај са Хајнрихом Велфлином (Wölflin), познатим стручњаком за сликарство барока. Тако се нацизам, још у периоду пре преузимања власти, припрема да и сфером

---

[10] Поред *Mein Kampfa,* за однос према култури и стварање културних вредности као базе за културну политику, од значаја су и поставке директних настављача Хитлерових идеја, нарочито Розенберга и Гебелса. Поред основног списа Розенберговог *Der Mytos des XX Jahrhunderts,* за проучавање ставова према култури и цивилизацији националсоцијализма значајне су и следеће његове књиге: *Gestaltung der Idee* (Стварање, развитак идеје); *Blut und Ehre* (Крв и част); *Kampf und die Macht* (Борба и моћ). Гебелсови говори објављени су у збирци *Der Angriff* (реч Angriff има више синонимних значења: напад, навала, почетак, шчепати, ухватити). Сва наведена издања су из 1939. године — Zentralverlag der NSDAP, Franc Eher nachf. München. Нацистички теоретичар културе и уметности Dr Adolf Dressler написао је *Deutsche Kunst und entertete „Kunst"*, Deutscher Volksverlag, München 1940, где упоређивање модерног сликарства и архитектуре и савременог немачког „стваралаштва" „доказује" неодрживост „одбачене" уметности.

[11] Покушаја да се културом грубо руководи из центара моћи било је и раније — из политичких, верских, националистичких или неких других побуда и разлога. Готово је увек у историји културе постојала „владајућа културна вредност" и званична политика. Нацисти су, међутим, први који и физички уништавају и уметнике и њихова дела. Све то у оквирима званичне културне политике и у име стварања „нове културе" „више" нације.

[12] Др Јозеф Паул Гебелс, *Говор на конгресу слободе,* Нирнберг, 1933. Наведено према Др Љубомир Живковић: *Људско друштво и расна теорија,* Знањствена књига, Загреб 1937, стр 131.

[13] У делатности KDK, кроз три групације, искристалисале су се и три основне тежње у стварању основа за културну политику: I — Антисемитска и антикапиталистичка групација која негује „Heimatkunst" (завичајна књижевност са пасторалним опредељењима), II — Националистички настројена група са тежњом да се Немачка „ослободи свих утицаја декадентне западне цивилизације" и III — Пангерманистичке тенденције у оквирима великонемачког културног империјализма с јаким антисемитским нагласком (према Hildegard Brenner: *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus,* Rowohlts deutsche Enzyklopädie, Reinbek bei Hamburg, 1963, стране 9, 14, 44. и 175.

културе овлада служећи се насиљем и у идеолошком и у физичком смислу те речи. Од индоктринације, зналачки спровођеном моћном пропагандном машином, до спаљивања књига и уништавања осведочених културних и уметничких вредности Немачке и света. Тако се и културна политика, директно ослоњена на програмске ставове основних националсоцијалистичких „теоријских" разматрања, исказује као огољена пропаганда и поткултура, која истиче и помоћу које се у пракси остварују сва основна начела нацизма.

Поред величања нације, као врхунског политичког и културног идеала, велики се значај придаје култу борбе. Борба је једна од основних вредности и налази се у самом смислу постојања — државе за остварење националних циљева, а појединца — интегрисаног у културно-политички систем вредности нацистичког „Weltanschauunga. И вође су узимане за оличење борбе. Основни нацистички програмски спис је *Моја борба,* основна врлина и показивање припадности култури Трећег рајха је спремност за уништавајуће обрачуне, енергичне и потпуне. Реч је о беспоштедним борбама са унутрашњим противницима, са другим народима, са културним вредностима које нацизам не истиче као достојне носилаца „нове културе". „Свет је", каже Хитлер у уводном делу прве књиге *Mein Kampf* — вечита борба, а историја, као део света, јесте само поприште борбе међу расама." Стога и идеологија националсоцијализма признаје само човечанство „у његовом расном праелементу", а расу и нацију као врхунске вредности.

Други основ за стварање културне политике, уобличавање јавног мнења и стварање основа за политичку акцију нациста, је енергично порицање сваке солидарности, равноправности и међусобног поштовања међу људима и народима. Такав став резултира у принципијелно *оспоравање* свега што је туђе, у апсолутно негирање сваке идеје хуманизма да је национална култура део некакве опште припадности универзалним културним вредностима.

Еклектичка и демагошка по својој суштини, политичка, социјална и културолошка мисао националсоцијализма тежи да се представи као ванкласна; негира постојање класне борбе и одбија да призна било какву вредност социјализма и комунизма. Борби класа супротставља тежњу ка унутрашњој кохезији нација, а културној политици дато је истакнуто место у стварању осећања националног припадања. Остварење националних идеала ствар је будућности; на савременицима је да се за њих жртвују.

Тоталитаристичка политизација целокупног друштва такође је кључни конститyенс културне политике. Култура је апсолутно на основама политичког програма NSDAP и одриче јој се свака релативна самосталност. Сведена је на један од чинилаца ширења идеолошких утицаја. Отуђење у политици и политичка апатија карактеристична за несређене прилике Вајмарске Немачке, прерасла је у насилничке акције нациста, што они зову „револуцијом". За такво понашање створен је читав нови систем културних вредности. Читава је култура тако прожета духом моћних носилаца власти. Нови систем људских вредности уобличавао је мишљење у правцу схватања да је лакше зависити од других него самостално расуђивати. Тако и културна политика егзистира на огољеним маргинама политичке праксе.

НАЦИОНАЛИЗАМ У ГЕНЕЗИ И ПОЛИТИЦИ НАЦИОНАЛСОЦИЈАЛИЗМА И ФОРМИРАЊЕ СТАВОВА ПРЕМА КУЛТУРИ И КУЛТУРНОМ СТВАРАЛАШТВУ

Сваки национализам у својим крајностима показује самозаљубљеност, што најчешће резултира или у затварање пред културним вредностима других народа или у тежњу ка „чистој" нацији. Даље, он негује мржњу према другима и одбацује све туђе, чак и општеприхваћене културне вредности као опасност по националну чистоту. Национализам је буржоаска идеологија која нацију истиче као апстрактну категорију и намеће интересе реакционарних снага. У генези нацистичког покрета појам стварања „државе реда" појављује се у функцији задатака нације која се и истиче као сврха државе. Нацисти нацији прилазе на другачији начин од ранобуржоаских схватања и теорија. Сам Хитлер одређује националсоцијалистичко поимање нације — „Нација је политички израз демократије и либерализма. Морамо се одрећи те лажне конструкције и на њено место ставити расно схватање које политички још није изанђало . . ."[14]. Тако национализам настаје у својој расистичкој концептуализацији, па се у формирању ставова према култури јавља врста елитистичког концепта када је у питању туђе стваралаштво, у националном и расном смислу те речи, док се на унутрашњем плану кроз доктрину „Gleichschaltunga" ствара култура минорних вредности и свима приступачна.

Целокупну доктрину националсоцијализма могуће је свести на два основна гесла: позивање на стварање бољег друштва и на величину и моћ нације. С тих аспеката стварају се, у условима строге државно-партијске контроле, основни ставови према култури и културном стваралаштву. „Volk" је основна категорија нацизма. Народ је, будући да нацизам није признавао класну поделу, поистовећен с појмом нације. Стога нацизам и не узима за полазну тачку својих схватања појединца, нити човечанство. Централно питање је народ. Појединац је пролазан а народ (Volk) вечит. Основ културне политике је стварање новог „народног човека". „. . . У мојим градовима стасаће омладина од које ће свет устукнути. Жестоко активна, господарска, неустрашива, бруталнa омладина — то је оно за чим тежим . . . Хтео бих једном да у њиховим очима видим сјај гордости и независности дивљих звери . . . На овај начин искорењу хиљаде година припитомљавања човечанства. А онда ћу имати чисти и отмени људски материјал. Са њим се може стварати нови поредак"[15].

Ставови према култури и културном стваралаштву формирају се из функције *служења* националним циљевима. Национализам се јавља као политички и културни принцип. Идеја „народног духа", преузета

---

[14] H. Rauschning: *The Voice of Destruction*, New York 1940, стр. 232.

[15] H. Rauschning: Op. cit., стр. 252.

од романтизма, еволуира у нацистички „Zeitgeist"[16]. Такав „дух времена" модулира део оних културних вредности које је националистичко-романтичарски занос раније акумулирао као основне постулате „културтрегерства", што националсоцијализам уклапа у мисију „више расе".

Стваран кроз оспоравање свих културних вредности, став нациста према култури и културном стваралаштву систематска је разрада основних постулата политичке доктрине која у крилу тоталитарističке праксе култури оставља само строго контролисани простор за трансформацију идеологије у „културно" понашање. Отпора није могло да буде — ни као негација званичних ставова NSDAP о култури, ни као варијанте у оквирима основних одредница. Културне потребе стваране су на Хитлеровој поставци да „. . . знање квари моје дечаке"[17].

Сведено тако на монополистичко иступање центара моћи, културно стваралаштво престаје да постоји као могућност човековог испољавања и прераста у ставове супротне културним; ствара се поткултура и антикултура као израз победе насилничких идеја на којима се темељи политичка идеологија нацизма.

Национализам је у нацизму достигао своје крајње консеквенце и прогласивши једну нову „културу" ставио у питање не само осведочене и признате културне вредности, већ култури одузео димензију људске аутономије и испуњења. Сви ставови према култури и културном стваралаштву стварани су само ради „доказивања" националне посебности и насиљем створеној јединствености осећања и мишљења, па је, дакле, реч о духовној диктатури.

СТВАРАЊЕ КУЛТУРНИХ ЦЕНТАРА НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ — ЛИНЦ, МИНХЕН, БЕРЛИН, НИРНБЕРГ

Познатом елитистичком концепту о стварању центара културе нацисти додају став о томе шта представља културне вредности за будући велики Трећи рајх. Према пронађеним документима из нацистичких архива, могуће је реконструисати прецизне планове нациста да створе снажне европске (светске) центре уметничког и културног стваралаштва.

---

[16] Нацистички поглед на свет остављао је мало простора за стварање ставова према култури и културном стваралаштву, а да се сами ти ставови показују као проблеми културе; култура је само начин да се политичка идеологија представи као једина сврха нацистичког поимања хомогенизације ставова и понашања. Такав „дух времена" („Zeitgeist") укључује инквизиторски, поступак у оквиру тоталитарног овладавања свим сферама „народних" активности, па се и култура „догађа" као тотално уплитање нацистичке партије и државне власти у стварање основних културних вредности, што подсећа на доба када је света инквизиција одлучивала шта је добро а шта не са позиција „читавог хришћанског света". Нацистички „Zeitgeist" гарантује национализму да остане претежни, ако не и једини стваралац „духа времена" које је атаковало на све осведочене културне вредности.

[17] H. Rauschning: Op. cit., стр. 255.

„Операција Линц" до танчина разрађује план о стварању грандиозног музеја у Линцу на Дунаву, у коме би биле чуване све уметничке творевине од ренесансе до најновијих уметничких дела. Слике, скулптуре и дела примењених уметности које су проглашене за „туђе", „јеврејске" или „бољшевичке" — требало је уништити. Линц би тако постао супер-музеј „изабране уметности"[18]. Овај план нацисти су донели убрзо после доласка на власт, већ 20. јуна 1939. године. Др Посе (Posse) одређен је за руководиоца збирке.

Критеријум за избор слика нацисти су обелоданили и раније; у Минхену су 1937. године биле приређене две упоредне изложбе. Прва, помпезно презентирана, била је посвећена „Немачкој уметности" по критеријумима нациста а отворио ју је Гебелс речима: „Отварањем ове изложбе дошао је крај уметничком загађивању нашег народа . . ." Била су ту дела која су јасно показивала какву би уметност требало да приказује Линц као супер-музеј. Друга изложба, смештена у неугледној бараци у минхенском предграђу носила је назив „Дегенерисана уметност". Ту су, између осталих, била дела Оскара Кокошке, Марка Шагала и других великана европског и светског сликарства . . .

„Немачка уметност" била је у ствари псеудореалистички кич који је постао нека врста „наци-реализма", што и није могло да претендује на назив „стил" већ правца у коме је диктат тематике гушио сваки уметнички израз. Такав правац омогућио је да сликари, скулптори и архитекти минорних уметничких вредности постану слављени као дневно-политички стваоци делâ за једну нову „културну" потребу израслу из оспоравања сваке уметничке вредности.

Минхен, колевка нацисналсоцијалистичког покрета и град у коме је по речима нациста „угушена црвена опасност", требало је да грандиозним реконструкцијама постане град-споменик нацистичке партије и обележје њене моћи. NSDAP се у овим плановима помиње као државна партија (Reichspartei). Замашни планови истицали су вредност лажно монументалне архитектуре класицистичког концепта. Све је било подређено стварању утиска величине (на пример, изградња „Фирерове куће") у већ наговештеном маниру „Немачког павиљона" на светској изложби у Паризу 1937. Минхену је било одређено да буде центар славе и моћи, споменик успона нациста.

Посебно место у мегаломанским плановима рушења старог и грађења новог добио је Нирнберг, град у коме су одржавани конгреси NSDAP („Конгреси слободе"). Велики стадион, Трг NSDAP и други објекти, требало је предимензионираношћу архитектуре да изазову страхопоштовање сугрђана. Kleinbürger по схватању, Хитлер је нападао малограђанску архитектуру кућица и вртова и заједно са Шпером (Speer), развио, заправо до краја разрадио концепт лажне монументалности.

---

[18] H. Brenner: Op. cit., стр. 156; A. Dressler: Op. cit., стране 10, 14, 21 ff. Остаје још да се искористи богата архивска грађа и да се кроз ставове нациста према уметничким творевинама Европе и света до краја расветли насилнички однос према култури и културном стваралаштву.

АНТИНАЦИСТИЧКИ ПОКУШАЈИ ОЧУВАЊА КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ У НЕМАЧКОЈ И ВАН ЊЕНИХ ГРАНИЦА

Све интерпретације „немачких прилика" у периоду јачања политичких позиција националсоцијалиста почињу од чињенице да Хитлера и NSDAP с почетка нико није схватао озбиљно. Можда ту лежи објашњење за инертност према растућој опасности и у Немачкој и ван њених граница. Међу првима јављају се покушаји, доста усамљени, да се из склопа политичких идеја нациста извуку и очувају нападнуте хуманистичке и културне вредности. То преузима група интелектуалаца која отпор према нацизму лоцира на тло академске дискусије и књишки израженог револта против опасности од обезвређивања свега што је немачку нацију чинило културном и признатом. Затим, демонстративно напуштање нацифікованог „Vaterlanda" и окупљање у групе емиграната које ван граница Трећег рајха отпочињу борбу, на теоријском и практично-политичком плану, обједињеној у тада доста различитом схватању појма „антифашизма"[19]. Поступност окретања „интелектуалних кругова" ка антифашистичком ставу значио је за један број интелектуалаца првобитно одобравање неких програмских ставова нациста.[20] Од 1933. године, дакле од момента преузимања власти, нацисти уживају све мање симпатија, да би током развијања политичке праксе тоталитаризма стекли најжешће противнике управо из круга интелектуалаца, посебно културних и уметничких стваралаца.

---

[19] Не треба губити из вида да се националсоцијализам са релативно изједначеном количином срџбе обрачунава, теоријски и у пракси, како са радничким и комунистичким покретом као „интернационалним јеврејским бољшевизмом", тако и са „немоћи либералних демократија". У стварању културних вредности „новог поретка" подједнако су нападане и обе културе, те се и антинацистички покушаји отпора конституишу на обема идеолошким позицијама. Заговарање антифашистичке лиге, све до избијања II светског рата, ометано је различитошћу идеолошких позиција са којих је нападана политичка идеологија и у њеним оквирима културна политика. Тада се, најпре око франкфуртског круга, а касније и појединачно код неких интелектуалаца јавља отпор нацистичком систему стварања културних вредности — било са позиција очувања грађанске демократске мисли и идеје интернационализма у култури, биле из пера марксистички опредељених аутора.

[20] Иако нацистички покрет није привукао уз себе ниједног значајнијег мислиоца нити културног и уметничког стваралаца, ипак је у почецима настајања успео да у круговима интелектуалаца нађе присталице за делове свог програма који су нудили „револуционарно" мењање постојећег. „Weltschmerz" немачке филозофије у оквирима културног и уметничког стваралаштва међуратног раздобља створио је на ирационализму „филозофије живота" уверење о бескористности и безначајности свега постојећег. Неким се могло учинити плодотворним тоталитаристичко ширење мита о вођи, месији, који ће све да измени. Ту можда лежи разлог што су фашизмом и националсоцијализмом допустили себи да се одушеве и један Шо, Хајдегер, Кроче и многи други. Одушеве, бар за тренутак када су сматрали да се зло може уништити грубом силом. Касније одустају од својих ставова, али су они и многи други „спавали са Немачком" како духовито примећује аутор књиге *Илузија фашизма* Алистер Хамилтон (књига је 1978. преведена и на наш језик).

То је био и једини, условно речено, организовани иступ против нацистичког насиља[21]. Управо због чињенице што су нацисти сферу културе схватили као доминантну тачку у стварању нових вредности за „нови поредак", а пропаганду као најважнији део „културне" акције, с тога подручја су и дошли најснажнији отпори нацистичком режиму. Хуманистичка интелигенција поставила је питање одбране човекових права, права стваралаштва и указала на опасност тоталног овладавања човеком. Иако привремено изгубљена, показала се одлучујућом битка за културу у склопу борбе за очување хуманитарних вредности. Против владања човеком устали су многи интелектуалци и доказали да културном стваралаштву насиље не може да стане на пут.

Великани европске и светске мисли, културе и уметности устали су против нацистичког концепта у стварању културне политике као настављача оне немачке романтичарске традиције која је била привржена схватању о владајућој елити и херојском вођи. То је традиционалну немачку културу са својствима осећајности и динамичне „изворности" одвајало од „интелектуализма" западне Европе, те је у свом крајњем облику испољавања била ирационална и антиинтелектуална. Управо тај концепт нациста напада читава плејада немачких стваралаца још у периоду успона нацистичког покрета — од сликара Георга Гроса, писаца Томаса Мана, Бертолда Брехта и других, до научника који су устали против диктатуре у име одбране човекових права и свих хуманитарних вредности које је успела да замагли и омаловажи крајње идеологизирана свест покрета који је напао у име заслепљености национализма све норме људских вредности.

У суштини усамљени, али по снази интелектуалних доказа снажни антинацистички покушаји одбране културних и општељудских вредности, успели су, макар у подручјима жустре и полемичке писане речи, да пред Немцима и светом зауставе насилнички ход нових „културних" националсоцијалистичких вредности.

---

[21] Од посебног је значаја за ширење нацистичког тренда и изостајање радикалног политичког разрачунавања са националсоцијализмом од стране KPD (Kommunistische Partei Deutschland), која је у предвечерје доласка нациста на власт добила на изборима чак 100 посланичких места са близу шест милиона гласова (новембра 1932). Тако је изостао организовани отпор нацизму од партије чији је утицај био велики и којој су припадали многобројни интелектуалци. С друге стране, социјалдемократија као водећа политичка групација Вајмарске републике, супротстављала се нацизму као опасности по грађанску демократију, али се ни она није показала политички (и културнополитички) зрелом да отклони опасност нацификације Немачке.

Nikola Mamuzić, M. A.

NAZISM AND CULTURE

National Socialist Ideology and the Creation of Cultural Values

Summary

Cultural values were created bu Nazism in the narrow sphere of nationalism, denying all human values, the tradition of *people,* while glorifying the near and more distant past of the nation of „conquerors" and strengthening the Romantic-Wagnerian tendencies of interpreting history as a mystified apologia of war, conquest, blood, and the contry. A „cultural climate" was created by improper use of cultural values. All cultural life became subordinated to political objectives through the process of „unification" of culture (Gleichschaltungsprinzip).

In creating cultural values, National Socialism made a planned terrorist conquest of the values which were advocated by it, together with the fundamental premises of the current policies, as the only means of national survival of the Germans.

The creation of Nazi „cultural" values is shown to have been a method of rejection of the entire system of values, a preparation for open violence directed against man even in a field which has nearly always been open to resistance to the total subjugation of human beings.

The „cultural" patterns created bu violence inevitably resulted in the development of the Nazi subculture, while their entire action programe in the sphere of cultural policies schifted its ground to mere propaganda. Irrationalism in the creation of cultural values assisted a mechanical transfer of the basic norms of political behaviour to the central values of „culture". Az a rasult, culture occurred *only* as an expression of ideology.

The fusion of the political ideology and cultural policu of Nazism resulted inevitably in a disruption of the system of valuation of man and the world; in terms of culture, this meant depriving it of its human dimensions of autonomy and fulfilment — culture ceased to exist as a part of man's longing for self-assertion and became a mere tool of political practice.

The totalitarian politicization of the entire society became the basis on which the cultural policy was founded. Eclectical and demagogical in its essence, the political, social and cultural thought of National Socialism attempted to pose as classless; in denying the existence of class struggle, it assigned a prominent position to cultural policy in creating a sense of national identity.

The present author's analysis of the process of formation of „cultural" velues points to the conclusion that Nazism was a doctrine which imposed a new view of man and the world, based on power and exercised in the name of violence, by way of a *denial* of all avowed cultural values.

Др Драгоје Жарковић

БИТНЕ ОДЛИКЕ И ЗАДАЦИ САДАШЊЕ ЕТАПЕ РАЗВИТКА САМОУПРАВЉАЊА

I

За протеклих четврт века самоуправљање се код нас развијало углавном по хоризонтали, у оквиру радних организација, најпре у привреди а касније и у непривредним делатностима. Такав развој самоуправљања испољавао се аутономним решавањем све већег броја питања везаних за пословање радних организација. Чињени су озбиљни напори да представнички систем државне власти све више губи класична етатистичка обележја све јачим утицајем радних људи на рад тих органа. Међутим, наше искуство је показало да се карактер државне власти не може битније изменити без увођења делегатског система, наместо класичног посланичког и одборничког система, као и без развијања самоуправљања и по вертикали, тј. без стварања интегралног система самоуправљања.

Све већа интеграција привредног и друштвеног живота доводи до тога да државни органи концентришу у својим рукама највећи део вредности вишка производа, што им даје економску и политичку моћ. Неопходно је да у нас располагање највећим делом вредности вишка производа пређе на органе самоуправљања, почев од основних организација удруженог рада па до најширих интеграционих целина, на чијем би челу стајали самоуправни органи конституисани по вертикали.

Систем интегралног самоуправљања био би у могућности да бирократији ишчупа главни друштвено-економски корен — захватање и располагање вишком рада произвођача. Конституисање органа радничког самоуправљања на нивоу грана, групација и привреде као целине на принципима демократског централизма, који, ако је стварно демократски, не мора нужно да се извргне у бирократизам друге врсте, — омогућило би брзо и ефикасно решавање крупних питања привредног развоја пред којима се етатизам показао неспособним. Једино на тај начин радничка класа може постати водећа снага друштва, које би од дна до врха било прожето самоуправљањем. То би представљало одлучујући ударац бирократизму који изналази стотине разлога да оправда своје постојање и своју моћ.

Друштвено договарање и самоуправно споразумевање јављају се као прве клице кроз које се развија самоуправљање и по вертикали,

али засад још увек под значајним утицајем државне власти. Стварањем институција интегралног самоуправљања извесна равнотежа између етатизма и самоуправљања превазилазиће се у корист овог другог. У противном, тешкоће које проистичу из дуализма етатизма и самоуправљања, у коме је етатизам политички осуђен али је задржао материјалну базу, а самуоправљање политички афирмисано али без значајније економске основе, пружале би могућност да се бирократизам наметне као сила која би могла да угрози самоуправљање. Отуда је неопходан одлучан заокрет у правцу развијања интегралног самоуправљања. Наш нови Устав и Закон о удруженом раду пружају широк правно-политички оквир за такав заокрет. Посебан значај у том погледу има афирмација самоуправних интересних заједница и већа удруженог рада у скупштинама друштвено-политичких заједница.

Систем интегралног самоуправљања везује се за разуђену и сложену структуру привредног и друштвеног живота, који нису прости збирови појединачних субјеката, већ представљају одређене целине, у оквиру којих се и самоуправљање мора посматрати. Наиме, интегрални систем самоуправљања могао би се упоредити с пирамидом, при чему је круг надлежности самоуправних органа утолико шири уколико се иде према бази. На врху би се решавао релативно мали број питања која имају битан значај за развој појединих делатности, привреде и друштва као целине.

Неразвијеност самоуправљања и по вертикали стварала би широк простор маневарских акција бирократизма, који је повремено морао да се повлачи пред притиском самоуправљања у бази, да би се вакуум поново стварао и државно регулисање поново појављивало, потискујући самоуправљање у оквире радних организација.

Развијање интегралног самоуправљања постаје неопходност привредног и друштвеног развоја због једноставне чињенице да се крупни задаци социјалистичке изградње не могу успешно решавати без развоја социјалистичке демократије, без све ширег учешћа радних људи у постављању и реализацији задатака везаних за што брже стварање објективних и субјективних претпоставки које захтева комунистичко друштво.

Успешна реализација достигнућа савремене научнотехничке револуције све више претпоставља такве друштвене односе у којима ће се превазилазити отуђеност власти, материјалних добара и тековина науке, културе и уметности од радних људи. Систем интегралног самоуправљања пружа најшире оквире за превазилажење свих облика отуђења, за такво развијање производних снага које ће човека постепено ослобађати од непосредног учешћа у производњи, како би своју активност што више усмеравао на развитак самог себе, својих људских квалитета.

II

Нема сумње да су у документима X и XI конгреса СКЈ, у Уставу СФРЈ и у Закону о удруженом раду јасно и прецизно дефинисани друштвено-економски односи за чију се реализацију боре прогресивне снаге нашег друштва. У том погледу скоро да се нема шта ново

рећи. Најважније је сада и у догледној будућности да се у пракси што брже и што успешније остварују ти односи.

Неки значајни задаци у тој области су утврђени још на VIII конгресу СКЈ, али се у нашој стварности већ више година јављају извесне тешкоће у њиховој реализацији.

У развитку самоуправних друштвено-економских односа у нас можемо, по мом мишљењу, разликовати три етапе.

Прву етапу означава период до 1965. године, када је самоуправљање у привреди, а потом и у непривреди, било у погледу своје материјално-финансијске основе углавном сведено на просту репродукцију, док је проширеном репродукцијом, акумулацијом, вишком рада, господарила држава и њени органи.

Резултати који су постигнути развитком самоуправљања и у оквиру такве материјалне основе, указали су на потребу да се учини корак даље у смислу да удружени рад овлада вишком свога рада, акумулацијом и проширеном репродукцијом.

Привредна и друштвена реформа која почиње 1965. године представља почетак друге етапе: она означава оријентацију на ширење материјалне основе самоуправљања, како би се оно потпуније развијало. Међутим, као што је познато, у нашој стварности јављају се озбиљна супротстављања таквој оријентацији. Најпре се испољавају централистичко-бирократске снаге са својим запрекама, а потом се јављају буржоаско-либералистичке концепције које су изражавале интересе отуђених центара економске моћи, који су у пракси развијали капитал-односе. Због тих супротстављања и других разлога основни политичко-економски циљ привредне реформе није остварен.

Трећу етапу, у којој се и сада налазимо, означила је 21. седница Председништва СКЈ, одржана 1971, године. Тада је почело поражавање антисамоуправних снага у нашем друштвеном животу одлучном, револуционарном активношћу СКЈ.

Реформа политичког система остварује се кроз доношење новог Устава, како би се кроз Закон о удруженом раду и друге системске законе остварила реформа привредног система. На тој основи треба да се изграђују друштвено-економски односи који значе нови корак у развитку самоуправљања.

Међутим, у току последње четири године након X конгреса СКЈ, и поред значајних резултата који су остварени у развитку самоуправних друштвено-економских односа у нас (пре свега, имам у виду дефинисање основне организације удруженог рада као ћелије друштвеног рада и самоуправљања и прецизно одређивање њеног положаја у нашем друштвено-економском уређењу, те њено заживљавање у нашој стварности), јављају се извесне тешкоће у њиховој још успешнијој реализацији, које су у Тезама за XI конгрес СКЈ добро истакнуте. Те тешкоће морају, по мом мишљењу, бити у центру наших интересовања, како би их у наредном периоду што успешније савлађивали.

У Тезама се истиче да се не остварује један од најбитнијих задатака X конгреса СКЈ који се односи на јачање акумулативне и репродуктивне способности привреде; та се способност последњих година смањује. Удео радних организација из привреде у укупним инвестицијама креће се свега око једне трећине. Привреда је презадужена и за-

висна од допунских банкарских средстава. Досадашњи напори за уставну трансформацију банкарства сводили су се углавном на организационо престројавање и формално прилагођавање системским законима. Фактори ван удруженог рада, посебно органи друштвено-политичких заједница, имају знатан утицај на токове друштвених средстава концентрисаних у банкама и другим финансијским институцијама.

Структура нових инвестиција и даље је неповољна: граде се нове фабрике у текстилној индустрији, производњи намештаја и у другим гранама прерађивачке индустрије чији су капацитети и онако предимензионирани и годинама се недовољно користе.

У Тезама стоји да није дошло ни до битних промена друштвено-економских односа у области унутрашње и спољне трговине, у којима преовлађују стари друштвеноекономски односи; такође, није дошло ни до њиховог повезивања с производњом.

Стари односи приметно су присутни и у функционисању друштвених делатности и у обезбеђивању средстава за њихово финансирање. Самоуправне интересне заједнице још нису постале места заједничког и равноправног самоуправног споразумевања о слободној размени рада.

У наменској расподели дохотка и даље су присутне озбиљне слабости: сви видови потрошње крећу се изнад реалних материјалних могућности.

У тезама се констатује незадовољавајући ниво квалитативних показатеља привређивања, указује се на озбиљне тешкоће у платном билансу, на диспропорције у привредној структури и развоју појединих република и покрајине Косово. Затим се указује на појаве парцелисања југословенског тржишта и његовог затварања у републичко-покрајинске и регионалне оквире.

У расподели личних доходака још увек су присутне деформације које проистичу из нарушавања принципа расподеле према раду, због неједнакости у условима привређивања и чињенице да се екстра дохоци (разне ренте) преливају у личне дохотке.

Губици су већ више година озбиљан проблем у нас: они су у 1977. године достигли око 15 милијарди динара. У основним организацијама удруженог рада које су у тој години пословале са губитком запослено је око 330 хиљада радника.

Незапосленост је такође озбиљан проблем који оптерећује наше друштво: број лица која траже посао а још га нису добила стално расте и сада премаша 700 хиљада.

Наведени и други проблеми узрокују инфлацију и привредну нестабилност: трошкови живота порасли су у 1977. години у односу на 1976. годину за 15%; цене на мало за 13%, а цене на велико за 10%. Раст цена наставља се и у 1978. години. Инфлација, са своје стране, отежава развитак нових друштвено-економских односа, јер онемогућује вођење дугорочне пословне политике.

У Тезама, по мом мишљењу, нема довољно анализе узрока наведених проблема који отежавају остваривање самоуправних друштвено-економских односа: нема разматрања у којој су мери у питању субјективне слабости, а у којој мери и где објективне околности. Без прецизног идентификовања узрока поменутих проблема борба за њи-

хово разрешавање је отежана, јер се не могу предузимати адекватне мере којима би се деловало пре свега на узроке, а не само на последице, чега је до сада највише било.

III

Одређени проблеми остваривања самоуправних друштвено-економских односа у нас последњих година свакако су везани за чињеницу да наш нови привредни систем још није у потпуности конституисан: многи врло значајни системски закони су у фази разматрања или припреме. Као што је познато, савезни закон о основама система и о друштвеној контроли цена и након више година припреме још није донет; тек су у припреми савезни закони о систему проширене репродукције, о обавезном удруживању рада и средстава производних и прометних организација удруженог рада, о систему мера којима се спречава нарушавање јединственог југословенског тржишта, о компензацијама и многи други. Такође, на нивоу република и покрајина још није донет читав низ закона који су врло значајни за остваривање самоуправних друштвено-економских односа. Кашњења у овом погледу доприносе кумулацији извесних проблема у нашем привредном животу, који су већ годинама присутни. Такође, ни већ донети системски закони не могу да дају све очекиване ефекте.

У вези с тим питањем истакао бих следеће: проблеми су врло сложени, а плурализам интереса при њиховом решавању веома је присутан. Укљученост науке у њихово решавање није довољна. Органи Савеза комуниста требало би, по мом мишљењу, више да се баве конкретним проблемима нашег привредног живота.

У Тезама се на једном месту спомиње неразвијеност система самоуправног планирања у пракси, али се о томе ништа конкретније даље не говори. Међутим, по мом мишљењу, ту се налази један од најзначајнијих узрочника многих наших привредних проблема и тешкоћа остваривања самоуправних друштвено-економских односа. Иако је нови савезни закон о планирању донет почетком 1976. године, многа питања из те области стварно су остала нерешена. До сад је само наша Покрајина донела свој закон о планирању, и то недавно.

Планови друштвено-економског развоја на нивоу друштвено-политичких заједница нису се по свом карактеру битније изменили у односу на стање пре 1976. године. Ту пре свега имам у виду то да им недостају инструменти помоћу којих би се ти планови остваривали. Као што је познато, план треба да дефинише не само циљеве за чије се остваривање друштво оријентише, већ и средства неопходна за остваривање утврђених задатака. Привредни систем и економска политика такође морају бити у функцији планских задатака. Ако то у стварности није тако, онда се не треба чудити појави да се привредни живот одвија друкчије него што је то у плану записано.

Ефикасно планирање у самоуправном социјалистичком друштву нужно претпоставља организациону повезаност многобројних привредних субјеката, при чему је неопходна подела надлежности у планирању од основне организације удруженог рада па до привреде као целине. Као што је познато, у том погледу до сада није много урађено.

Наше економске проблеме који отежавају остваривање самоуправних друштвено-економских односа посебно потенцирају диспропорције у наменској расподели националног дохотка, које су последица одсуства планске регулативе у тој области. Слична је ситуација и са диспропорцијама у структури инвестиција.

Нема сумње да су неки наши економски проблеми узроковани и нашим међународним привредним положајем, посебно од 1974. године појавом рецесије на Западу, која до данас траје. Наше могућности извоза осетно се смањују на подручју Европске економске заједнице, али се чини да се то још не одражава на нашем увозу са тог подручја. Више планског приступа било би потребно и у решавању тих проблема.

У недовољној интегрисаности нашег удруженог рада такође треба тражити један од узрочника поменутих проблема који отежавају остваривање самоуправних друштвено-економских односа. Често се пише и говори о томе како брзо расту општа и заједничка потрошња на рачун акумулације привреде. С тим у вези поставља се питање: како је могућно да већа удруженог рада у скупштинама друштвено-политичких заједница и самоуправних интересних заједница доносе одлуке којима се стално повећавају захватања из дохотка у корист опште и заједничке потрошње? По мом мишљењу, то је могућно и биће могућно све дотле док удружени рад, који представљају делегати у поменутим већима, не буде довољно интегрисан и тако оспособљен да се супротстави хтењима стручних служби и извршних органа, да не кажем бирократије, политократије и технократије.

Најзад, узрочнике наведених проблема треба тражити и у намерним, али често врло прикривеним отпорима које на разне начине пружају антисамоуправне снаге, којима никако не одговара афирмација нових, самоуправних друштвено-економских односа.

Дубље понирање у разматрању многобројних узрока који отежавају остваривање самоуправних друштвено-економских односа омогућило би да се у наредном периоду поставе и реализују многобројни задаци у области бржег остваривања наших опредељења изражених у Уставу, Закону о удруженом раду и документима X и XI конгреса СКЈ.

Dr Dragoje Žarković

THE ESSENTIAL CHARACTERISTICS AND TASKS OF THE PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT OF SELF-MANAGEMENT

Summary

The author begins by pointing out that in the past quarter of a century self-management in Yugoslavia developed mainly in a horizontal line, within work organizations. Social compacts and self-management agreements appeared as the first shoots of vertical development of self-management but these still remain under a considerable influence of state power. The introduction of institutions of integral self-management caused a certain equilibrium between state control and self-

management to be disturbed in favour of the latter. In the further development of self-management a particularly important role was played by the increasingly influential self--management communities of interest, and of the associated labour concils in the assemblies of the socio-political communities.

According to the present author, the development of self-management in Yugoslavia has had three stages hitherto. The first stage was the period up to 1965, when self-management in the economy, and later in non-economic organizations, was mostly limited, with regard to its material and financial basis, to simple reproduction, while expanded reproduction, accumulation, and labour surplus were controlled by the government and its bodies. The economic and social reform which began in 1965 marked the transition to the second stage — the expansion of the material basis of self-management with the aim of its more comprehensive development. However, this orientation met with certain kinds of resistance. First the centralist-bureaucratic forces manifested themselves in obstructing such developments, followed by the bourgeois-liberalist conceptions which expressed the interest of alienated centres of economic power, whose practice was marked bu the development of relationships based on capital. As a result of these kinds of resistance and other factors, the basic aim of the economic reform remained unfulfilled. The beginning of the third stage of the development of self-management in this country is seen in the 21st Meeting of the Presidium of the League of Communists of Yugoslavia, which took place in 1971. It was then that anti-self-management forces were first defeated by means of an energetic revolutionary action of the League of Communists of Yugoslavia. A reform of the political system carried out under the new Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1974, followed by the Associated Labour Act and other systemic laws which led to a reform of the economic system. It is on this basis that the new socio-economic relations are to be developed, which are to become a new step in the progress of self-management.

Further, the author devotes the largest part of the text to the analysis of the problems which cause difficulties in the realization of the socio-economic relations of self-management as defined by the Constitution of SFRY, the Associated Labour Act and the Documents of the X Congress of the League of Communists of Yugoslavia.

Др Стеван Хаџивуковић
Мр Катарина Чобановић

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ, СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ РЕПУБЛИКА И АУТОНОМНИХ ПОКРАЈИНА У ПОСЛЕРАТНОМ ПЕРИОДУ

1. УВОД

Развитак становништва Југославије у новијој епохи карактеришу три раздобља: прво, пре првог светског рата; друго, између два рата и треће, након другог светског рата. У овом последњем периоду дошло је до великих друштвено-економских промена које су се значајно одразиле и на развитак становништва. Данас је становништво Југославије, може се рећи, захваћено демографском транзицијом чији се ниво и интензитет јако разликује између појединих република. Демографска транзиција је, иначе, један еволутиван процес карактеристичан за савремену епоху развитка становништва. Она је у неким нашим крајевима као Војводина, Хрватска и Словенија почела већ у другој половини прошлог столећа, у другим крајевима доцније, а на Косову тешко да се о њој може још увек да говори. У том контексту природно кретање најзначајнији је фактор развоја становништва, те се у демографским проучавањима томе проблему придаје прворазредни значај.

Овај рад односи се на сагледавање тенденција кретања становништва у Југославији, социјалистичким републикама и аутономним покрајинама у послератном периоду. Посебно ће се размотрити наталитет и морталитет као компоненте природног кретања и њихов утицај на даљи развитак становништва. Акценат је на компаративним аспектима тога кретања и сагледавању утицаја сваке компоненте природног кретања на укупни развитак становништва.

2. ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ И СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ РЕПУБЛИКА

Извор података о броју становника Југославије су пописи становништва.[1] Податке о резултатима пописа у 1921, 1948. и 1971. години пружа табела 1. Становништво Југославије повећало се у времену од 50 година, од 1921. до 1971. године за 63,6%. Посматрано по социјалистичким републикама и аутономним покрајинама пораст је неуједначен. Тако је највећи постигнут на Косову (183,4%), а најмањи у Војводини (27,1%). Ова неуједначеност у порасту становништва по појединим нашим крајевима карактеристична је, као што се из табеле 1 види, како за период 1921. до 1948. тако и за период 1948. до 1971. године. Пописи становништва 1921. и 1948. године су изведени након првог и другог светског рата, који су значајно утицали на кретање становништва у свим нашим крајевима.

Табела 1

Становништво Југославије према пописима 1921, 1948. и 1971. године

Социјалистичка република	Број (у хиљадама)			Индекс 1921 = 100		
	1921.	1948.	1971.	1921.	1948.	1971.
Босна и Херцеговина	1.890	2.564	3.746	100	135,7	198,2
Црна Гора	311	377	530	100	121,2	170,4
Хрватска	3.427	3.780	4.426	100	110,3	129,2
Македонија	809	1.153	1.647	100	142,5	203,6
Словенија	1.288	1.440	1.727	100	111,8	134,1
Србија	4.819	6.528	8.447	100	135,5	175,3
Уже подручје	2.843	4.154	5.250	100	146,1	184,7
Косово	439	733	1.244	100	167,0	283,4
Војводина	1.537	1.641	1.953	100	106,8	127,1
Југославија	12.544	15.842	20.523	100	126,3	163,6

Извор: Развитак становништва Југославије у послератном периоду, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд 1974, стр. 8.

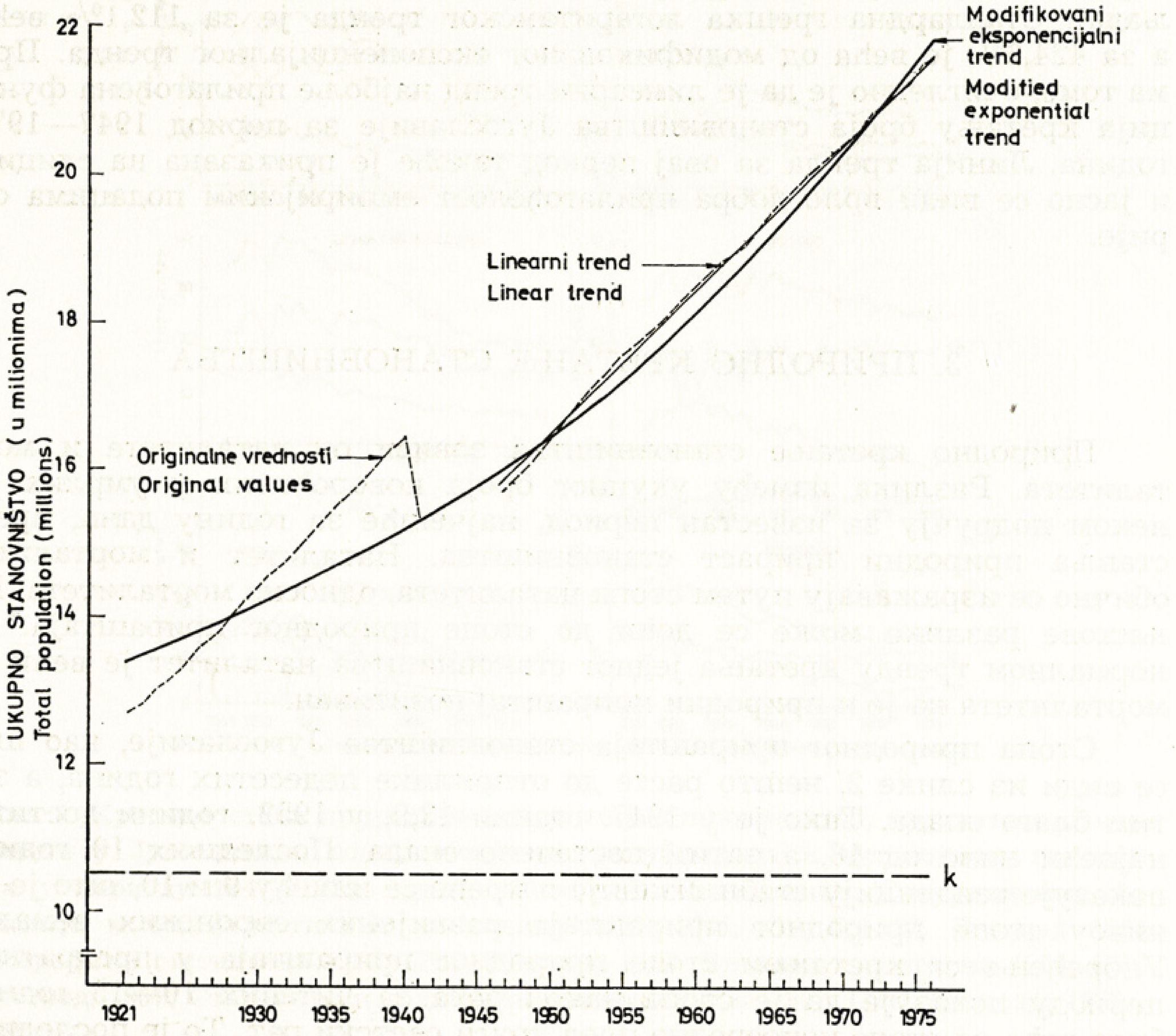
С обзиром на ниво пораста становништва од 1921. до 1971. године сва подручја Југославије могла би се сврстати у три групе: првој групи припадала би подручја са ниским прирастом становника, испод 50% (Хрватска, Словенија, Војводина); друга група би била подручје са порастом од 50—100% (Босна и Херцеговина, уже подручје Србије и Црна Гора) и трећа група са порастом од преко 100% (Косово и Македонија).

Непрекидан пораст становништва Југославије од 1921. године се временом успорава. Нормални ток развитка био је поремећен другим светским ратом. Овај период развитка становништва Југославије по-

[1] Укупно је било шест пописа становништва Југославије: два између два рата (1921. и 1931. године) и четири након последњег рата (1948, 1953, 1961. и 1971. године).

кушали смо да интерполишемо преко три облика функција на принципу метода најмањих квадрата. Први облик је функција линеарног тренда $Y = a + bX$; други облик је експоненцијална једначина облика $Y + ab^x$ коју смо трасформисали у линеарни облик $\log Y = A + BX$, и трећи облик је модификовани експоненцијални тренд облика $Y = k + ab^x$.[2] Релативно најбољу прилагођеност пружа овај последњи облик функције са стандардном грешком од 396 иако није много мања у односу на стандардне грешке остала два облика функција. Тако је стандардна грешка на основу одступања од оцењених вредности тренда за праволинијски тренд за 3,8% већа од одговарајуће стандардне грешке модификованог тренда, а за трансформисани линеарни облик за 1,7%.

Линија модификованог експоненцијалног тренда за период 1921—1976. година заједно са оригиналним подацима кретања броја становника Југославије приказана је на слици 1. Релативно највеће одступа-



Слика 1. Кретање укупног становништва Југославије (1921—1976), модификовани експоненциални тренд (1921—1976) и праволинијски тренд (1947—1976)

Fig. 1. Shanges in the Total Population of Yugoslavia (1921—1976), Modified Exponential Trend (1921—1976) and Linear Trend (1947—1976)

---

[2] Израчунавање последњег облика функције изведено је по методу парцијалних збирова (F. E. Croxton, D.J. Cowden, S. Klein: *Applied General Statistics*, Third edition, Sir Isaac Pitman and sons Ltd, London 1968).

ње линије тренда у односу на емпиријске податке може се уочити за период који почиње приближно од 1931. године закључно са 1956. годином. Разлог овог поремећаја је утицај ратних година. На овој основи интерполација праволинијским трендом пружа оцену за 1976. годину која је за 461 хиљаду мања од израчунатог броја становника наше званичне статистике. По логаритамском тренду та разлика је мања и износи 139 хиљада. Међутим, модификовани експоненцијални тренд прецењује број становника за 402 хиљаде. Судећи по овом екстраполација на основу логаритамског тренда пружила би у овом контексту (вероватно не на дужи рок) прецизније информације о будућем кретању становништва Југославије. (Треба имати у виду да се ту ради о становништву са трендом развитка поремећеним током рата).

Ако се посматра само период 1947—1976. година, пораст је равномернији Од три наведене једначине тренда на основу једногодишњих периода, најмању стандардну грешку има линеарни тренд (56 хиљада). Стандардна грешка логаритамског тренда је за 112,1% већа, а за 424,6% је већа од модификованог експоненцијалног тренда. Према томе, очигледно је да је линеарни тренд најбоље прилагођена функција кретању броја становништва Југославије за период 1947—1976. година. Линија тренда за овај период такође је приказана на слици 1 и јасно се види врло добра прилагођеност емпиријским подацима серије.

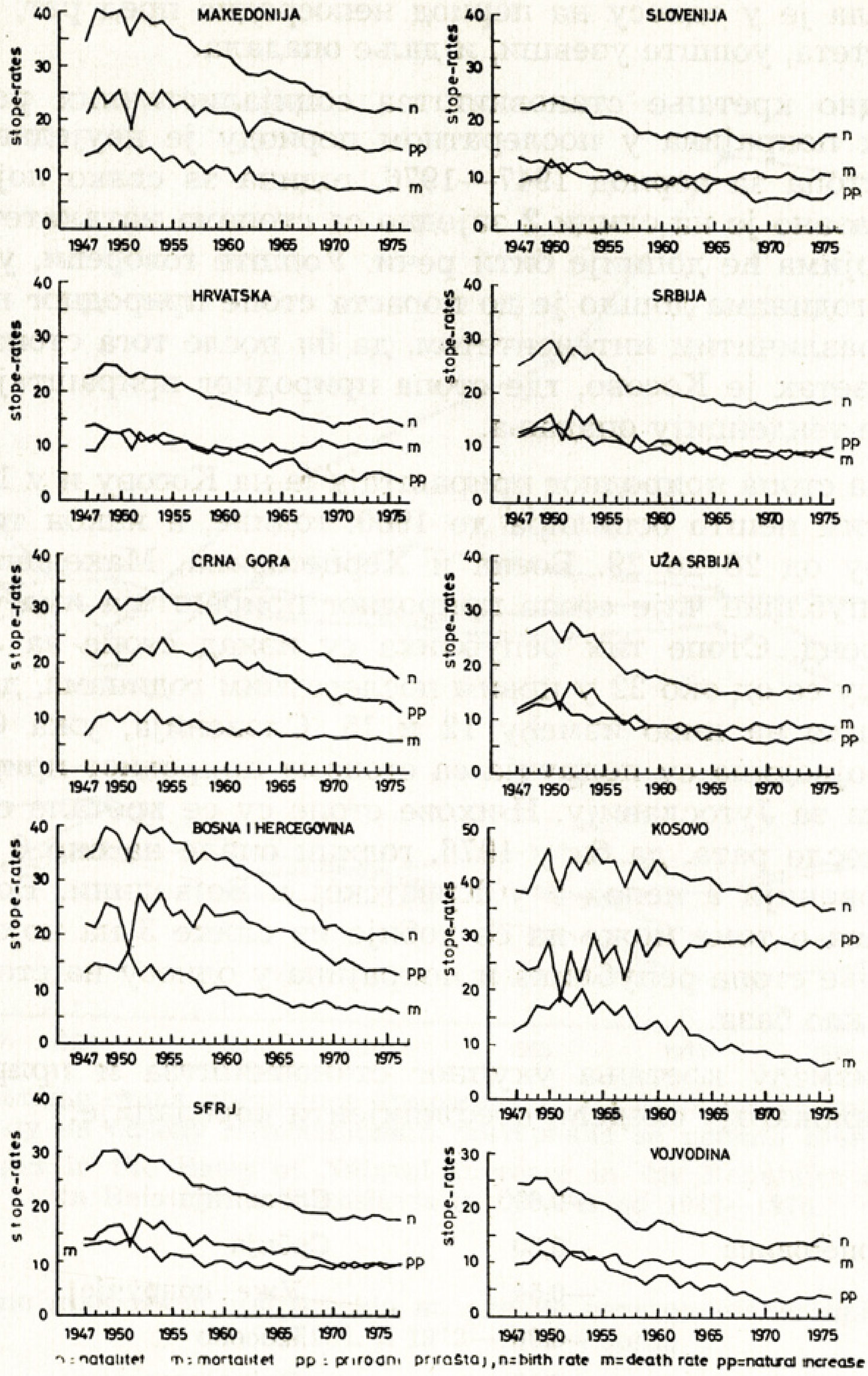
3. ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Природно кретање становништва зависи од наталитета и морталитета. Разлика између укупног броја новорођених и умрлих на неком подручју за известан период, најчешће за годину дана, представља природни прираст становништва. Наталитет и морталитет обично се изражавају путем стопа наталитета, односно морталитета. Из њихове разлике може се доћи до стопе природног прираштаја.[3] У нормалном тренду кретања једног становништва наталитет је већи од морталитета па је и природни прираштај позитиван.

Стопа природног прираштаја становништва Југославије, као што се види из слике 2, нешто расте до отприлике педесетих година, а затим благо опада. Тако је у 1947. години 13,9, у 1952. години достиже највећи ниво од 18, а затим постепено опада. Последњих 10 година показује тенденцију стабилизације и креће се између 9 и 10, што је на нивоу стопе природног прираштаја развијених европских земаља. Упоређење са кретањем стопе природног прираштаја у предратном периоду показује да је стопа након рата за читавих 10—15 година била већа од стопе непосредно пред други светски рат. То је последица различитих тенденција у кретању стопа наталитета и морталитета тога периода. Наиме, стопа наталитета у првим послератним годи-

---

[3] Стопама у демографији, уопште говорећи, изражава се наступање једног догађаја. Оне се добијају тако што се број догађаја на неком подручју у току једног периода дели са просеком израчунатог броја становника на почетку и на крају године. Обично се изражавају у промилима.



Слика 2. Кретање стопа природног прираштаја становништва, наталитета и морталитета у Југославији, социјалистичким републикама и аутономним покрајинама у периоду 1947—1976, године. Извор: В. Симеуновић, Становништво Југославије и социјалистичких република 1921—1961, СБ бр. 22, Београд 1964; Демографска статистика 1973, СЗС, Београд, 1975. Витална статистика 1955, СЗС, Београд, 1957; Статистички годишњак Југославије за 1977, СЗС, Београд, 1977.

Fig. 2 Shanges in the Rates of Natural Increase in Population, Birth Rates and Death in Yugoslavia, her Socialist Republics and Autonomous Provinces in the Period 1947—1976. — Source: V. Simeunović, *The Population of Yugoslavia and Her Socialist Republics 1921—1961*, SB. no. 22, Belgrade 1964; *Demographic Statistics 1973*, SZS, Belgrade 1975. *Living Statistics 1955*, SZS, Belgrade 1957; *Statistical Annual Review of Yugoslavia* 1977, SZS, Belgrade 1977.

нама порасла је у односу на период непосредно пред рат, док је стопа морталитета, уопште узевши, и даље опадала.

Природно кретање становништва социјалистичких република и аутономних покрајина у послератном периоду је неуједначено. Кретање тих стопа за период 1947—1976. година за свако појединo подручје приказано је на слици 2 заједно са стопама наталитета и морталитета о којима ће доцније бити речи. Уопште говорећи, у првим послератним годинама дошло је до пораста стопе природног прираштаја, истина са различитим интензитетом, да би после тога стопа почела да опада. Изузетак је Косово, где стопа природног прираштаја још увек не показује тенденцију опадања.

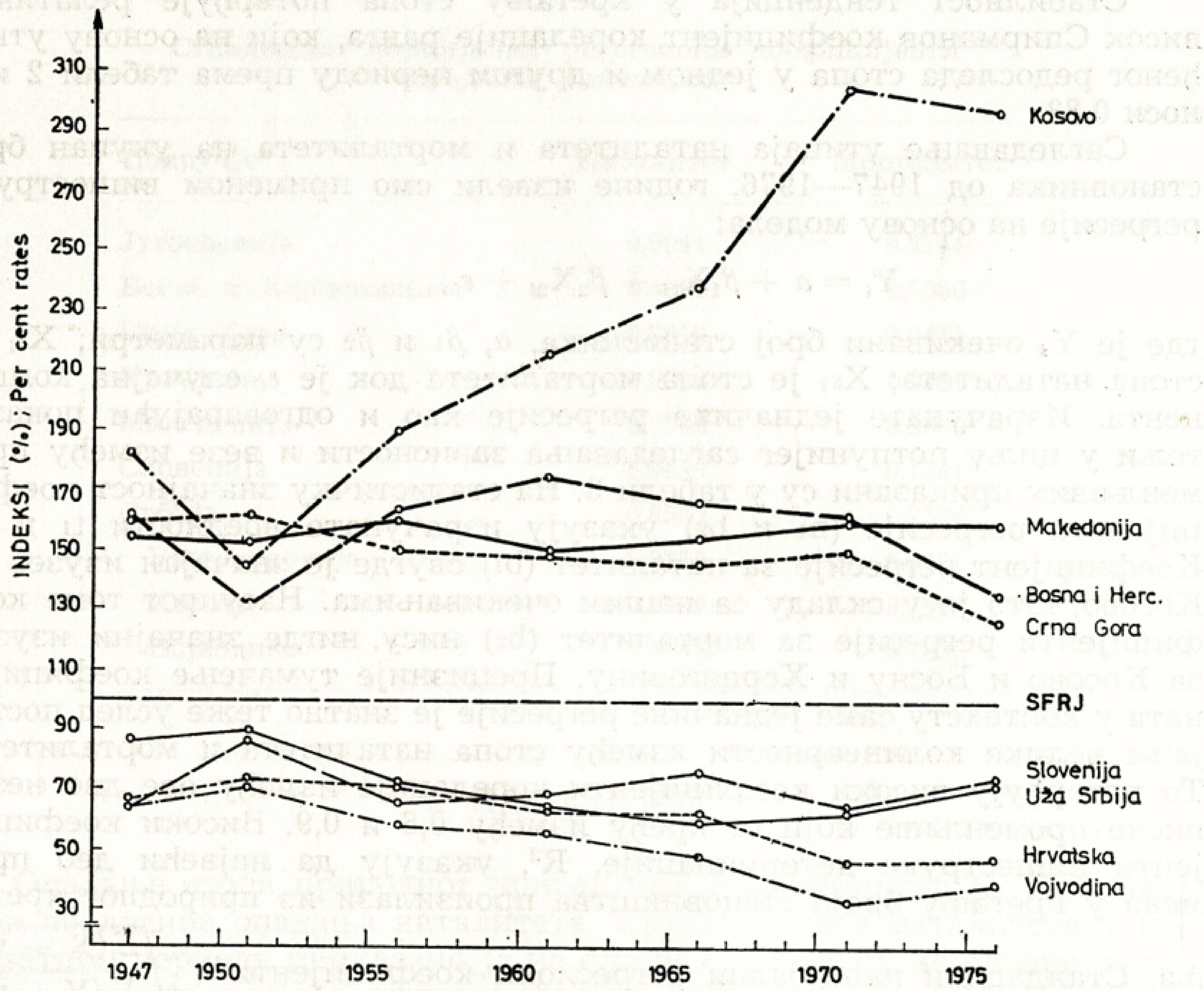
Највећа стопа природног прираштаја је на Косову и у 1947. години је 25,5, затим нешто осцилира до 1960. године, а након тога периода је на нивоу од 28 до 29. Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора су републике чије стопе природног прираштаја имају приближно исти тренд. Стопе тих република су изнад стопе за Југославију и кретале су се од око 22 у првим послератним годинама, да би у 1976. години дошле на ниво између 12 и 15. Словенија, ужа Србија, Хрватска и Војводина су подручја са стопама природног прираштаја испод просека за Југославију. Њихове стопе су се кретале од 9—12 непосредно после рата, да би у 1976. години опале на око 6 у ужој Србији и Словенији а испод 5 у Хрватској и Војводини. Боља упоредна представа о томе може да се добије из слике 3 на којој је приказано кретање стопа република и покрајина у односу на стопу Југославије узету као база.

Везу између кретања укупног становништва и природног прираштаја изражавају следећи коефицијенти корелације:

Југославија	—0,69	Словенија	—0,68
Босна и Херцеговина	—0,30	Србија	—0,59
Црна Гора	—0,54	Уже подручје	—0,47
Хрватска	—0,86	Косово	0,96
Македонија	—0,43	Војводина	—0,92

Сва подручја, укључујући Југославију као целину, имају негативне коефицијенте корелације изузев Косова. Ови коефицијенти показују, по правилу, да уколико је стопа природног прираштаја била мања, утолико је негативни коефицијент корелације био већи. Два екстрема у томе погледу, Косово и Војводина, имају највеће коефицијенте корелације с разликом што је у првом случају високо позитивна, а у другом високо негативна.

Промене у кретању стопа природног прираштаја између првих година после рата и последњих неколико година даје табела 2 у којој су приказане годишње стопе природног прираштаја на основу петогодишњих просека у периоду 1947—1951. и 1972—1976. година.



Слика 3. Кретање стопа природног прираштаја република и покрајина у односу на Југославију на основу петогодишњих интервала за период 1947—1976. година

Fig. 3. Changes in the Rates of Natural Increase in the Republics and Provinces in Relation to Yugoslavia in the Period 1947—1976.

Табела 2.

Стопе природног прираштаја на основу петогодишњих просека 1947—1951. и 1972—1976. године

Подручје	1947—1951.	1972—1976.
Босна и Херцеговина	22,4	13,7
Црна Гора	21,5	13,2
Хрватска	10,6	4,7
Македонија	23,2	15,1
Словенија	10,6	6,7
Србија	13,8	9.3
Уже подручје	13,3	6,6
Косово	24,4	28,6
Војводина	10,4	3,4
Југославија	25,1	9,5

Стабилност тенденција у кретању стопа потврђује релативно висок Спирманов коефицијент корелације ранга, који на основу утврђеног редоследа стопа у једном и другом периоду према табели 2 износи 0,83.

Сагледавање утицаја наталитета и морталитета на укупан број становника од 1947—1976. године извели смо применом вишеструке регресије на основу модела:

$$Y_i = a + \beta_1 X_{1i} + \beta_2 X_{2i} + \varepsilon_i,$$

где је Y_i очекивани број становника, a, β_1 и β_2 су параметри; X_{1i} је стопа наталитета; X_{2i} је стопа морталитета док је ε_i случајна компонента. Израчунате једначине регресије као и одговарајући показатељи у циљу потпунијег сагледавања зависности и везе између променљивих приказани су у табели 3. На статистичку значајност коефицијената регресије (b_1 и b_2) указују израчунате вредности t_1 и t_2. Коефицијент регресије за наталитет (b_1) свугде је значајан изузев за Косово, што је у складу са нашим очекивањима. Насупрот томе коефицијенти регресије за морталитет (b_2) нису нигде значајни изузев за Косово и Босну и Херцеговину. Прецизније тумачење коефицијената у контексту саме једначине регресије је знатно теже услед постојања велике колинеарности између стопа наталитета и морталитета. То потврђују високи коефицијенти корелације између ове две независне променљиве који се крећу између 0,6 и 0,9. Високи коефицијенти вишеструке детерминације, R^2, указују да највећи део промена у кретању броја становништва произилази из природног кретања. Стандардни парцијални регресиони коефицијенти $b_i \sqrt{\frac{\Sigma (X - \bar{X})^2}{\Sigma (Y - \bar{Y})^2}}$ где су $\bar{Y}$ і $\bar{X}$ средине променљивих показују релативан значај наталитета (X_1), односно морталитета (X_2) у једначини регресије[4].

Табела 3.

Једначина вишеструке регресије и одговарајући показатељи за републике и покрајине

Подручје	$\hat{I} = a + b_1X_1 + b_2X_2$	t_1	t_2	R^2
Југославија	$\hat{I} = 28.130{,}22 - 314{,}89X_1 - 214{,}41X_2$	7,11xx	2,05	0,92
Босна и Херцеговина	$\hat{I} = 4.979{,}97 - 29{,}89X_1 - 78{,}57X_2$	4,85xx	5,70xx	0,94
Црна Гора	$\hat{I} = 749{,}02 - 9{,}98X_1 - 1{,}58X_2$	5,44xx	0,28	0,85
Хрватска	$\hat{I} = 5.384{,}78 - 61{,}71X_1 - 6{,}42X_2$	12,71xx	0,48	0,92
Македонија	$\hat{I} = 2.254{,}37 - 21{,}87X_1 - 12{,}71X_2$	4,34xx	1,20	0,90
Словенија	$\hat{I} = 2.271{,}47 - 39{,}82X_1 + 9{,}63X_2$	8,15xx	0,90	0,77
Србија	$\hat{I} = 11.474{,}61 - 121{,}86X_1 - 113{,}42X_2$	3,35xx	1,33	0,81
Уже подручје	$\hat{I} = 6.353{,}29 - 74{,}21X_1 - 11{,}24X_2$	5,10xx	0,25	0,81
Косово	$\hat{I} = 1.952{,}21 - 9{,}52X_1 - 43{,}45X_2$	1,20	6,83xx	0,81
Војводина	$\hat{I} = 2.241{,}73 - 28{,}50X_1 + 9{,}47X_2$	13,96xx	1,85	0,94

Ти коефицијенти приказани у табели 4 потврђују интерпретацију коју смо о релативном значају независних променљивих дали преко t_1 і t_2.

[4] G. E. Snedecor, W. G. Cochran: *Statistical Methods*, Sixth edition, The Iowa State University Press, Ames, Iowa, 1967.

Табела 4

Стандардни парцијални регресиони коефицијенти
(предзнак занемарен)

Подручје	Наталитет	Морталитет
Југославија	0,7041	0,2144
Босна и Херцеговина	0,4601	0,5386
Црна Гора	0,8819	0,0447
Хрватска	0,9358	0,0351
Македонија	0,7503	0,2080
Словенија	0,9440	0,1041
Србија	0,6562	0,2536
Уже подручје	0,8589	0,0421
Косово	0,1399	0,7976
Војводина	1,0848	0,1433

4. НАТАЛИТЕТ

Опадање стопа природног прираштаја становништва је у великој мери последица опадања наталитета. Кретање стопа наталитета у послератном периоду приказано је на слици 2. Стопе су неједнаке величине по појединим крајевима, међутим, заједничко им је да су непосредно након рата стопе бележиле блажи пораст да би после тога стално опадале. За Југославију као целину и још нека наша подручја стопа показује тенденцију стабилизације на различитим нивоима. Везу између природног прираштаја и стопе наталитета у периоду 1947—1976. године показују коефицијенти корелације:

Југославија	0,95	Словенија	0,79
Босна и Херцеговина	0,60	Србија	0,94
Црна Гора	0,79	Уже подручје	0,94
Хрватска	0,90	Косово	—0,53
Македонија	0,62	Војводина	0,92

Као што се види, код свих република и Југославије, изузев Косова, коефицијент корелације је позитиван, што значи да је опадање стопе наталитета пратило и опадање природног прираштаја становништва. На Косову природни прираштај становништва је у порасту док се стопа наталитета у просеку није битније мењала. Она првих година непосредно после рата расте а затим опада, да би последњих година била нешто испод нивоа првих послератних година.

Промене у кретању наталитета у послератном периоду приказали смо у табели 5 где је дата просечна годишња стопа за период 1947—1951. и период 1972—1976. године.

Табела 5

Стопе наталитета на основу петогодишњих просека 1947—1951. и 1972—1976. године

Подручје	1947—1951.	1972—1976.
Босна и Херцеговина	36,6	20,0
Црна Гора	40,0	19,2
Хрватска	23,8	14,9
Македонија	38,3	22,4
Словенија	23,3	16,5
Србија	27,0	18,2
Уже подручје	26,5	15,5
Косово	40,4	36,0
Војводина	24,6	14,0
Југославија	26,5	18,2

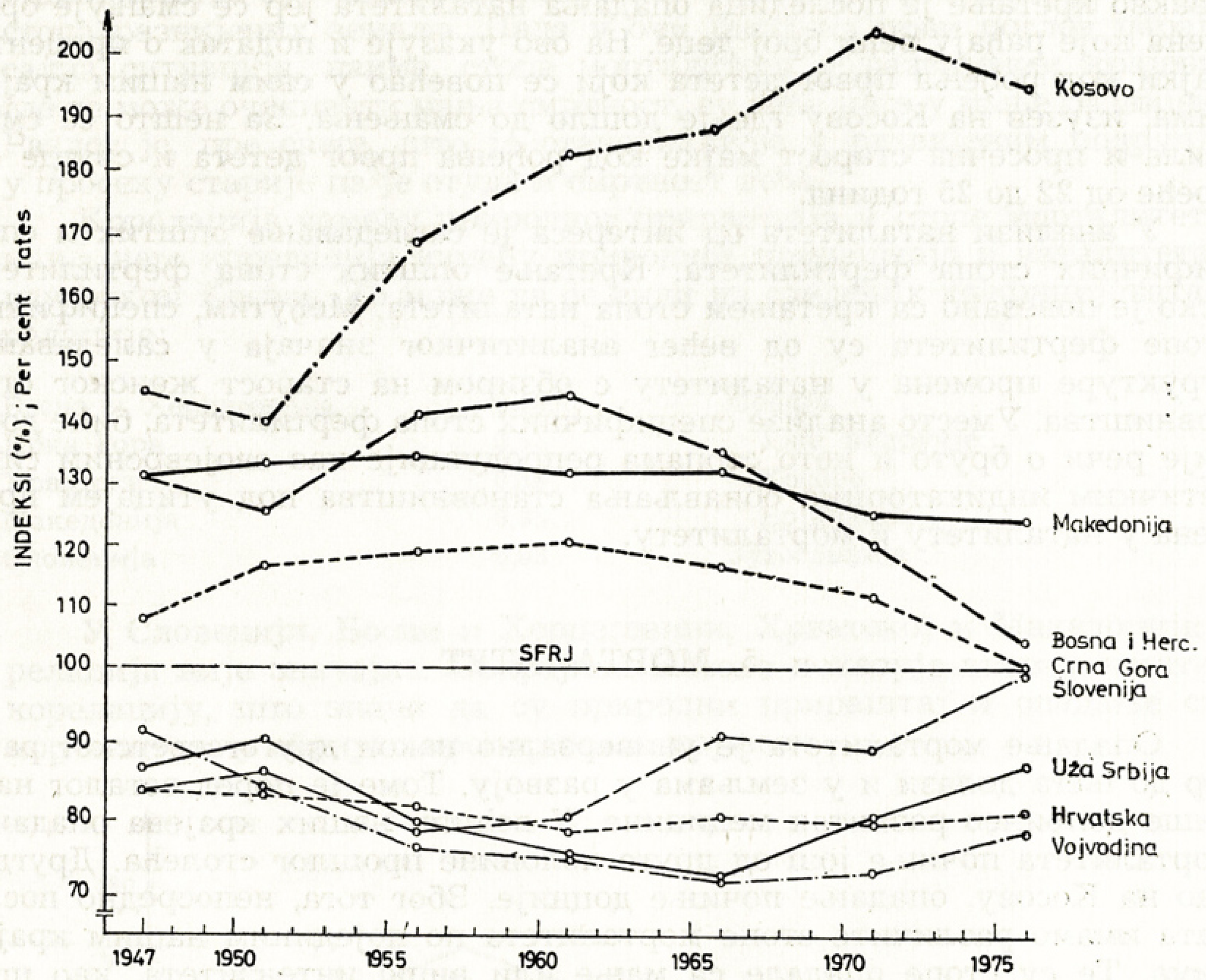
У периоду 1947—1951. година просечна годишња стопа наталитета је била највећа на Косову (40,4) а најмања у Словенији (23,3) са интервалом варијације од 17,1 промилних поена. У периоду 1972—1976. година највећа стопа је опет на Косову (36,0), мада мало смањена, а најмања је у Војводини (14,0) и интервал варијације је 22 промилних поена. Према томе, варијабилитет стопа између појединих крајева Југославије се у послератном периоду повећава иако су се стопе наталитета свугде смањиле.

Релативну стабилност у кретању стопа наталитета показује и висок коефицијент корелације ранга 0,85, израчунат на основу табеле 5.

Слика 4 показује кретање стопа наталитета појединих република и покрајина у односу на стопу наталитета Југославије узету као основу упоређења. Стопе изнад југословенског просека имају Косово, Македонија, Босна и Херцеговина и Црна Гора, а испод Словенија, ужа Србија, Хрватска и Војводина. Таква је ситуација у читавом послератном периоду са извесним променама у редоследу између подручја изнад и испод југословенског просека.

Овде нећемо подробније улазити у узроке смањења наталитета становништва Југославије јер је о томе доста било говора. Ради се, на први поглед, о једном контрадикторном феномену. Здравствена заштита становништва, укључујући и заштиту при порођају, у великој мери се побољшала захваљујући општедруштвеном прогресу и развоју медицине. То би ишло у прилог пораста наталитета. Међутим, као што се види тенденција је супротна. Узрок је првенствено психолошки јер по правилу развијенија подручја имају мању стопу наталитета.

За сагледавање кретања наталитета могу да буду од интереса и неки демографски индикатори које смо приказали у табели 6. Тако се знатно повећао удео мајки старих испод 25 година код рођења детета. У 1950. години тај проценат није нигде прелазио 50%, а у 1974. години свугде је преко 50% изузев Косова, Црне Горе и Македоније.



Слика 4. Кретање стопа наталитета република и покрајина у односу на Југославију на основу петогодишњих интервала за период 1947—1976. године
Fig. 4. Changes in Birth Rates in the Republics and Provinces in Relation to Yugoslavia on the Basis of Five-Year Intervals in the Period 1947—1976.

Табела 6

Неки демографски индикатори наталитета

Подручје	Проценат мајки испод 25 година код рођења детета		Проценат мајки код рођења првог детета		Просечна старост мајке код рођења првог детета	
	1950.	1974.	1950.	1974.	1950.	1974.
Југославија	39,98	53,29	31,99	41,29	23,3	22,6
Босна и Херцеговина	34,18	51,61	24,25	37,39	23,2	22,3
Црна Гора	36,89	45,19	27,32	32,01	23,3	23,3
Хрватска	40,65	55,25	36,23	48,33	23,6	22,8
Македонија	31,23	49,10	23,78	35,69	23,4	22,5
Словенија	32,23	54,69	38,14	49,54	25,0	22,8
Србија	46,41	54,57	35,22	40,71	22,8	22,5
Уже подручје	49,72	62,90	38,10	50,01	22,8	22,5
Косово	30,92	38,36	21,09	19,86	23,3	22,0
Војводина	49,85	58,81	38,75	50,47	22,8	22,7

Извор: Витална статистика 1950; Демографска статистика 1974, изд. Савезни завод за статистику, Београд 1956, 1976.

Овакво кретање је последица опадања наталитета јер се смањује број жена које рађају већи број деце. На ово указује и податак о проценту мајки код рођења првог детета који се повећао у свим нашим крајевима, изузев на Косову где је дошло до смањења. За нешто се смањила и просечна старост мајке код рођења првог детета и свугде се креће од 22 до 25 година.

У анализи наталитета од интереса је сагледавање општих и специфичних стопа фертилитета. Кретање општих стопа фертилитета уско је повезано са кретањем стопа наталитета. Међутим, специфичне стопе фертилитета су од већег аналитичког значаја у саледавању структуре промена у наталитету с обзиром на старост женског становништва. Уместо анализе специфичних стопа фертилитета, биће доцније речи о бруто и нето стопама репродукције као својеврсним синтетичким индикаторима обнављања становништва под утицајем промена у наталитету и морталитету.

5. МОРТАЛИТЕТ

Опадање морталитета је универзално након другог светског рата јер до њега долази и у земљама у развоју. Томе је поред осталог највише допринео развитак медицине. У већини наших крајева опадање морталитета почиње још од друге половине прошлог столећа. Другде, као на Косову, опадање почиње доцније. Због тога, непосредно после рата имамо различите стопе морталитета по појединим нашим крајевима. Те су стопе опадале са мање или више интензитета, као што може да се види из слике 2.

У табели 7 приказали смо годишње стопе морталитета на основу петогодишњих просека за период од 1947—1951. и 1972—1976. године. Варијабилитет стопа између појединих наших крајева у ова два периода се смањио. То показује интервал варијације; за период 1947—1951. године разлика између највеће стопе на Косову (16,1) и најмање стопе у Црној Гори (9,4) је 6,7 промилних поена, док је за период 1972—1976. године разлика између највеће стопе у Војводини (10,6) и најмање у Црној Гори (6,0) 4,6 промилних поена. Стопа морталитета

Табела 7

Стопе моталитета на основу петогодишњих просека 1947—1951. и 1972—1976. године

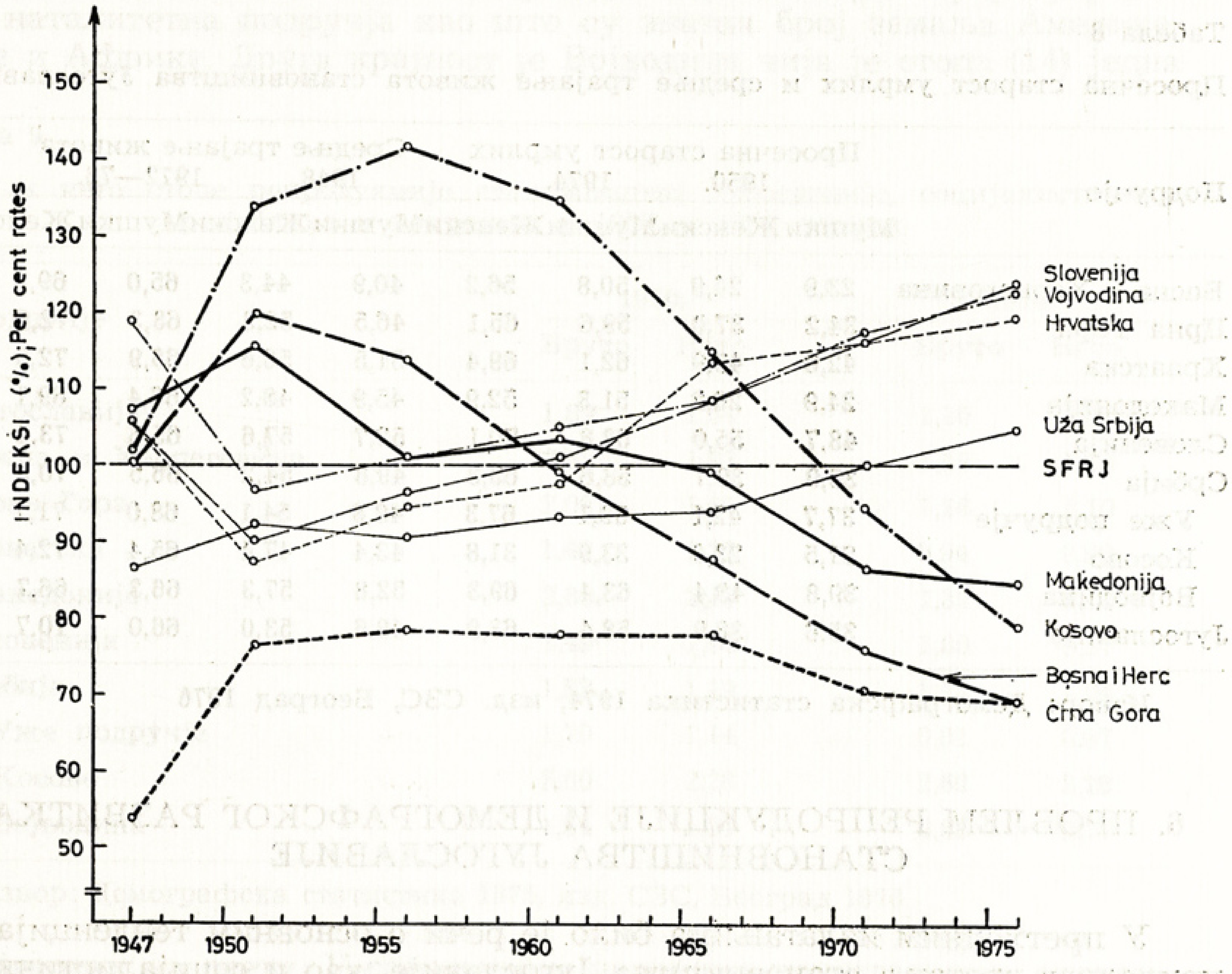
Подручје	1947—1951.	1972—1976.
Босна и Херцеговина	14,3	6,3
Црна Гора	9,4	6,0
Хрватска	13,1	10,2
Македонија	15,1	7,3
Словенија	12,7	10,1
Србија	13,2	9,1
Уже подручје	12,4	8,9
Косово	16,1	7,4
Војводина	14,2	10,6
Југославија	13,4	8,7

становништва Југославије (између 8 и 9) последњих година је на нивоу стопа развијених земаља. Пада у очи једна на први поглед парадоксална ситуација, наиме, стопе морталитета у развијеним крајевима, где се може очекивати мања смртност, су веће него у мање развијеним. Разлог је, пре свега, што је становништво у развијеним подручјима у просеку старије па је отуда и смртност већа.

Корелација између природног прираштаја и стопе морталитета је мања него корелација између природног прираштаја и наталитета, са изузетком Косова. То може да се види из следећих коефицијената корелације:

Босна и Херцеговина	0,15	Србија	0,53
Црна Гора	0,51	Уже подручје	0,66
Хрватска	0,33	Косово	—0,92
Македонија	0,33	Војводина	0,52
Словенија	0,03	Југославија	0,68

У Словенији, Босни и Херцеговини, Хрватској и Македонији корелација није значајна. Покрајина Косово показује високу негативну корелацију, што значи да су природни прираштај и опадање стопе морталитета у обрнуто пропорционалној вези.



Слика 5. Кретање стопа морталитета република и покрајина у односу на Југославију на основу петогодишњих интервала за период 1947—1976. година
Fig. 5. Change in Death Rates in the Republics and Provinces in Relation to Yugoslavia on the Basis of Five-Year Intervals in the Period 1947—1976.

Редослед стопе морталитета по републикама и покрајинама се знатно изменио од једног до другог периода, тако да је на основу табеле 7 коефицијент корелације ранга —0,14. То се види из слике 5 која показује кретање стопа морталитета република и покрајина у односу на стопу морталитета Југославије за период 1947—1976. године.

У табели 8 приказали смо просечну старост умрлих у 1950. и 1974. години, као и средње трајање живота. Ови синтетички показатељи на својствен начин указује на кретање морталитета нашег становништва у послератном периоду. Просечна старост умрлих, како мушкараца тако и жена, значајно се повећала од 1950. до 1974. године. У неким крајевима, као што су Босна и Херцеговина и Македонија, просечна старост умрлих се за дупло повећала. Иначе највећа је у Словенији и Војводини и најмања на Косову. За Југославију као целину просечна старост умрлих мушкараца се повећала за 22,8, а жена за 25 година. Просек за жене је свугде већи него за мушкарце.

Средње трајање живота такође се знатно повећало. За Југославију као целину, пораст од 1948. до просека 1972—1973. године код мушкараца је 17,4 а код жена 17,7 година. Средње трајање живота мушкараца је преко 65 година али нигде не прелази 70. Међутим, средње трајање живота жена је веће него мушкараца и у извесним подручјима је преко 70 година, укључујући и Југославију као целину.

Табела 8

Просечна старост умрлих и средње трајање живота становништва Југославије

Подручје	Просечна старост умрлих 1950.		1974.		Средње трајање живота 1948.		1972—73.	
	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски	Мушки	Женски
Босна и Херцеговина	23,9	24,9	50,8	56,2	40,9	44,3	65,0	69,3
Црна Гора	34,2	37,0	59,6	65,1	46,5	52,3	68,3	72,6
Хрватска	42,0	45,9	62,1	69,4	51,5	56,6	65,9	72,5
Македонија	24,9	26,2	51,3	52,9	45,9	48,2	66,4	69,1
Словенија	48,7	55,0	62,8	70,1	52,7	57,6	65,6	73,4
Србија	35,9	39,7	58,6	63,3	49,8	54,2	66,5	70,3
Уже подручје	37,7	42,1	62,1	67,3	49,8	54,1	68,0	71,7
Косово	21,5	23,0	33,9	31,8	43,4	47,4	65,4	72,4
Војводина	39,8	43,4	63,4	69,3	52,8	57,3	66,3	66,7
Југославија	35,6	38,9	58,4	63,9	48,6	53,0	66,0	70,7

Извор: Демографска статистика 1974, изд. СЗС, Београд 1976

6. ПРОБЛЕМ РЕПРОДУКЦИЈЕ И ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВИТКА СТАНОВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

У претходним излагањима било је речи о основним тенденцијама природног кретања становништва Југославије, као и социјалистичких република и покрајина у послератном периоду. Ова тенденција од битног је утицаја на репродукцију становништва. Репродукција се обично изражава преко бруто и нето стопа репродукције као синтетичких по-

казатеља. Израчунавање тих стопа изводи се на основу женског становништва јер од тог становништва зависи обнављање генерације. У табели 9 приказали смо бруто и нето стопе репродукције становништва Југославије за 1950. и 1974. годину из које се јасно уочава опадање стопа репродукције. Међутим, бруто и нето стопе нису паралелно опадале. Разлика између ових стопа у 1950. години била је већа него у 1974. години. Разлог је, пре свега, у неједнаком опадању наталитета и морталитета између ова два периода. Смањење бруто стопе је директна последица опадања наталитета. Како на нето стопу утиче и морталитет, који је спорије опадао од наталитета, то је и ова стопа спорије опадала.

Нето стопе репродукције су практично од већег значаја. Та је стопа највећа, као што се могло и очекивати, на Косову (2,28) а најнижа у Војводини (0,77). Нето стопу репродукције испод 1 имали су у 1974. години још ужа Србија, Хрватска и Словенија. Стопа испод један на дужи рок доводи у питање нормално обнављање становништва. У Војводини, ужој Србији, Хрватској и нешто доцније у Словенији нето стопа је испод један још од шездесетих година. То треба имати у виду код разматрања проблема даљег демографског развитка у нашој земљи.

Наталитет становништва Југославије, као што смо видели, карактеришу велике регионалне разлике које испољавају велике крајности. Стопа наталитета на Косову од 35 сврстава ту покрајину у високо наталитетна подручја као што су знатан број земаља Америке, Азије и Африке. Друга крајност је Војводина чија је стопа (14) једна

Табела 9

Бруто и нето стопе репродукције становништва Југославије, социјалистичких република и покрајина у 1950. и 1974. години

Подручје	1950.		1974.	
	Бруто	Нето	Бруто	Нето
Југославија	1,89	1,54	1,10	1,03
Босна и Херцеговина	2,53	1,93	1,18	1,09
Црна Гора	2,08	1,67	1,16	1,10
Хрватска	1,49	1,27	0,94	0,90
Македонија	2,83	2,13	1,32	1,18
Словенија	1,49	1,36	1,00	0,97
Србија	1,83	1,49	1,12	1,04
Уже подручје	1,70	1,44	0,91	0,87
Косово	3,60	2,28	2,62	2,28
Војводина	1,54	1,31	0,83	0,77

Извор: Демографска статистика 1975, изд. СЗС, Београд 1976.

од најнижих на свету. У савременим условима друштвеног и економског развитка вероватно ниједна крајност није решење које је повољно за тај развитак. Таква ситуација је последица првенствено историјских услова развитка појединих наших крајева.

На општи развитак нашег становништва свакако је утицало и снижење смртности, што је довело до повећања средњег трајања живота. То повећање је посебно запажено у оним нашим крајевима који су се раније одликовали високим морталитетом. Данас је општа стопа морталитета у тим крајевима чак и нижа него у другим јер је то становништво младо.

У послератном периоду свуда је дошло до опадања стопе природног прираштаја, која је у неким нашим крајевима дошла на ниво да у будућности може да угрози нормалну репродукцију становништва. Изузетак је Косово где је стопа природног прираштаја порасла.

Треба истаћи да је на општи тренд природног развитка становништва Југославије, поред чинилаца демографске транзиције, у знатној мери утицао и интензиван друштвено-економски развитак наше земље у послератном периоду. Међутим, сам тај развитак има своју демографску компоненту која се, пре свега, огледа у броју и саставу радне снаге. Високи наталитет повећава удео младог становништва у укупном становништву на рачун радног дела становништва. Опадање смртности, пак, доводи до пораста удела старог становништва у укупном броју.

На савремени демографски развитак у све већој мери утиче планирање породице, нарочито у развијенијим подручјима. И тај моменат ће се у све већој мери одражавати и на природни прираштај нашег становништва.

ЛИТЕРАТУРА

Croxton, F. E., Cowden, D. J., Klein, S.: *Applied General Statistics,* Third edition, Sir Isaac Pitman and Sons Ltd, London 1968.

Snedecor, G. E., Cochran, W. G., *Statistical Methods,* Sixth edition, The Iowa State University Press, Ames, Iowa 1967.

Dr S. Hadživuković

K. Čobanović, M. Sc.

NATURAL CHANGES IN THE POPULATION OF YUGOSLAVIA, HER SOCIALIST REPUBLICS AND AUTONOMOUS PROVINCES IN THE POST-WAR PERIOD

Summary

The paper deals with the basic trends of the natural changes in the total population of Yugoslavia, as well as of her Socialist Republics and Autonomous Provinces in the period after World War II. Within this framework, a preliminary survey is made of the basic trends of changes in their population.

For purposes of comparison, the changes in the total population are viewed against the results of the censuses of 1921, 1948 and 1971.

The increase in population in the period 1921—1971 was not uniform in all Yugoslav Republics and Provinces. Hence the following regions are distinguished in the paper. The group of regions with a population increase rate under 50% includes Croatia, Slovenia and Voivodina. The group of regions with an increase rate of 50—100% includes Bosnia and Herzegovina, Serbia proper and Montenegro. The highest rate of increase, over 100%, was found in Kosovo and Macedonia.

The natural changes in population in the post-war period were determined on the basis of the natural change rates as presented in Fig. 2, together with the birth rates and death rates, for all regions of Yugoslavia. Both in Yugoslavia as a whole and in the individual regions there was a characteristic rise in the natural increase rates in the first post-war years, followed by a trend of decrease of varying intensity. The only exception is the Province of Kosovo, where the natural population increase rate showed a steady rising trend. Kosovo also had the highest rate of natural increase in the year 1976 (28—29) as compared with the other regions. The other extreme is Voivodina, which had the lowest rate of natural increase in 1976 (under 5), followed by Croatia.

The changes of natural increase rates in the individual regions as compared with the total rate for Yugoslavia are shown in Fig. 3. Thus Kosovo, Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro had natural increase rates above the total Yugoslav rate.

The established coefficients of correlation between the total population and the natural increase rate are negative for all regions and for Yugoslavia, except for Kosovo. The lower the natural increase rate, the higher the negative correlation coefficient. The effect of the birth rate and the death rate, as components of natural increase, on the total population was determined by means of a multiple regression equation. The results indicate that the regression coefficients for the birth rate were significant in most regions, while the regression coefficients for the death rate were not significant in most regions. A more accurate interpretation of the regression coefficients is difficult because of a high colinearity between the birth rate and the death rate.

The calculated coefficients of correlation between the birth rates and natural increase indicate that decrease in the birth rate was accompanied by a decrease in the rate of natural increase in population. In all regions with the exception of Kosovo, this coefficient was positive and comparatively high.

Changes in the birth rate have not been uniform in all regions in the post-war period. It is characteristic of all regions, however, that these rates had first a rising trend, and later a falling trend in the post-war years.

Table 6 presents some demographic indices of changes in birth rates. It was found, for instance, that the percentage of young mothers at the child's birth was higher in 1974 than in the year 1950.

In the post-war period, the death rates showed a trend of decrease in all regions of Yugoslavia.

The calculated coefficients of correlation between the death rates and the natural increase rate were low in all regions with the exception of Kosovo.

Table 8 presents some demographic data on the basis of which we can see that the average age at death increased, as did the average life span of the population.

The gross and net reproduction rates decreased, as can be seen in Table 9, which shows the levels of the these rates in 1950 and 1974. This decrease was not parallel in the gross and the net rates. The net rate of reproduction in 1974 was the highest in Kosovo (2.28), and under 1 in Voivodina, Serbia proper, Croatia and Slovenia.

The general trend of natural development of the population of Yugoslavia was considerably affected, in addition to the demographic factors of transition, by the intensive socio-economic development of the country in the post-war period. However, thic development had its own demographic component, which was manifested mainly in the numbers and composition of the labour force. The contemporary demographic development of Yugoslavia has been increasingly affected by family planning, particularly in the more developed regions, a fact which will exercise an increasing influence on the natural increase in the country's population in the future.

Др Јован Миљуш

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ САМОУПРАВЉАЊА У ДЕЛИМА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

I

Светозар Марковић припада оној групи мислилаца која, у свом на жалост кратком животном веку, успева да размотри низ најесенцијалнијих питања свога доба и тиме трајно остави научног трага и печата пре свега дубином и тачношћу анализе најрелевантнијих појава свога времена.

Познато је да су његове мисли, анализе и запажања дате у више радова, тако да се не може судити о његовим ставовима на основу једног дела које би евентуално претендовало да изрази целину његовог научног домета. Можда је ова чињеница и један од значајних разлога релативне запостављености његовог научног учења и доприноса развоју социјализма у Србији и Југославији ранијих година.

За правилност његових концепција пресудно је било добро и целовито поимање значаја економије у друштву. Наиме, Светозар Марковић је с правом истицао да су економска питања основна питања сваког друштва и да без њиховог решавања није могуће приступити успешној реформи друштва или пак целокупне друштвене структуре[1].

Следећи доследно ово своје схватање, Светозар Марковић припада уском кругу појединаца који настоје да у тадашњу Србију унесу, популаризују и проширују достигнућа и тековине економске науке, Но, он се не задржава само на томе, будући да настоји објаснити суштину економских прилика и њихових узрока. Истовремено покушава, на основу анализе друштва и односа у њему, да проучава и прогнозира даљи развој, односно презентира какве су даље перспективе развоја друштва као целине.

У нас се доста писало о утицају који су на Светозара Марковића извршили руски народњаци, пре свих Чернишевски. Истовремено се наглашава, мада много скромније, његова привржености идејама марксизма, односно самог Маркса. При томе као да се заборавља да је Светозар Марковић савременик Карла Маркса, односно да је за Светозарева живота изашла само прва књига *Капитала*. Из овога није тешко извући закључак да следити и ширити идеје Маркса, препоручивати *Капитал* у доба његове прве појаве, има далеко већу специфичну те-

---

1 Светозар Марковић: *Сабрани списи*, Култура, Београд 1965, свеска IV, страна 11.

жину него то чинити након неколико деценија, када Марксово учење постаје најјаче оруђе у рукама радничке класе и опште добро напредног дела човечанства.

У том контексту није на одмет подсетити и на сасвим различите историјске и економске услове у којима је радио Светозар Марковић, у односу на време већ развијеног капитализма у западним земљама. Економски неразвијена и заостала средина, са неписменим становништвом, без свеже и организоване радничке класе, свакако није представљала погодно тло за ширење идеја о нужности да радничка класа мора најпре да спозна саму себе као класу и да тако постане свесна и своје историјске мисије у даљем развитку друштва. Стога се величина дела и идеја Светозара Марковића мора посматрати и из тога угла, будући да је реч о једном реалитету односа у сфери привреде и друштва тадашње Србије, која је тек покушавала да нађе самостални пут даљег развоја.

Светозар Марковић је у суштини био много ближи марксизму него народњаштву, што је видљиво и из питања која је стављао у фокус својих истраживачких и стваралачких напора. Многа од њих тада још нису била јасно дефинисана, тако да је ту несумњив и његов креативни допринос. Од многих питања, споменимо само нека, као питање развоја социјализма у неразвијеној и заосталој сељачкој земљи, место и улогу државне бирократије, затим питање успостављања политичке демократије, организовање социјалистичког покрета и многа друга.

С друге стране, треба указати на разматрање низа кључних економских категорија и феномена, која ће и након више деценија остати актуелна. У првом реду неопходно је истаћи допринос Светозара Марковића у разради и схватању најзначајнијих економских категорија и закона. Затим, видни су доприноси у осветљавању економске историје, привредног система, економске политике, економских доктрина и финансија, односно буџета. При томе је његов интерес био обостран, како теоријско тако и практичне природе.

Посебно треба нагласити да је Светозар Марковић увек при анализирању имао у виду тадашњи конкретни ниво развоја производних снага у Србији, односно стварне продукционе односе. Због тога и настоји прилагодити своје идеје и практичне предлоге, да би што више могли директно послужити ствари прогреса.

Увиђајући да је кључно питање даљег прогреса положај радних људи, Марковић наглашава да не може бити развитка личности и напретка друштва уколико народ не задобије и не стави под своју контролу материјалну основу друштва.[2] Према схватању радника, слобода, правда, морал и други појмови остају на нивоу фраза уколико се не заснивају на раду. Радничка слобода захтева да у друштву нема власника над средствима за производњу, затим једнаку награду за користан рад у друштву и обавезу свих да раде у једном друштву.[3]

Истина, Светозар Марковић не види докраја јасно историјску улогу радничке класе, будући да је био спутан објективним околностима у којима је живео и стварао. Ипак, његов приступ проблемима нај-

---

[2] С. Марковић: *Сабрани списи*, III, Култура, Београд 1965, стр. 58.

[3] С. Марковић: Исто, стр. 107.

ближи је марксистичком приступу. Инспиришући се чувеним *Манифестом комунистичке партије,* указује на позитивне и још више негативне стране буржоаских капиталистичких односа, и наговештава скоро време социјалних револуција. „Предстоји преврат који ће срушити приватну својину у држави и завести заједничку, онако исто као што је некада срушена феудална а заведена слободна приватна својина[4]".

Цитирајући Маркса и његове ставове о настанку новог у окриљу старог и о потреби коришћења силе при превратима, Светозар одлучно одбацује идеје о уступању дела добити радницима, што би требало да омогући да и они, наводно, једног дана постану сувласници-акционари. Стога је и мишљења да се једном мора разрачунати старо и ново у друштву. То је време социјалне револуције. Њу треба извршити радикално у корист народа[5].

Не треба много подсећати на актуелност оваквог становишта ни данас, када смо сведоци покушаја увођења разних партиципација и других квази-форми учешћа радника у савременом капиталистичком друштву, са циљем да се код радника створи привид да су и они сувласници, и да сходно томе повећају напоре за стално подизање продуктивности рада и боље коришћење свог радног времена.

Светозар Марковић, као објективни мислилац, изводио је своје концепције о самоуправљању из реалних прилика које су тада постојале у ондашњој Србији, нормално полазећи од својих теоријских опредељења. Доста је већ писано о томе да је Србију желео извући из заосталости на тај начин што би се избегао нормални пут капиталистичког развоја. Ово не значи да он у суштини није схватао законитости капиталистичког развоја, те се стога априори не може сврставати у социјалутописте. Истина, Светозар Марковић је велике наде полагао у просвећивању широких народних маса, у развијање свести, проширивање метода и облика народне борбе, јачању интелигенције и посебно омладине, не запостављајући при томе ни улогу занатлија и трговаца.

Његова концепција као битне премисе садрже учење о нужности заједничке својине над средствима за производњу, затим потребу увођења кооперативних односа, који би имали приоритет у односу на приватни развој, форсирање крупних уместо ситних газдинстава и нарочито увођење широке народне самоуправе у свим доменима друштвеног и економског живота. Размишљајући о овим питањима Светозар недвосмислено истиче да уколико желимо да буде опште богатство, потребно је да земља и сви алати за производњу буду својина не једног лица, не неколико њих већ својина свију чланова, дакле треба да буде општинска а не приватна својина[6].

Остваривање његових концепција о удруживању и стварању заједничке својине полази од потребе заједничког наступа и удружи-вања ситних произвођача на селу и оних у граду, и од њиховог међусобног договарања. Светозар је покушао и практично да помогне у

---

[4] С. Марковић: *Сабрани списи,* IV, Култура, Београд, стр. 408.

[5] С. Марковић: Исто, стр. 411.

[6] С. Марковић: *Социјалистичка штампа у Србији до XX века, Сабрани списи* I, стр. 351—352.

стварању и оснивању низа занатлијских задруга у Београду. Сматрао је да се преко развоја произвођачких задруга може постепено доћи до формирања и израстања крупних мануфактурних предузећа, са елементима социјалистичких заједница удруженог рада и средстава.

У ствари, Светозар је мишљења да ове заједнице не би имале само економске функције и задатке. Истовремено оне би попримиле и друге задатке, те би организационо биле тако устројене да би се у оквиру њих могла решавати сва релевантна питања почев од, примера ради, просвете и образовања, па до низа других питања практичне природе, која тангирају радне људе. Овај концепт самоуправе, широко схваћене, код Светозара Марковића заснива се на економији и њеним реалним могућностима. Наиме, он је јасно уочио да без развоја економске основе и економске демократије не може бити ни развитка свих осталих форми друштвеног живота, или целокупне друштвене надградње. Значи, Светозар је већ онда доста јасно уочио и истакао међусобни дијалектички однос економске базе и надградње, схватајући да примат у сваком случају има економска база.

Светозарева самоуправа или како би условно могли рећи самоуправљање, такође је производ анализе историјских и економских прилика у Србији. Развој капиталистичких односа тражио је још јачу државну власт, развијала се стога бирократија, полиција и чиновништво, што је деловало разарајуће на општину и општинску самоуправу, која иначе у Србији има дугу традицију. Борећи се против присиле и бирократије, Светозар је преко децентрализације уносио и нова социјалистичка схватања, која у великој мери имају многе одлике социјалистичког самоуправљања.

Нормално, у његовој концепцији општина заузима централно место. Међутим, она није код њега само административна и политичка јединица, већ пре свега економска, као носилац заједничке својине и читавог економског система. Светозар не идеализира општину као непроменљиву институцију, већ расправља о ширењу самоуправе у друштву. „Што се народи буду више развијали, све ће више исчезавати границе између појединих општина, и може доћи време када ће цела држава бити једна велика општина, или једна велика задруга. Али ту разумемо поглавито да ће се зближити економски, просветни и здравствени интереси[7].”

За извршавање функција општинске самоуправе неопходна су и одређена финансијска средства, али ће она бити под већом контролом самих грађана који ће учествовати у разним телима општинске самоуправе. Истовремено, на решавању проблема ангажоваће се они који и најбоље познају прилике, што значи да ће се отклонити нерационалност, као и униформна решења која умногоме отежавају правилна решења. Светозар Марковић сматра општину основном друштвеном ћелијом, где су везани најближи материјални интереси грађана. Међутим, увек наглашава економски моменат, односно општина треба да омогућава постојање колективног начина производње, размене и расподеле, што треба да буде и крајњи циљ читавог друштвеног уређења.

---

[7] С. Марковић: *Сабрани списи* III, Култура, Београд 1965, стр. 305.

Под утицајем марксизма Марковић критикује разна вулгарна схватања социјализма и комунизма, указујући на нужност настанка научног социјализма чврсто заснованог на темељним економским односима. У објашњавању поделе друштва на класе исправно констатује да је узрок поседовање својине која омогућава развијање експлоатације широких радничких слојева. Правилно указујући на карактер и начин присвајања вишка вредности, он истовремено обрађује и све друге последице од развијања капиталистичког начина производње, коме у основи лежи профит као базни покретач и мотив.

Продирање робно-новчаних односа доноси низ негативних имплицација које Светозар веома пластично приказује. Упоредо са материјалним расте и друштвени статус и углед. „У друштву врлина човека мерила се по количини новца с којом је он располагао. Права његова у општини и на скупштини, уважење код власти и право на судовима — све је зависило од богатства. Што је народ бивао задуженији, све се више истицала нова сорта аристократије; новчани власници, од којих је зависио како цео унутарњи, државни склоп тако и сва спољна политика српске државе[8]."

Светозар правилно уочава поларизацију друштва на класе, јачање бирократије, њен савез са владајућом класом, што омогућује привилегован положај у друштву, који није стечен и добијен на основу рада или пак на основу слободног договарања, дакле оних постулата који у сваком друштву морају бити присутни.

II

Објективна оцена учења Светозара Марковића захтева не само његово упоређивање са Марксовом научном мисли, већ и са нашом досадашњом праксом, односно социјалистичком стварношћу и системом самоуправљања. Респектујући време и прилике у којима је он стварао, мора се и данас одати признање његовом стваралачком домету и ширини захваћених питања.

Идеје о самоуправи које је имао Светозар Марковић нису изоловано дате. Оне чине органску целину са његовим ставовима о равноправности народа, јер без праве равноправности која подразумева ослобођење од било какве експлоатације и угњетавања не може бити ни широко схваћене самоуправе па ни самоуправљања.

Познато је да начело народности Марковић схвата као нераскидиво право сваког народа да „буде самосталан у свом политичком и друштвеном животу"[9]. Такође, он је докрајa свестан опасности од преуског третмана патриотизма и залаже се за широко схваћену равноправност свих народа и народности.

Уско везано са његовом самоуправом свакако је и питање федерализма, које је до краја доследно изведено и решено у нашој самоуправној пракси. При томе не треба уско формално узимати његов организациони модел федерације, јер нам се чини да је далеко значајнија

---

[8] С. Марковић: *Србија на истоку*, Издање књижаре Љ. Јоксимовића, Београд 1892, стр. 124. и 125.

[9] С. Марковић: *Сабрани списи* II, Култура, Београд 1965, стр. 143.

сама идеја о неопходности федерације у остваривању концепта самоуправе.

Развитак самоуправљања у нас у великој мери потврђује актуелност неких Светозаревих идеја о самоуправљању. Може се с пуним правом тврдити да је Светозар Марковић, стварајући своју слику самоуправљања, полазио и у садржину самоуправљања укључивао пуну равноправност народа и народности, федерацију одоздо уређену, неопходно национално и социјално ослобођење. Затим, он подразумева стални развој производње, преко усавршавања технике и технологије, потребу укидања приватне својине над средствима за производњу, укидање класног карактера поделе рада, као и нужност удруживања рада и капитала у процесу производње.

Неоспорно да, у свим доменима, његове идеје нису довољно јасне, концепције до краја изведене, али се ипак не може због тога порицати она основна мисао о нужности социјализма и самоуправљања као његовог оваплоћења. Стога Светозар и наглашава да питање о самоуправи није превасходно само правно-државничко питање, већ питање о насушном хлебу[10]. На тај начин он јасно указује на класну суштину самоуправљања, као и на ноторну чињеницу да само рад и резултати рада могу одређивати место и улогу човека у друштву.

У овом контексту треба се подсетити и мисли Светозара Марковића о специфичностима путева изградње социјализма а тиме и самоуправљања, као његове најважније одреднице. Без респекта и уважавања и неминовности права избора сваког народа, није могуће говорити о његовом пуном социјалном, политичком и економском ослобођењу.

На крају, неопходно је свакако истаћи да економски погледи Светозара Марковића, без обзира на одређене недоречености па и заблуде, значајно прерастају време у коме је живео, с обзиром на веома значајну дозу актуелности и данас. Његово становиште о значају економије као основе даљег друштвеног процеса, заједно са стављањем у центар рада, односно активности људи, затим његово залагање за стално подизање продуктивности рада, преко удруживања рада и средстава, представљају трајни допринос и нашем концепту самоуправљања, које свакодневно настоји пронаћи најбоље облике у којима долази до израза радник — непосредни произвођач и самоуправљач.

Dr Jovan Miljuš

ECONOMIC ASPECTS OF SELF-MANAGEMENT IN THE WORKS OF SVETOZAR MARKOVIĆ

Summary

Svetozar Marković clearly belongs to the the few authors of his time in this country who were aware of the exceptional importance of economics for the understanding and solution of current social and political problems. As a result,

---

[10] С. Марковић: Париска комуна и интернационала, Нолит, Београд 1965, стр. 41.

his research was concerned with the elaboration of the fundamental economic categories and laws. In addition, the present author points to S. Marković's considerations of, and contribution to the elucidation of problems of economic history, the economic system, economic policy, finance and economic doctrines.

Being an objective thinker, Svetozar Marković induced his ideas on self-management from the actual socio-economic conditions in Serbia in his time. His conceptions of self-management is essentially determined by the idea of the necessity of collective ownership of the means of production, the need for the introduction of cooperative relations, and especially the introduction of a people's self-government on a large scale, in all spheres of social and economic life. Mention is due to his special efforts directed toward the development of a system of local, communal self-government, insisting on the commune as the subject of collective ownership and ideed of the entire economic system.

Др Ђорђе В. Попов

НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА И ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ КОМПАНИЈЕ

ПОЈАМ НЕЈЕДНАКЕ РАЗМЕНЕ

Једна од карактеристика савременог света је велика неравномерност у степену достигнутог развоја, тј. степен развијености у развијеним капиталистичким земљама је далеко виши од онога у земљама у развоју. Тако, на пример, када бисмо замислили да је читаво становништво света сконцентрисано у једноме селу од 100 становника, 70 од њих не би знало читати, а само један би имао образовање на нивоу колеџа. Преко 50 би патило од потхрањености, а 80 би живело у незадовољавајућим стамбеним условима.

У таквом једном селу од 100 становника 6 би били грађани САД. Тих 6 располагали би са преко половином расположивог дохотка села, а преостала 94 морали би живети од друге половине. Ових шест становника би такође трошили више на наоружање по глави, него што износи национални доходак по глави осталих 94.[1]

Када је реч о оваквом стању привредног развоја у свету, многи основне узроке за то траже, поред колонијалне експлоатације у ранијем периоду, и у процесу неједнаке размене између развијених капиталистичких земаља и земаља у развоју. Неједнака размена значила би такво одвијање процеса размене између ове две групе земаља у коме земље у развоју у размени дају више рада него што саме добијају.

Студије УН показују да је долазило до сталног погоршања односа цена пољопривредних производа према индустријским производима. У периоду од 1876—80 до 1949. овај однос се погоршао за 37% на штету сировина и прехрамбених производа. Читав послератни период, изузевши краткротрајни застој у периоду рата у Кореји, био је карактерисан погоршавањем односа размене на штету земаља у развоју. У односу на стање 1953, у 1961. години цене сировина су имале индекс 91, прехрамбени производи 85, а индустријски производи 109.[2]

„На тај начин постоји основа за тезу да се преко односа размене може пратити преливање доходака појединих земаља, односно да долази до *нееквивалентне размене* чак и када не постоји слободна трговина. Суштински узрок којим је омогућена нееквивалентна размена

---

[1] Према: Fellowship Magazin, јануар 1974.

[2] Љубиша Адамовић: *Криза грађанске доктрине међународне поделе рада*, Проблеми и кретања у савременој економској науци, Београд 1977, стр. 115.

јесте раскорак у степену економске развијености појединих земаља. Другим речима, и трговина на бази равноправности између неједнако развијених националних економија не може да одстрани појаву неекивалентне размене[3].”

Неки грађански економисти са позиција класичне теорије спољне трговине (компаративни трошкови и слободна трговина), сматрају да је узрок овој појави у различитој еластичности тражења за појединим групама производа (Ragnar Nurkse, Gunnar Myrdal).[4]

Но класична теорија спољне трговине заснована је компаративним трошковима и специјализацији ниуком случају не може дати објашњење за неједнаку размену, што показује и следећи пример.[5] По теорији компаративних трошкова и најсиромашнија земља остварује добит од међународне размене.

Први је случај назван „парадокс Stuarta Milla”. Но није само та појава, већ је и читава теорија парадоксална. Узмимо две земље, једну која је економски велика по географском простору и висини националног дохотка, и другу која је мала и сиромашна. У њиховој међусобној размени користи ће имати углавном сиромашнија. Заправо, најмања земља има такву потражњу која брзо постаје нееластична јер је брзо сатурира друга земља, напротив, велика земља има криву потражње која остаје врло еластична.

Додајмо да свака земља не почиње увек с производњом за инострано тржиште пре него што је задовољила већи део унутрашњег тржишта (довољан је само утицај транспортних трошкова). У свакој се земљи размена најпре врши према унутрашњој цени и тек пошто су национална тржишта задовољена може се прећи на међународну размену. Будући да реципрочна тражња почиње пратити унутрашњи однос цена земље до задовољења унутрашњег тржишта, земља чије је унутрашње тржиште ограничено ће бити у релативно већем добитку него већа земља.

Уводећи промене у потражњи једне од земаља за производима оне друге, видећемо да је земља којој потражња расте (она се богати па повећање националног дохотка изазива повећање њезине потражње у увозу) изложена погоршању својих односа размене у корист друге земље. На тај начин повећање националног дохотка развијених земаља, уз снажно повећање потражње тих земаља за производима неразвијених земаља (који се своде углавном на сировине), може само побољшати односе размене неразвијених земаља. Тако испада да све веће сиромаштво земаља у развоју побољшава њихове односе размене.

„Слаби и сиромашни награђени су и на овој земљи божанском међународном поделом рада ... на штету моћних.” Као што је казао Bastiat: „У овом савршеном механизму конкурентска игра, која изгледа антагонистичка, завршава овим јединственим и утјешним резултатом као да стварно постоји равнотежа за читав свијет ... оно што остане заједничко корисно је свакоме без штете за било кога, чак се може

---

[3] Љубиша Адамовић: op. cit., стр. 115.

[4] Љубиша Адамовић: op. cit., стр. 115.

[5] Pierre Dockes: *Интернационала капитала,* Загреб 1977, стр. 56.

додати, и то је математика, корист за свакога размјерна је са његовом биједом."[6]

Претходна разматрања су показала да се феномен неједнаке размене никако не може објаснити методом класичне анализе.

НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА КОД EMMANUELA

Arghiri Emmanuel у својој студији *Неједнака размјена* пошао је од претпоставке постојања мобилности капитала на интернационалном плану.[7] Ова мобилност капитала по њему доводи до успостављања интернационалне цене производње и интернационалне просечне профитне стопе. С друге стране, по њему не постоји мобилност у међународним размена радне снаге, што доводи до изузетно различите вредности робе радне снаге у различитим земљама. Баш у тој чињеници различитих вредности робе радне снаге Emmanuel види основни извор неједнаке размене. У својој књизи он даје шематски приказ два облика неједнаке размене:

а) првог облика неједнаке размене који претпоставља једнаке стопе вишка вредности уз неједнаке органске саставе.

б) другог облика „нееквивалентности у правом смислу"[8], који претпоставља уз неједнаке органске саставе капитала и неједнаке стопе вишка вредности.

Шема 1: Први облик неједнаке размене уз различити органски састав капитала и исте стопе вишка вредности

Земља	k Укупни: предујмљени капитал	c Утрошени константни капитал	v Варијабилни капитал	M Вишак вредности	V Вредност C+V+M	R Цена коштања	T Профитна стопа $\frac{m\ i}{k}$	P Профит T K	L Цена производње R+P	
A	240	50	60	60	170	110		80	130	
							33¹/₃%			
B	120	50	60	60	170	110		40	150	
	360	100	120	120	340	220		120	340	

Извор: Arghiri Emmanuel, Nejednaka razmjena, Београд 1974, стр. 96.

---

[6] Pierre Dockes: op. cit., стр. 61, цитат Bastiata из Економске хармоније, Париз 1855.

[7] Arghiri, Emmanuel: *Неједнака размјена,* Београд, 1974.

[8] Ibid., стр. 96.

Да би илустровао формирање цене производње за први облик неједнакости у групама земаља А и В, које представљају А развијене земље и В неразвијене земље, он даје следећу шему:

Када се не би формирала интернационална цена производње, развијене земље би остариле профитну стопу од 25%, док би земље у развоју остариле профитну стопу од 50%, а вредност робе би била по 170. Међутим, кроз формирање интернационалне профитне стопе од 33,33% долази у Emmanuelovom примеру до трансформације вредносних цена роба обеју група земаља у интернационалну цену производње, која је за групу А развијене земље износила 190. Истовремено би цена производње за робе произведене у земљама у развоју износила 150. Последица формирања интернационалне цене производње била би трансферисање дела вредности из земаља у развоју у развијене земље. Наиме, док по Emmanuelu земља А за вредност од 170 присваја вредност од 190 јединица међународног рада, дотле земља у развоју В за 170 јединица националног рада присваја само 150 јединица међународног рада.

Неједнаку размену у „правом" смислу Emmanuel је представио у шеми 2. Овде је претпостављена неједнакост најамнина у развијеним земљама и земљама у развоју, и то тако да су најамнине у земљи А 10 пута веће од најамнина у земљи В, али да је с обзиром на двоструко већу интензивност рада у земљи А цена коштања радне снаге у А пет пута већа него у В. Под овим претпоставкама шема 2 изгледа овако:

Шема 2: Неједнака размена уз неједнаки органски састав капитала и неједнаке стопе вишка вредности

Земља	K	c	v	m	V	R	T	P	L
A	240	50	100	20	170	150		80	230
							33,33%		
B	120	50	20	100	170	70		40	110
	360	100	120	120	340	220		120	340

Извор: Emanuel, op. cit., стр. 97.

У овоме примеру размена се још више погоршава на штету земље В. Сада се вредности 170 А: 170 В трансформишу кроз формирање интернационалне просечне профитне стопе у интернационалне цене производње 230 А: 110 В, што још више погоршава ситуацију на штету земаља у развоју. Тако се приликом ове, по Emmanuelu, „праве" неједнаке размене управо разлике у најамнинама, тј. ценама појединих фактора производње појављује као основни узрок неједнаке размене.

Овако развијени модел неједнаке размене *не би се могао* прихватити из више разлога.

Пре свега, чини се да модел није заснован у потпуности на теорији радне вредности. Наиме, код објашњавања формирања неједнаке размене у другом облику, тј. у случају „праве" неједнаке раз-

мене, претпоставку за функционисање таквог облика неједнаке размене чини формирање интернационалне цене производње засноване на различитим ценама робе радне снаге у различитим земљама. Значи, формирање цене производње засновано је не на вредностима, него на трошковима различитих фактора производње у различитим земљама, тј. услед немогућности сељења робе радне снаге из земаља у развоју у развијене земље, постоји обиље радне снаге у овим земљама и њена цена је због тога ниска. То је онда основни узрок трансфера вредности из земаља у развоју у развијене земље. Пошто тек овај други облик неједнаке размене он назива „правом" неједнаком разменом, чини се да се ради о напуштању теорије радне вредности и преласку на неокласичну анализу.

Emmanuelov пример одвијања неједнаке размене претпоставља формирање интернационалне просечне профитне стопе и интернационалне цене производње. Међутим, могло би се доказати да закон вредности на светском тржишту делује у свом модификованом виду и стога нема интернационалне цене производње и интернационалне просечне профитне стопе, што су претпоставке функционисања Emmanuelovog модела.

Emmanuelu би се приговор, да није доследно користио Марксов метод економске анализе, могао ставити са још једног аспекта.

Наиме, очито је да је Emmanuel користећи Марксов пример о трансформацији вредносних цена у цену производње, претпоставио да услед мобилности капитала у међународним размерама долази до формирања интернационалне цене производње. Но, Марксов пример се односи на простор једне земље, а што је још важније претпоставља и мобилност радне снаге и мобилност капитала. Тако остаје питање у којој је мери коректно тврдити да је могуће формирање интернационалне цене производње уз непостојање мобилности радне снаге, а касније трансформацију вредносних цена и такву цену производње користити као доказ за одвијање неједнаке размене.

Озбиљан недостатак у моделу неједнаке размене који је Emmanuel развио је чињеница да он апсолутно испушта из вида органски састав капитала. У неким примерима је чак органски састав капитала у земљама у развоју виши од органског састава капитала у развијеним земљама (стр. 97 нпр.). То противречи стварној ситуацији у свету.

Сем тога, он уопште не спомиње да у земљама у развоју у односу на развијене земље много мања маса капитала, са много нижим органским саставом капитала, даје мању стопу вишка вредности.

ОДВИЈАЊЕ ПРОЦЕСА НЕЈЕДНАКЕ РАЗМЕНЕ

Реални развој у свету би се пре могао представити следећим шемама:

Развијене земље A $5000c + 4000v + 4000m = 13000$
— профитна стопа 44%

Земље у развоју B $200c + 2000v + 1800\,m = 4000$
— профитна стопа 82%

Ако би дошло до изравнања профитних стопа, да би се стварни део вредности створен у В трансферисао у А, „интернационална цена производње" би тада изгледала овако:

А 5000c + 4000v + 4680p = 13680 — цена производње

Б 200c + 2000v + 1120p = 3320 — цена производње

„Интернационална просечна профитна стопа" је 52%.[9] Али да би до оваквог развоја у стварности дошло било би потребно да дође до перманентног кретања капитала из А у В, као и до релативног смањења тражње за производима земље А, и брзог пораста тражње за производима земље (или групе земаља) В. Ако до овога не би дошло, не би било ни изравнања профитне стопе на интернационалном плану. Тада ће такође релативно мало капитала тећи из земље А у земљу В, а такође ће трансфер вредности из В у А успорити процес акумулације капитала у В. Ниска стопа акумулације изазваће смањену могућност запошљавања у В, те ће то за последицу имати ниске најамнине у В. Значи, нису ниске најамнине узрок неједнаке размене, оне су напротив последица ниске стопе акумулације производног капитала у земљама у развоју, која доводи до смањења могућности запошљавања у тим земљама.

Да Emmanuelova полазна основа, тј. теза да су ниске најамнине узрок неједнаке размене није тачна, показује још један пример. Наиме, када би постојала општа просечна профитна стопа на интернационалном плану, тада би дошло до значајног повећања извоза капитала из развијених капиталистичких земаља у земље у развоју, што би довело до убрзане акумулације у тим земљама, а самим тим и до убрзаног привредног развоја. Тако долази до супротности између тврдње о постојању интернационалне просечне профитне стопе са којом је повезано постојање неједнаке размене и утицаја које би с једне стране постојање интернационалне просечне профитне стопе требало да има на развој земаља у развоју (убрзање њиховог развоја), а с друге стране утицаја које има неједнака размена на земље у развоју (убрзавање процеса њиховог осиромашивања).

Неједнаку размену, пошто се ради о размени између развијених капиталистичких земаља и земаља у развоју, тј. земаља које имају претпостављене различите органске саставе капитала и претпостављене различите достигнуте степене интензивности и продуктивности рада, требало би посматрати на други начин.

Наиме, с обзиром на виши достигнути просечни ниво продуктивности и интензивности рада у развијеним земљама у односу на земље у развоју долази приликом размене до мењања више дана рада земаља у развоју за мање дана рада развијених земаља. Значи, ради се о размени различитих количина радова. Ово је могуће јер се опредмећени рад развијених земаља у односу на опредмећени рад земаља у развоју односи као сложен и прост рад.[10]

---

[9] Ernest Mandel: *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt/M 1974. стр. 328.

[10] О томе нпр. Mandel: op. cit., Klaus Busch: *Die multinationalen Konzerne*, Frankfurt/M 1974.

Основ за овакав приступ проблематици неједнаке размене може се наћи код Маркса: „Капитали пласирани у спољној трговини могу дати вишу профитну стопу прво зато што се овде конкурише с робама које друге земље производе с мање производних лакоћа, тако да напреднија земља продаје своје робе изнад њихове вредности, мада јевтиније него конкурентске земље. Уколико се овде рад напредније земље валоризује као рад *веће специфичне тежине*, профитна стопа се пење пошто се рад, који се не плаћа као квалитативно виши, продаје као такав. Исти однос може се догодити и према земљи у коју се робе шаљу и из које се робе добијају: наиме, да та земља даје више опредмећеног рада у натури него што добија, а да при том ипак добија робу јевтиније но што би је сама могла произвести. Исто онако као што фабрикант који користи какав нови проналазак пре него што је ушао у општу примену, продаје своје робе јевтиније него његови конкуренти, а ипак изнад њихове индивидуалне вредности, тј. реализује као вишак рада специфично вишу производну снагу рада који он примењује. Тако он реализује екстрапрофит. С друге стране, капитали пласирани у колонијама итд., могу давати више профитне стопе зато што тамо због ниске развијености профитна стопа уопште стоји више, а исто тако услед примене робова, кулија итд. више стоји и експлоатација рада. Не да се разумети зашто више профитне стопе, које капитали пласирани у извесним гранама овако одбацују и односе у домовину, не би сада овде, ако иначе не би монополи били на сметњи, ушле у изједначење опште профитне стопе, и ову pro tanto (у одговарајућој мери) подигле. Ово се не да разумети особито кад те гране примене капитала стоје под законима слободне конкуренције. Рикарду пак лебди пред очима нарочито ово: с вишом ценом која се добија у иностранству купују се тамо робе и шаљу кући као retour: ове се робе дакле продају у туземству и стога то може у најбољем случају представљати неку привремену екстра предност ових привилегисаних области производње над другима. Овај привид отпада чим се апстрахује новчани облик. *Фаворизована земља добија у размени натраг више рада за мање рада* (подв. Ђ. П.), мада ту разлику, тај вишак, као и уопште код размене између капитала и рада, трпа у џеп извесна класа.”[11]

На исти начин Маркс пише и у *Теоријама о вишку вредности:* „Профит се може остварити и преваром, оно што један добија други губи. Губитак и добитак унутар једне земље се изравнавају. Али није тако између различитих земаља. Анализирајући Рикардову теорију . . . *могуће је да се три радна дана једне земље размењују за један дан неке друге* (подв. Ђ. П.). Закон вредности доживљава овде значајну модификацију. Или као што се у оквирима једне земље односе прост и сложени рад, тако се могу односити радни дани различитих земаља. У овом случају експлоатише богатија земља сиромашнију, чак и када

---

[11] Карл Маркс: *Капитал* III, Култура, Београд 1967, стр. 274.

задња кроз размену добија, као што је то и J. St. Mill у својим *Some unsettled Questions* показао."[12]

Као што се и у оквирима националног тржишта вредност робе не одређује потребним радним временом индивидуалног произвођача, него друштвено потребним радним временом, тако се исто и вредност на светском тржишту не одређује количином рада који је опредмећен у некој роби у оквирима једне нације, него количином рада која ће бити призната на светском тржишту. Услед тога нације које имају ниво продуктивности рада испод просечног светског нивоа продуктивности морају у производњи неке робе да утроше већу количину рада него што ће им бити признато на светском тржишту и обратно.

На тај начин, захваљујући разликама у просечним степенима продуктивности и интензивности рада земље у развоју морају да дају веће количине рада за мање количине рада развијених земаља, да би дошле до потребних роба, (тј. више за мање радних дана). Последица овога је да развијене земље уштеде у укупној расположивој маси рада, и тај рад могу да употребе за производњу неких других употребних вредности. Да није било неједнаке размене, тј. да се није дало мање за више радних дана, развијена земља не би могла да оствари планирани увоз, осим тога недостајало би јој расположиве радне снаге у другим областима производње. На тај начин би биле смањене могућности за акумулацију, а привредни раст би се успорио. Размена различитих количина рада, о којој је било речи, праћена је и трансфером профита који припада капиталима развијених земаља на основу њиховог пословања у иностранству. Тако, у ствари, услед размене неједнаких количина радова на светском тржишту долази до трансфера вредности из земаља у развоју у развијене земље, те се неједнака размена одвија на овај начин.

Када је реч о неједнакој размени, треба истаћи да до ње долази из још једног разлога. Наиме, услед монополског или монопсонског положаја *транснационалних компанија* на светском тржишту, оне су у стању да диктирају монополске цене на штету земаља у развоју. Пошто су транснационалне компаније пореклом из развијених капиталистичких земаља, то се у ствари присвојени монополски екстра профити остварени кроз неједнаку размену концентришу у тим земљама. С обзиром на недиверсификовану привредну структуру, земље у развоју су принуђене да индустријске производе купују на светском тржишту где се сусрећу са олигополским структурама у којима доминирају транснационалне компаније. Своје производе оне такође могу продати углавном само великим међународним монополима испод вредности, тако да и у том случају долази до трансфера вредности из земаља у развоју у развијене земље, тј. до неједнаке размене.

Претходна разматрања су показала да до неједнаке размене долази углавном из два разлога:

---

[12] Karl Marx: *Theorien über den Mehrwert*, III део, Берлин 1953, стр. 101. У истом контексту Маркс пише и у *Grundrisse:* „Једна (нација) може дугорочно присвајати део вишка вредности створеног у другој нацији, за који не даје ништа у размени, мада то није у мери као у размени између капиталиста и радника." Karl Marx: *Grundrisse*, Берлин 1953, стр. 755.

— Због различитих нивоа достигнуте просечне продуктивности и интензивности рада у развијеним земљама и земљама у развоју, и

— због монополске или монопсонске структуре већине најважнијих привредних грана, контролисаних од транснационалних компанија чији се ефекти у земљама у развоју појачано осете због недиверсификоване привредне структуре ових земаља.

СТЕПЕН ДИВЕРСИФИКАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНИХ ЕКОНОМИЈА И НЕЈЕДНАКА РАЗМЕНА

Да би убрзале процес свога привредног развоја, земље у развоју морају диверсификовати своје привредне структуре, убрзати процес овладавања технологијом и на тај начин смањити своју зависност како на страни тражње, тако и на страни понуде од развијених капиталистичких земаља. То су циљеви, уз повећање просечне продуктивности и интензивности рада, које пред собом имају националне економске политике земаља у развоју.

Степен диверсификације привредне структуре је од изузетног значаја за положај једне земље у међународним економским односима. Наиме, закон вредности на светском тржишту делује на модификовани начин и мање продуктивни произвођачи су заштићени кроз механизам девизног курса. Међутим, овај механизам заштите функционише само ако се ради о привредама са комплексно изграђеним привредним структурама, док се то не дешава када се ради о монокултурним привредама какве су углавном привреде земаља у развоју.

Када постоји монокултурна структура привреде, тада је тражња за појединим робама изузетно чврста, као и понуда оне робе коју та земља производи, те услед тога долази до појачаног одвијања процеса неједнаке размене, а механизам заштите кроз девизни курс није довољан.

Могло би се рећи да механизам заштите кроз девизни курс углавном функционише у односима између развијених капиталистичких земаља, мада оне имају различите достигнуте нивое продуктивности рада, док се то ниуком случају не би могло рећи за односе између развијених капиталистичких земаља и земаља у развоју.

Питање је како транснационалне компаније својим пословањем, утичу на процес диверсификације привредне структуре земаља у развоју, као и на подизање просечног степена продуктивности и интензивности рада у њима, као претпоставке за превазилажење процеса неједнаке размене и убрзање привредног развоја ових земаља.

Чини се да би методолошки најисправније било посматрати овај утицај на три основна типа активности транснационалних компанија у земљама у развоју:

— производњи у области екстрактивне индустрије и плантажне пољопривреде,

— отварању филијала у области прерађивачке индустрије као

последици политике супституције увоза коју воде земље у развоју, и

— отварању филијала у неким радно интензивним гранама, услед ниже цене робе радне снаге у земљама у развоју, ради извоза у развијене капиталистичке земље, што је најновија појава.

Последица пенетрације транснационалних компанија у област екстрактивне индустрије и плантажне пољопривреде је била вишеструка. Пре свега дошло је до изградње монокултурних привредних структура ових земаља што их је чинило изузетно зависним од кретања на светском тржишту, којим владају управо транснационалне компаније. Такође криза прехране у земљама у развоју је великим делом управо последица измене структуре сетве у овим земљама у корист плантажне производње за извоз, а на штету производње пољопривредних производа за прехрану домаћег становништва.

Политика диверсификације привредне структуре кроз изградњу производних капацитета за супституцију увоза, у чему у многим земљама у развоју учествују транснационалне компаније, довела је до изградње нових капацитета и запошљавања радне снаге, што је свакако позитивна чињеница, међутим дошло је и до низа негативних ефеката.

Под утицајем пословања транснационалних компанија изграђена је психологија потрошачког друштва. Увоз често и застарелих лиценци учинио је ове земље зависним од иностране технологије. Осим тога сировине и полупрерађевине се најчешће увозе из земаља порекла транснационалних компанија (добар пример за то су фармацеутске транснационалне компаније), што повећава и зависност од иностранства и трговински дефицит. Развој капацитета изграђених од стране транснационалних компанија водио је у највећем броју случајева и разарању традиционалних привредних структура у земљама у развоју, те и порасту укупне незапослености. Ово би биле само неке од последица које за привредни развој земаља у развоју има изградња прерађивачких капацитета под контролом транснационалних компанија.

Што се тиче развијања производње за извоз под контролом транснационалних компанија, ту се земље у развоју такође налазе пред неким опасностима. Пре свега ту је велика зависност од тржишта у развијеним капиталистичким земљама. Затим, развијајући производњу са ниским органским саставом капитала тешко се може постићи боље место на светској лествици просечних продуктивности и интензивности рада националних капитала, што значи да се тако тешко може отклонити неједнака размена и последице које она собом носи.

Запошљавање претежно неквалификоване радне снаге такође не води повећању општег нивоа стручности, а тиме се смањују могућности за повећање продуктивности рада.

Постоји такође и реална опасност да се производња тих производа организује са вишим органским саставом капитала у развијеним капиталистичким земљама, а уз мању цену коштања, што би ове земље вратило скоро на полазну позицију, јер су у међувремену имале мало могућности да овладају компликованијим технологијама.

Dr Đorđe Popov

UNEQUAL EXCHANGE AND THE TRANSNATIONAL COMPANIES

Summary

One of the reasons of the high degree of differences in the attained level of economic development between different countries is the process of unequal exchange, effecting the transfer of values from developing countries to the developed countries.

Bourgeois economic science does not offer any explanation of the process of unequal exchange either in its classical or neoclassical analyses, since in the final analysis its basic position is that specialization and liberalism in international economic relations are beneficial to all participants in the exchange.

A discussion between Marxists on the subject has recently been launched by Emmanuel Arghiri in his book on *Unequal Exchange*, where he attempts to discover the cause of the process of unequal exchange in the differences in wages between developed and developing countries.

Further bases of the functioning of Arghiri's model of unequal exchange are the existence of international costs of production and international average profit rates, as well as the international mobility of capital, with a simultaneous absence of mobility of labour.

Arghiri's views invite the following objections. Firstly, it seems impossible to prove theoretically the existence of an international average profit rate and rate of international costs of production. Secondly, he overlooks the organic composition of capital. Thirdly, we may rather conclude that low wages are the consequence, not the cause of poverty in the developing countries.

The present author's analysis showed that unequal exchange takes place as an exchange of a larger number of days of labour in developing countries for a smaller number of days of labour in developed countries, i. e. as an exchange of work of different degrees of complexity, the developed countries saving a certain amount of labour and using it for other purposes. Unequal exchange also takes place owing to the monopolistic and monopsonistic structure of the world market with which the developing countries have to deal.

In the structure of the world market as outlined above, an important role is played by transnational companies, whose business operations are the cause of impaired conditions of exchange for the developing countries.

For the above reason, the developing countries should direct their efforts toward raising the general level of productivity of labour, and toward a rapid diversification of the structure of their economies.

Тодор И. Подгорац

ИНТЕРЕСОВАЊЕ ЗА СТВАРАЛАШТВО Л. ПЕТРАЖИЦКОГ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ПРАВНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Критичка књижевност о (психолошкој) теорији права Л. Петражицког је израсла у читаву библиотеку, и има тенденцију да се шири. Насупрот томе и, на жалост, написи о Л. Петражицком, тј. о његовом стваралаштву у нашој правној књижевности могу се на прсте избројати[1].

Из саме природе већине ових написа, писаних углавном поводом јубилеја и смрти Л. Петражицког, а увек сажето, па и кад је реч о интерпретацији његовог теоретско-правног учења, иако датој у великом броју одредница једне енциклопедије права, али кроз тзв. концепцијске наочаре писца те енциклопедије, произилази да оригиналности психолошке теорије права нису могле бити подробније изложене, већ само назначене. Погледајмо то поближе, водећи рачуна о хронолошком редоследу појављивања појединих написа, али и о карактеру питања у њима додирнутих: иако је политика права била она идеја водиља којој треба да захвали настанак петражицијанског система у целини, у нашем осврту полазимо од методологије, а највише се задржавајући на теорији права, што нам је диктирао и расположиви материјал, ма колико он релативно оскудан био.

У приказу расправе Л. Петражицког *Methodologie des Rechts und der Moral*, која је издата уз помоћ Петражицковог друштва у Вар-

---

[1] Dr Natko Katičić: *Leo Petražycki, Methodologie des Rechts und der Moral.* Zagleich eine neue allgemeine logische Lehre von der Bildung der allgemeinen Begriffe und Theorien. — Travaux de l'Académie Internationale de droit comparé. Св. 2. Librairie du Recueil Sirey, Paris 1933, *Мјесечник*, 11—12/1939; Илија А. *Пржић: Новија правна филозофија код Руса, Мисао*, Св. 6 од 16. марта 1923; Ј. Штајн: *Сећање на професора Л. Ј. Петражицког* (Поводом његове смрти), *Руски архив*, XIV—XV, 1931; Е. Спекторскиј: *Zgodovina socijalne filozofije.* Izdala Slovenska matica v Ljubljani. Zvezek I. Od starega veka do XIX stoletja, MCMXXXII. Zvezek II. Devetnajsto stoletje in začetek dvajsetega, MCMXXXIII; Др Теодор Тарановски: *Енциклопедија права*, Београд 1923; Т. Тарановски: *Проф. Др Лав Петражицки, Архив за правне и друштвене науке*, XXXII, 1927; Др Т. Тарановски: *Др Лав Петражицки, Летопис Матице Српске*, Књ. 315, 1928; Теодор Тарановски: *Лав Петражицки* (In memoriam), *Архив за правне и друштвене науке*, XXXIX, 1931; Т. Тарановски: *Пропаганда теориске заоставштине Петражицког у Пољској, Архив за правне и друштвене науке*, XLVII, 1935; Đ. T.(asić): *G. Gurvitch, Une Philosophie intuitionniste du Droit: Léon Pétrasizki* (Extrait des Archives de Philosophie du Droit et de Sociologie juridique), *Архив за правне и друштвене науке*, XLI, 1932. — Као што ћемо видети, у нашој правној књижевности на поједина питања психолошке теорије права осврtали су се, поред поменутих, и други писци, иако више узгред и у склопу других питања.

шави, у знак сећања на великог словенског правног писца, Н. Катичић напомиње да она има за циљ да објасни зашто је средишњи појам правне науке — појам права толико неодређен и неодредив. Ако ме не питају, то ја знам, одговорио је св. Августин на питање шта је време — исти изговор вреди и за правнике, када се досађују с питањем шта је право. „Правни односи", истиче се овде, „не постоје у 'ваньском' свијету, они нису никакови квалитети људи или ствари, већ су они у мислима о људима или стварима, у 'унутарњем', душевном свијету, они су дакле душевни процеси (односно точније: у душевним процесима). И стога метода за њихово изналажење не може бити промаграње ваньских појава, него само промаграње душевнога догађања." Не можемо а да не узмемо у обзир Катичићеву констатацију да је ова расправа Л. Петражицког „предрадња за правну методологију, којом је ударен темељ данашњем 'правном' или 'нормативном' истраживању права. Од његова утврђења, да се правне појаве не налазе у ваньском свијету него у психичким процесима, није далеко до сазнања да се може радити и о самом садржају тих процеса и да је правна догматика знаност о садржају правних норми".

И. А. Пржић је у свом раду о новијој правној филозофији код Руса имао за циљ да дâ преглед руске књижевности из области правне филозофије у XIX и почетком XX века. Све писце које овде наводи поделио је, према њиховим идејама, на две групе: позитивисте и идеалисте. Л. Петражицког сматра за најистакнутијег представника позитивистичког правца и истиче да он своју теорију оснива, насупрот другима, далеко изван граница правне науке — у области морала, естетике, социологије, психологије и логике, помоћу којих и објашњава правне појаве, тврдећи да се на тај начин могу решити многи, иначе нерешени проблеми. „У његовим делима", тврди даље И. А. Пржић, „осећа се тежња ка чистој, апстрактној теорији и највећи део посвећен је теоријско-правном проучавању правне форме. Петражицки тражи биће права (оно што Немци називају Sein des Rechtes). Његова је теорија онтолошка. Проучавање каквих врста реалног бића има у праву, основни је проблем његове науке. И како правне појаве постоје у свести о њима, Петражицки је засновао и развио теорију правне психологије, која игра велику улогу у правном животу. Он није на првом месту решавао проблем 'места' права, већ је формулисао, са дотле непознатом оштрином, проблем о суштини правне сфере." Затим И. А. Пржић истиче да онтолошки реализам одводи Л. Петражицког у психологизам. Према Пржићевом мишљењу занимљиво је коју врсту психичких појава Л. Петражицки сматра правним појавама: негирајући традиционалну психологију која дели свет душевних појава на три групе — сазнање, осећање и вољу, као неадекватну, и насупрот њој, он заснива нову поделу, додајући јој четврту групу — двостране душевне појаве, пасивно-активне, моторносензитивне (за разлику од доживљаја сазнања и осећања који су једнострано пасивни, и воље који су пак једнострано активни). Са анализе етичких емоција Л. Петражицки прелази на анализу њихових пројекција, те у смислу својих теорија пише и о проблему унификације права. На крају овог свог осврта, И. А. Пржић правилно закључује да учење Л. Петражицког носи на себи отисак реалистичког оптимизма, али да поред реализма и психологизма у његовом делу налази дубоку подлогу идеја напретка.

Пишући о чаробној флаути у рукама Л. Петражицког, о духовним нитима које су од учитеља ишле ка његовим младим ђацима, о његовом унутарњем духовном пламену, Ј. Штајн даје општу оцену теорије Л. Петражицког, која у целини, ма колико кратка, заслужује нашу пажњу: „То неће бити претерано ако се каже да је он учинио прави преврат у појмовима о праву. Он је заменио социолошко схватање права његовим психолошким разумевањем. — У праву он је гледао реалну појаву и његову реалност он је тражио у области индивидуалне психологије. — Објективно право, према његовом суду, то је само одсјај психолошких доживљаја човека. Он се није заустављао пред проширивањем обима психолошких појава те је додавао осећају, осећању и вољи још *емоцију*, коју је схватао на свој начин; она има двострани карактер: обавеза да се нешто учини и известан захтев оног који се осећа обавезан. — Проширујући својим разумевањем права круг појава подвргнутих анализи, Петражицки се приближио открићу оне реалне природне снаге која је право. Психолошко разумевање права ослабило је код Петражицког оне везе које везују појам права са појмом власти. — Главно је било за њега не у моменту принудне силе, него у души човека. — И она је са њеним моралним принципом била за Петражицког драгоценија од свега."

Е. Спекторски у свом двотомном раду о историји социјалне филозофије помиње Л. Петражицког, пишући о француском правнику Домату и љубави као начелу права (св. I). Слично Домату, који је сматрао да врховне идеје правног поретка, односно праведности (одређивао ју је као љубав мудраца: caritas sapientis) треба да буду ослоњене на хришћанску љубав, Л. Петражицки је још одлучније заступао ту неопходност, али као ватрени присталица психолошке теорије права није систематски развио то своје уверење.

У овом свом раду (св. II) Е. Спекторски пише и непосредно о Л. Петражицком и правном психологизму, скицирајући у поднаслову ова питања: *Правна политика, реалност права, пројекције, фантазме, емоције*, и саопштавајући доста сажето понешто о сваком од њих. Овде је, између осталог, истакнуто да је Л. Петражицки одлучно одбацио Јерингову тврдњу да је код разматрања важећег права битнија сврсисходност него законитост. Поред правне догматике која истражује legem latam, и чији је принцип строга легалност, потребна је посебна наука de lege ferenda. Да би правну политику, како је ову науку назвао Л. Петражицки, објективно утемељио, за начело је признао, по угледу на Домата, хришћанску љубав. Разумљиво је што се у овог научника, који је скренуо на пут психологизма, свака објективизација права, како нам саопштава Е. Спекторски, показује само као пројекција нечега што егзистира у нама, а не изван нас, то су творевине правних „фантазми", правне „појаве" су изкључиво психичке, њихова садржина су „императивно-атрибутивне емоције". Такође се истиче да је психолошки субјективизам у Л. Петражицког обликован доследно: уговор са ђаволом који склопи сујеверан човек проглашава се да емоционално исто тако вреди као и уговор о закупу стана или о зајму путем менице; ништа мања није ни доследност у пишчевом схватању државе као пројекције или фантазме, а не као реалне воље или силе.

Истраживање психичких процеса, који се врше у души правника или уопште у правном животу одређеног човека је, по оцени Е. Спекторског, теоретски занимљиво и оплемењује психологију новим материјалом, као што може да буде и практично корисно, уколико је могуће на њему градити социјалну педагогику. Али, оно не може да замени праве проблеме правних наука, као што ни истраживање процесâ који се врше у души човека, запосленог математичким проблемима, не може да замени решење тих проблема у њиховој суштини. „Сва правна култура састоји се у признању и стварању објективних вредности, које важе без обзира на то како их субјективно примају појединe личности" (св. II, стр. 150).

У приказу књиге Лундстета — A. D. Lundstedt, *Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft,* Erster Band 1932[2], критикујући самопоуздање писца који без икакве ироније и самокритике (ово његово самопоуздање понекад подсећа на maniam grandiosam) тврди да су све без изузетка правне теорије потпуно ненаучне, и само су Хегестрем и он — Лундстет открили истину о праву, Е. Спекторски сасвим тачно утврђује да се овај у томе вара, јер понавља, скоро у истим изразима, критику којој је Л. Петражицки с психолошког гледишта подвргао „фантазме" објективног права и објективних правних односа. Све покушаје пројекције правних прописа и односа ван људске психике Лундстет је називао исто или слично Л. Петражицком.

У чланку Правне науке и психологија[3] Е. Спекторски истиче да су неки од правних писаца почели да претварају правну теорију у правну психологију, било индивидуалну (Л. Петражицки), било социјалну. Они захтевају да се и правна пракса прилагоди психологизму, — у противном случају правним наукама се оспорава ма каква научна вредност. У вези с тим, Е. Спекторски се, мислимо с правом, питао да ли је такав захтев оправдан.

У уводу приказа књиге Тимашева — N. S. Timacheff, *Introduction à la sociologie juridique,* Paris 1939[4], Е. Спекторски истиче да се у научној делатности П. Сорокина продужава традиција руске науке, нарочито Петроградске школе правника, који су били и остали под јаким утицајем психологизма Л. Петражицког. Одмах затим, говорећи о својеврсном култу ђакâ према свом наставнику, он додаје да су руски поштоваоци Л. Петражицког, међу њима и П. Сорокин, скренули пажњу и својих америчких колега на његове идеје. Нема сумње да ту посебно место припада Н. С. Тимашеву који се, иако по првобитној струци криминалиста, није ограничио само на правну догматику према формули: jus, jus, et nihil plus. Узгред буди речено, његова књига о којој је овде реч истовремено је била објављена и на енглеском језику[5].

Радови Т. Тарановског о шездесетогодишњици рођења и тридесет петогодишњици научног рада Л. Петражицког, и нарочито онај поводом његове смрти, су лепо и топло написани.

---

[2] *Архив за правне и друштвене науке,* XLVIII, 1935.

[3] *Архив за правне и друштвене науке,* L 1936.

[4] *Архив за правне и друштвене науке,* LVIII, 1940.

[5] N. S. Timasheff: *Introduction to the Sociology of Law,* 1939.

У свима њима је истакнуто да је Л. Петражицки задужио науку о праву двема својим творевинама: политиком права и психолошком теоријом права; а у последња два — да је он нагласио да политика права за конструисање новог права, осим социјално-историјске емпирије, мора да има још једно нормативно мерило: љубав, тј. признавање апсолутне вредности човечје личности, и да психолошка теорија права Л. Петражицког претходи делу Француза Хенрија Ролина, када овај конструише правну социологију на психолошкој основи (*Prolegoménes à la science du droit,* Esquisse d'une sociologie jurdique, 1911), делу Немца Fr. Kleina, када овај истиче психолошке изворе покорности праву *Die psyschischen Quelle des Rechtsgehorsams und der Rechtsgeltung,* 1912), делу Холанђанина Adriaana Stoopa, када овај путем психолошке анализе обелодањује двострани карактер као битно обележје правне норме (*Analyse de la notion du droit,* Haarlem, 1927).

Рад Т. Тарановског о пропаганди теоријске заоставштине Л. Петражицког у Пољској је чисто информативан: овде је реч о претварању социолошког семинара Л. Петражицког у Социолошко коло студената Варш. унив. (Kolo socjologiczne S. U. W.) под именом Лава Петражицког, које се одало раду на усвајању оригиналне теорије свога великог учитеља и њеној популаризацији, и излажењу, уз помоћ Варшавског универзитета, првог годишњака Кола (Prace socjologiczne, rocznik I, Warzsawa, 1935), с посмртним фрагментом Л. Петражицког о разним врстама предвиђања и практичном значају теорије и десет реферата чланова Кола.

Посебну пажњу заслужују одговарајуће одреднице у Енциклопедији права Т. Тарановског.

У одредници *Психолошка „Теорија права и државе" Л. Ј. Петражицког* дата је уопштена, каква је иначе уобичајена при навођењу књижевности, оцена овог његовог дела: крупна научна појава у руској и европској књижевности, новина у научном правништву — истражује право као појаву индивидуалне психике, не игноришући социјални момент, уколико се социјална садржина права огледа у психичком животу појединца. Њена несумњива заслуга, истиче Т. Тарановски, састоји се у томе што је безусловно ослободила опште учење о праву од елемената правничког догматизма, уз опаску да то није могао да постигне ни Коркунов. Иако признаје да истраживање правних појава као појава индивидуалне психике битно обогаћује наше сазнање права и пружа драгоцене податке за правно стварање (политику права, у којој се Л. Петражицки ванредно одликовао у радовима на немачком језику — тзв. немачки период његова стваралаштва), Т. Тарановски сматра да теорија права ипак не сме да буде конструисана само на основу посматрања индивидуалне психике — за општу теорију права потребна је разнолика грађа: и психолошко и социолошко изучавање. Интересантно је напоменути да Т. Тарановски мисли да је ово дело Л. Петражицког драгоцено за искусне стручњаке, али да није згодно као упутство за почетнике.

На поједина од питања (психолошке) теорије права Л. Петражицког, Т. Тарановски се у *Енциклопедији права* и подробније осврнуо

У одредници *Психолошка анализа индивидуалне етичке свести и учење Петражицково о двостраном карактеру правне норме* наводи се и узима у обзир гледиште Л. Петражицког о односном питању, на шта указује и наредна — *Императивно-атрибутивно дејство правне норме као специфично обележје права.* Ту читамо да је право скуп императивно-атрибутивних норми, уз навођење старинске римске изреке: Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere, која изражава и истиче атрибутивну функцију. Заслуга Л. Петражицког у овоме није могла да не буде забележена. Т. Тарановски је истицао да је примењивање психолошке анализе овде било један потпуно умесан, штавише, искључиво могућан начин истраживања. „Дакле, психолошка анализа индивидуалне етичке свести показала се као погодно и продуктивно средство за изјашњавање специфичног нормативног дејства права на индивидуалну вољу" (стр. 76).

Док Л. Петражицки сматра право појавом индивидуалне психике, дотле Т. Тарановски мисли друкчије, што и посебно изражава у одредницама *Крајности психологизма и субјективизма у учењу Петражицког* и *Попуњавање психолошког изучавања права социолошким изучавањем.* По мишљењу Т. Тарановског, такво једнострано гледиште доводи Л. Петражицког до тога да негира објективну реалност права и да игнорише социјални елемент у праву. Отуда ту и ове неоспорне тврдње: правне норме постоје не само у субјективној психици, него и објективно; право живи не само у индивидуалној свести, него и у социјалној средини, где објективно дејствује и сл. Истини за вољу, по нашем мишљењу, овде треба истаћи и један чисто терминолошки моменат: Л. Петражицки се залагао да се правом називају само императивно-атрибутивна преживљавања. Међутим, не може а да се не прихвати и тврдња Т. Тарановског: „Психолошки моменат, схваћен како на индивидуалистички, тако и на колективистички начин, не може да исцрпе цело право. Психолошко изучавање може да одговори само на питање о томе како право дејствује. Остају још битно важна питања о циљу правног регулисања и о опредељеној циљем садржини правних норми. За одговор на ова питања треба изучавање права у вези са целокупним друштвеним животом, тј. социолошко изучавање" (стр. 79)[6].

У одредници *Интуитивно право* подвргава се критици мишљење Л. Петражицког о интуитивном праву које, насупрот позитивном, постоји мимо спољашњег установљавања. Ту се, између осталог, тврди да је индивидуална свест о праву услов и последица егзистирања права као социјалне норме, али није истоветна с правом као социјал-

---

[6] У његовом раду *Лав Петражицки* (In memoriam) такође читамо: „У психологизму има увек неке опасности: он се лако претвара у крајњи гносеолошки субјективизам. Није ни Петражицки ту опасност избегао, јер пориче реалност објективног права, које сматра само као пројекцију дотичних субјективних емоционалних доживљаја. Том приликом може се рећи да психолошка теорија, као иначе и свака друга, има право у томе што афирмативно тврди, а нема права у томе што негира. Реалност објективног права прекорачује психолошку област и иде у оквир социолошког изучавања, које треба да допуни првобитно психолошко испитивање права" (стр. 433; исто се садржи и у раду објављеном у *Летопису Матице Српске*).

ном појавом: докле год право постоји само у индивидуалној свести, још увек нема права као социјалне норме, — „има само могућности. пројекта права, али нема права". Да би постало социјална норма, право „мора да се наслони на спољашњи ауторитет и да се комбинује са спољашњом установом" (стр. 84).

У другој одредници о интуитивном праву (*Интуитивно право и његова анализа)* је речено да Л. Петражицки мада карактерише интуитивно право као мишљење о праву [„познато науци под именом *позитивне правне свести* (das positive Rechtsbewußtsein) *или позитивног правног осећаја* (das positive Rechtsgefühl) . . . Тачнији би били изрази: субјективни осећај позитивног права и субјективна свест о позитивном праву" (стр. 162)], ипак му приписује *својство постојећег права, које вреди* (овде се треба сетити области постојања и дејства права: искључиво интуитивног или искључиво позитивног, или паралелно и једног и другог у његовој теорији).

У вези с овим, Т. Тарановски поставља питање: како може интуитивно право да дејствује објективно, и одговара да интуитивно право може објективно да вреди само за оне случајеве у којима се интуитивно-правна мишљења странака о узајамним дужностима и правима узајамно подударају по садржини, што је последица заједничких објективних услова и фактора друштвеног развитка. Као такво, њега карактеришу исте особине као и обичајно право: свест о неопходности (opinio necessitas) и једнолико поштовање од стране више-мање широких људских група. Отуда Т. Тарановски и закључује „да интуитивно право, које дејствује и објективно вреди, није ништа друго, него обичајно право" (стр. 163). У таквој интерпретацији интуитивно право које није достигло објективно дејство, него је остало на стадијуму субјективног мишљења јесте, што је већ истакнуто, субјективни правни осећај и субјективна правна свест и, као такво, представља грађу за позитивно право и унутрашњу основу за његово дејство.

Нисмо могли а да приговоре Т. Тарановског на интуитивно право не оспоримо, тј. не ставимо под знаке питања.

Растакање интуитивног права — плода психолошке теорије права од стране Т. Тарановског на два значења: субјективни правни осећај (= субјективни осећај позитивног права) и субјективна правна свест (= субјективна свест о позитивном праву) у интуитивно право, наводно, с истим особинама као обичајно, „које дејствује и објективно вреди", те стога обичајно право, не само да се не може извести без остатка, него је и нетачно. Ако се интуитивно право у значењу: субјективни осећај позитивног права и субјективна представа о позитивном праву и може довести у везу с тврдњама Л. Петражицког о пракси позитивног права као резултанти, правцу који се у више или мање значајном степену одређује притиском интуитивног права лица која одлучују (раз)решавање конфликата између интуитивног и позитивног права), о нормативним фактима као, у значајном степену, продуктима и испољавањима интуитивног права одговарајућих лица, индивидуа и маса, који добијају затим у психици других самостални значај, као детерминанте њихових позитивно-правних преживљавања: утолико се интуитивно право јавља као стваралац позитивног права, о дерогативној функцији коју, понекад, има интуитивно право у домену

прејудицијалног права (имај у виду: ради се о области паралелног постојања и дејства интуитивног и позитивног права), субјективног осећаја позитивног права и субјективне представе о позитивном праву *ниуком случају нема у области искључивог постојања и дејства интуитивног права* (тзв. аксиоматско интуитивно право, слободно од ингеренције позитивног права), као што интуитивно-правне свести нема у области искључивог постојања и дејства позитивног права (питања формалности, техничких поредака и т. сл.), јер она ту не одговара, не реагује, испољава равнодушан однос. Овим растакањем *се губи из вида и процес производње интуитивног права од стране позитивног* (нарочито нам се чини рационалним став Л. Петражицког: степен способности позитивног права да модификује интуитивно, сагласно свом садржају, зависи у великом степену од својстава овог садржаја, од његове сагласности с потребама социјалног живота, тенденцијама његовог развитка), као и *интуитивно право у својој комплементарној функцији* (према позитивном праву) или *дискрециона оцена*. Што се тиче интуитивног права у значењу обичајног права, њему би се психолошка теорија права оштро супротставила: на овај начин *се губи differentia specifica између интуитивног и позитивног права*, будући да је обичајно право вид позитивног права.

У одредници *Уведен од Л. Петражицког термин „нормативни факти"* истиче се да је потпуно правилно и умесно употребљавати овај назив *за факте који проузрокују позитивацију права* (ова се одређује као „претварање извесног мишљења, суђења о правима и дужностима у једну обавезну норму за владање", као постанак правне норме). Насупрот њима, правни факти изазивају постанак, промену или престанак правних односа. Будући предвиђени у хипотези правне норме, они „нису логички могућни без претходног постојања правне норме. Дакле, очевидно је да правни факти не могу да буду помешани са нормативним фактима" (стр. 165).

Учењу Л. Петражицког о многоликости нормативних факата и врстâ позитивног права посвећене су две одреднице — *Петнаест врста позитивног права, непознатих, по мишљењу Петражицког, или непризнатих од савремене науке права* и *Критичка анализа схеме Петражицког.*

У првој се ове врсте позитивног права набрајају сажето, без навођења детаља.

У другој, Т. Тарановски најпре бележи два случаја у којима Л. Петражицки меша нормативне факте с правнима: једнострано обећање и признање. „И једно и друго представља собом правни факт, и то једну врсту правног посла, па због тога проузрокује постанак не правне норме, него правног односа. Овај однос је регулисан обичајним и законским правним нормама, које одређују значај једностраног обећања и признања" (стр. 193—194). По мишљењу Т. Тарановског, тако несумњиво стоји ствар у погледу јавног обећања награде од стране државних органа или приватних лица и у погледу признања различитих потраживања код ликвидације обавеза, док је признање у међународном промету нарочити правни посао, који тежи да утврди да одређено фактичко стање одговара постојећим нормама међународног права; обећања пак монарха да ће, на пример, народу даровати устав,

могу да буду од различитог значаја: могу да вреде као закон, изражен у облику обећања, као уговор, или само као морална обавеза (какав карактер добијају ова обећања зависи од укупних социјалних услова државног живота, „а не искључиво од правних психолошких доживљаја оних којима је владалац нешто обећао", стр. 194).

За множину осталих врста позитивног права он каже да произилази из *класификационог плеоназма:*

Категорија књиж(ев)ног права је потпуно сувишна, непотребна. „Не свештена књига, не зборник обичајног права, не научна правничка расправа, већ божји закони, правни обичаји, научне правничке тезе, које се у овим књигама садрже, у самој су ствари нормативни факти" (иста стр.). Усвајање туђег права као обавезног или *рецепција права* је „једна културна појава, која се не тиче питања о изворима права" (стр. (169), — као нормативни факт њен јавља се закон *(законодавна рецепција)* или обичај *(узуална, обичајна рецепција).*

Право мишљења акцептираних у науци (communis opinio doctorum) и право које се налази у учењима појединих угледних правника и дотичних правничких научних школа обухваћена су називом *научно право или право правника* (Juristenrecht), у коју категорију, по мишљењу Т. Тарановског, несумњиво спадају и експертно и преекспертно право. Радња касационих судова, коју Л. Петражицки убраја у експертно право, не спада, тврди он затим, у категорију научног права, него у категорију судске праксе: „Судска радња уопште обухвата две функције: 1) распознавање потребне правне норме, и 2) пресуђивање једног датог дела на основу ове норме. Две наведене судске функције могу да буду уједињене, или могу да буду и одвојене. Рад касационог суда састоји се у извршењу само прве функције. Ипак због тога не престаје да буде судски рад, и одлуке касационог суда не престају да спадају у судску праксу" (стр. 195).

Право установљено у изрекама различитих носилаца религијско-етичког ауторитета, и то: оснивача религија, пророка, апостола, светаца, отаца цркве итд. и право које потиче из угледних религијских примера и образаца достојног владања спадају или у категорију законског права, или у категорију права религијских правника (das religiöse Juristenrecht).

Што се тиче права које потиче из различитих програма, оно код Л. Петражицког, сматра Т. Тарановски, обухвата потпуно разноврсне појаве, које често немају ничег заједничког: „програмске изјаве" државних органа у погледу унутрашње управе, спољних послова или судске радње (edicta praetoris) спадају у категорију већ познатог нам извора права — праксе државних установа; програми политичких странака нису релевантни за право, јер имају карактер моралних обавеза; програми различитих државних и приватних церемонија и зборова не спадају у правну област, него у област пристојности и морала; кад се ради о програму једне позоришне представе, онда се ту може говорити о уговору у смислу правног посла.

Право које се састоји у правним изрекама и пословицама, као и општенародно право, или право које постоји свуда и неодређено позитивно право спадају у обичајно право.

После свега што је рекао у овој одредниви, Т. Тарановски закључује да су остале само три врсте позитивног права „на које заборавља догматички расположена теорија о праву и које Петражицки спомиње": научно право, уговорно право и прецедентно право, „које спада у категорију праксе државних установа" (стр. 196).

По нашем мишљењу, наводни плеоназам у набрајању нормативних факата у Л. Петражицког, о којем овде говори Т. Тарановски, употребљавајући изразе *класификациони плеоназам, сувишни плеоназам*, се може језички сузити, али не и суштински отклонити, ако се не жели нарушити склад психолошке теорије права, који несумњиво постоји. Међутим, чак и кад се прихвате приговори критике о нормативним фактима и видовима позитивног права, везани за психолошки индивидуализам Л. Петражицког, и споменути плеоназам сведе на „праву меру", не може се порећи обогаћивање видова позитивног права, што, уосталом, показује и сâм Т. Тарановски.

На крају осврта на одговарајуће одреднице *Енциклопедије права* Т. Тарановског рецимо и то да се плодотворни утицај психолошке теорије права огледа у појму права овог писца. Према њему, оно се, као подврста социјалних норми, карактерише четрима моментима: 1) двостраним, императивно-атрибутивним деловањем на психику, 2) установљеношћу спољним ауторитетом у датој социјалној средини, 3) повезивањем у извесним случајевима с принудом и 4) циљем, који се своди на обезбеђење индивидуалне слободе за остварење правом признатих интереса (вид. § 6. Двострани карактер правне норме, § 7. Спољашњи ауторитет у праву, § 8. Принудно остваривање права и § 9. Циљ у праву). Признајући и постојање природног права, Т. Тарановски гледа на њега као на резултат оцене позитивног права према степену његове прикладности идеји праведности (вид. Глава V. Природно право, и посебно § 20. Проблем о природном праву са гледишта позитивне науке и критичке филозофије, у којем истиче и рационални карактер природног права и немогућност његовог идентификовања са интуитивним правом).

Наш познати предратни правни писац Ђ. Тасић писао је о Л. Петражицком, тј. о његовом делу посредно, приказујући чланак Ж. Гурвича: *Une Philosophie intuitionniste du Droit: Léon Pétrasizki*. У овом приказу Ђ. Тасић, природно, идући за мишљу Ж. Гурвича, истиче да је Л. Петражицки у више праваца крчио пута модерним покретима: својим учењем о политици права он је претеча покрета „ренесансе природног права", који су после њега повели Штамлер у Немачкој, Жени у Француској, Новгородцев у Русији; својим учењем о емоционалној интуицији он је претеча Шелера; учењем о једнакости нормативних факата он припрема пут за правни плурализам; учењем о праву социјалне службе он припрема пут за нове теорије социјалног права као права чисте интеграције, за разлику од права координације и субординације. Писац истиче и слабу страну његову: психологизам и субјективизам.

Ђ. Тасић пише и непосредно о Л. Петражицком, творцу „једне врло оригиналне теорије на психолошкој основи, која по својој вредности

и значају не одступа Дигиовој, Ориовој и другима", истина на крају — у Регистру имена писаца свог уџбеника увода у правне науке, енциклопедије права[7]. Он ту истиче да по Л. Петражицком право врши дистрибутивно-атрибутивну функцију, као и да је Л. Петражицки био познат раније на Западу по теорији о цивилно-правној политици, где је и данас његова теорија пробудила опште интересовање преко Ж. Гурвича. Међутим, у самом тексту овог уџбеника Ђ. Тасић узима у обзир мисао Л. Петражицког у три случаја: кад говори о *праву и санкцијама* (стр. 42), *праву и моралу* (стр. 125) и *цивилно-правној политици* (стр. 255). У првом случају он се слаже с Л. Петражицким, сматрајући да су јавноправни прописи, ако је реч о односу индивидуе и друштва, правни, иако немају санкције. У другом случају се не слаже с њим да морал зна само за дужности — „наша морална свест признаје и права појединцима, као и нама самим."[8] У трећем случају, говорећи о правној политици као сасвим новој науци која још није успела да добије довољно места у науци и на факултетима, и о подстицају за њен развитак (при чему сигурно има у виду и Л. Петражицког), поред дотад једино признаване правне догматике (— тако се у области кривичног права развила „криминална антропологија" и „криминална социологија", захваљујући нарочито Фериу и Листу; политика права је од нарочитог интереса у административном праву; она је продрла и у само грађанско право), Ђ. Тасић каже: „Од једних схваћена као вештина да нађе одговарајуће право помоћу историје и поређења постојећих права (отприлике гледиште Ламбера). Од других схваћена као филозофија која полазећи од највиших моралних вредности хоће да сагради један тип приватног права за све народе. (Тако Петражицки који узима љубав као највиши принцип, па ипак на другој страни сматра као најсавршенији тип пандектно право, индивидуалистичко по духу!." Оваква уопштена оцена о правној политици, као таква можда и довољна, у сваком случају је недовољна у односу на гледиште Л. Петражицког и може навести на погрешан закључак. Изнијансирана мисао Л. Петражицког о овоме никако не може бити основа за овакве закључке, ма колико они били синтетизовани и плод амалгамације тог и сличних гледишта. Ако је тачно да је Л. Петражицки као идеал сматрао достизање потпуно социјалног карактера, потпуно господство делотворне

---

[7] *Увод у правне науке (Енциклопедија права).* Предавања др Ђорђа Тасића, Београд 1933.

[8] На другом месту, пишући поводом усвајања гледишта Л. Петражицког о разликовању права и морала од стране Т. Тарановског (право врши императивно-атрибутивну функцију, јер даје и дужности и права, а морал само императивну, јер заснива само дужности), Ђ. Тасић истиче да је немогуће да се они на овој основи могу разликовати, будући да су истог порекла — и да, начелно, служе истим циљевима, само што употребљавају различита средства. „Питање је", стоји, између осталог, овде, „да ли се личност и у моралном погледу може схватити, а да јој се не признају права. Сматрати да морал зна само за дужности, значи и сувише велико идеализирање које практично може значити хипокризију. На другој страни пак, зар и у праву није било или нема дужности, или бар претежно дужности а мање права?" (Ђ. Тасић: *О енциклопедији права Тарановског.* Две три речи у његов спомен, *Архив за правне и друштвене науке,* Л, 1936).

љубави у човечанству[9], и високо ценио римско право, никако се тврдња испред заграде у малочас цитираном месту не би могла протегнути и на гледиште Л. Петражицког, како би се иначе могло закључити из претпоставке смисаоне повезаности последњих двеју реченица. Јер, Л. Петражицки је истицао „да политика права не може и не мора да захтева *исто право за све народе* (нпр., исте грађанске законе за Французе и Фицијце) и сва времена (нпр., за XIX и XX век) . . . Дакле, — продужавао је он мало даље, — ми бисмо пали у оштру противуречност и изневерили бисмо наше основне принципе и гледишта, објавили бисмо потпуно банкротство свих наших подухвата, ако бисмо предложили исто право за сва времена и народе."[10]

Г. В. Демченко, дајући преглед теорија правног идеализма (нормолошка, етичка и психолошка концепција права), критику правног идеализма и објашњење духовно-физичког карактера права (право као елемент културе, који је производ и израз стваралачких духовних снага човека и истовремено објективна појава социјално-историјске стварности) у тачки VI свог рада на руском језику о предмету знања у науци о праву[11], уз садржај и резиме на српско-хрватском језику, истиче да је идеалистички правац настао скоро истовремено у обе своје нијансе: нормативној (Кохен и Марбуршка школа) и психолошкој струји (Коркунов и Петербуршка школа). Да немају реалног спољнег постојања проглашени су најпре власт (Коркунов), затим држава (Келзен), па читаво право (Петражицки). „То је, — истицао је тим поводом Г. В. Демченко, — опсена, ипостас, фантом или фантазма, проста пројекција нашег духа на спољашњи свет, где нема никаквог права у физичком смислу. Право је унутар нас. А између дужности и емпиријске стварности лежи несавладива провалија. Зато спољашњи свет не само да не садржи у себи права, него је он равнодушан за право у његовом бићу и суштини. Право остаје право, таман нашли да у стварности никада није било, нема и неће бити ничега што њему одговара. Правна спознаја није спознаја реалног света ствари и појава. Она има посла

---

[9] Сматрајући да је љубав у извесном аспекту разум, и разум у извесном аспекту љубав, Л. Петражицки је истицао да у основи права, уколико се оно не преобраћа у своју супротност — насиље, не може а да не лежи *љубав*, већ самим тим што „тамо, где нема више љубави, нема више ни разума" и што „човечја култура у свим својим позитивним достигнућима јесте кристализација љубави" (Leo Petrażycki: *Die Lehre vom Einkommen* II, Берлин 1895, стр. 477). По нашем мишљењу, истакнута мисао Л. Петражицког указује на међусобно прожимање љубави и разума и њихово сједињавање, одакле и проистиче хуманизам ауторовог гледишта, који се при разматрању појединих питања петражицијанског система све чешће истиче.

[10] Л. І. Петражицкій: *Введеніе въ науку политики права, Кіевск. Унив. Извѣстія*, бр. 8/1896, стр. LXXX (подвукао Т. П.). Овде је, то такође треба рећи, Л. Петражицки говорио о грађанско-правној политици као јединственој науци читавог цивилизованог човечанства, разликујући је од *грађанско-правне политике у практичном смислу, у смислу састављања и издавања грађанских закона.* С друге стране, видевши у римском праву узрок квијетизма у области грађанско-правне политике, он је утврдио следећи закон: *грађанско-политичко објашњење институтâ грађанског права*, тј. с тачке гледишта de lege ferenda, *обрнуто је пропорционално догматичкој јасности и довољности материјала римског права у одговарајућим областима.*

[11] Г. В. Демченко: *Предметъ знанія въ наукѣ о правѣ* (посебан отисак из *Споменице* Доленцу, Креку, Кушеју у Шкерљу поводом шездесетогодишњице њиховог рођења), Љубљана 1938.

с унутарњим светом нашег духа или наше душе" (стр. 909, односно 47 у посебном отиску). Мислимо да је Г. В. Демченко у праву кад, с једне стране, истиче да идеализам има методолошког оправдања у области гносеологије и као један од путева спознаје, уколико се он изражава у учењу које не претендује да замени правну науку психологијом, и види у праву не само психичко преживљавање; и кад, с друге стране, указује да гносеолошки идеализам у чистој форми, тј. као посебна психолошка теорија права, тежи да замени правну норму — емоцијом, правну теорију — психологијом, и да субјективизам и релативност у одређивању права лако може довести до психолошког нихилизма — чистог нихилизма или простог номинализма: кад се под правом подразумевају и душевна преживљавања неразумних или неурачунљивих лица — на пример, детета, Дон-Кихота, чаробњака, душевно оболелог лица, од права не остаје ништа, оно се просто преобраћа у правно ништа (nihil), у реч без правног садржаја, у назив без реалног значења (nomen) (вид. стр. 914, односно 52).

С. Стојковић у уџбенику енциклопедије права[12] схвата однос између морала и права као веома нијансиран и сложен, који не може бити одређен на основу једне опште формуле, те, у вези с тим, истиче и образлаже три тезе: а) спољашност права — унутрашњост морала, б) право је двострано (императивно-атрибутивно), а морал једностран (императиван), в) хетерономија права — аутономија морала, признајући у другој (б) заслугу продубљене анализе разлике између морала и права Л. Петражицком (вид. стр. 46).

И у нашој послератној правној књижевности садржана су оваква или онаква запажања о Л. Петражицком и психолошкој теорији права. Поменимо ту, најпре, две одреднице — у једној енциклопедији[13] и једном лексикону[14]. Прва одредница износи само шест, а друга — 38 редака ширине не веће од 20 цицера. Ова друга дата је у истом обиму и у другом измењеном и допуњеном издању поменутог лексикона[15]. Прва садржи донекле нетачне податке: наиме, тврди се да је Л. Петражицки руски правник и социолог, а од двају наведених његових главних дела, друго се даје с годином свог другог издања, а да то није назначено, па неупућени могу добити утисак да је његова *Теорија* угледала свет 1909—10, уместо 1907. године. У другој одредници се каже да Л. Петражицки схвата право као посебан систем доживљених психичких особених доживљаја, емоција. Оцена психолошке теорије права садржана је овде у овим речима: „Петражицкова теорија је, и с правом, много критикована као непотпуна и упрошћавајућа. Она не види објективну него само субјективну, психичку страну права; она не испитује откуда разлика између емоција које чине право и оних које чине морал итд. Међутим, поред све оправданости ових критика, треба истаћи да је Петражицкова заслуга што је пажљиво истражио једну страну права, која заиста по-

---

[12] Економско комерцијална висока школа у Београду, *Енциклопедија права.* Предавања др Славка Стојковића, Београд 1941.

[13] *Енциклопедија лексикографског завода,* Загреб, 6, MCMLXIX, одредница: *Петражицкиј, Љев Јосифович.*

[14] *Правни лексикон,* Београд 1964, одредница: *Психолошка теорија права.*

[15] *Правни лексикон,* Београд 1970.

стоји и на коју друге теорије нису обратиле довољно пажње. Наравно, Петражицки тиме није у потпуности испитао ту страну права, али неке његове поставке остају тачне" (стр. 752 у првом издању). Не каже се које су то поставке.

Т. Живановић у једној својој књизи[16], у оквиру прегледа филозофије права у XX веку, каже и ово: „У Русији је Петражицки (1867——1931) поставио (у наслону на немачке представнике 'психолошке' школе права) теорију тзв. *психолошког права*. То би према позитивном, 'привидном' било *једино стварно* право (В. Голунски-Строгович 204 и сл.)" (стр. 213). А у другој[17] узима у обзир императивно-атрибутивни карактер правне норме, помињући при том Л. Петражицког (вид. стр. 62). У овој другој књизи он, пишући о постојању правног уверења као једном од елемената правног обичаја, и историјској правној школи, према којој је право не акт законодавчеве воље већ историјски производ народног духа или свести, помиње и Петражицково интуитивно право: „Правни обичаји (у којима се по њој /историјској правној школи — Т. П./ народни дух на прво место испољава) и закони су само средства *сазнавања права* (сазнања да је правило постојало), знаци његовог спољњег распознавања, спољни изражаји већ постојећих правних норми, сведоци његове егзистенције. Она проглашава, дакле, произвољно за право једно унутарње психолошко стање, правну свест (слично касније *Петражицкиево интуитивно* [индивидуално] право, које он противставља не природном, већ самом *позитивном* праву), и тако му придаје значај права, које вреди" (стр. 115—116).

Оно што је речено у другој реченици првог цитата је, у најмању руку, недовољно за Петражицково схватање односног питања. Л. Петражицки је подвлачио да у области *позитивног права* треба разликовати три различите ствари: 1) нормативне факте, одговарајуће поступке људи, одлуке законодаваца итд., 2) императивно-атрибутивна преживљавања, везана с представама ових факата — само позитивно право, као реалан феномен и 3) одговарајуће норме, емоционалне фантазме, које се изазивају овим преживљавањима (у теорији *законског права* —: 1) законе, одлуке ових или оних лица, као нормативне факте, 2) законско право у реално-психилошком смислу — императивна преживљавања са позивањем на ове нормативне факте, на законе и 3) одговарајуће пројекционе фантазме: законске норме, права, обавезе итд., да не говоримо о другим видовима позитивног права). Основна разлика (differentia specifica) *интуитивног права* од позитивног налази се у области интелектуалног састава и састоји се у одсуству у саставу интуитивног права представа нормативних факата, у сазнању атрибутивне обавезности одговарајућег понашања независно од било којих страних ауторитета, с чим су везане разне даље карактерне особине овог права.

---

[16] Др Тома Живановић: *Систем синтетичке правне филозофије* 1. Наука о синтетичкој филозофији права 2. Наука о синтетичкој филозофији правних наука (с елементима науке о синтетичкој општој филозофији и науке о синтетичкој филозофији наука), Београд 1951.

[17] Др Тома Живановић: *Систем синтетичке правне филозофије* 1. Синтетичка филозофија права 2. Синтетичка филозофија правних наука (правна логика и теорија правног сазнања у оквиру опште), Београд 1959.

С. Врачар у сажетом прегледу теорија о односу државе и права, у својој књизи о социјалној садржини функције државноправног поретка[18], истиче да је концепција Л. Петражицког занимљива и оригинална, — по њему, овај је тврдио „да је право феномен субјективног преживљавања, једна индивидуално-психолошка појава, продукт интуиције људи друштвено повезаних, услед чега се оно намеће држави" (стр. 36).

У уџбенику увода у право М. Димитријевића[19] Л. Петражицком је посвећено две реченице — у првој се износи да по њему правне појаве нису појаве материјалног, већ духовног света, а у другој — да је право психичка појава, душевни доживљај људи. Овде други и трећи став, посвећени психолошким теоријама о држави и праву уопште, пре немају него што имају икакве везе с Л. Петражицким (вид. стр. 242).

У најновијим радовима проф. Лукић скреће пажњу на Л. Петражицког и његово стваралаштво поводом различитих схватања појединих питања.

Тако у књизи о социологији морала[20], војујући против бесплодних терминолошких спорова, као плода неспоразума, а не стварног размимоилажења (често се дешава да се о моралу „дају искази који су, језички посматрано, противречни, а који у ствари то нису, јер, иако се односе на исту реч, *морал*, не односе се на исти предмет, пошто се у њима та реч узима у различитим значењима", стр. 97), проф. Лукић указује, у фусноти, да је ово врло јасно запазио и Петражицки у својим делима Ввденіе въ изученіе права и нравственности. Эмоціональная психологія и Теорія права и государства въ связи съ теоріей нравственности. На другом месту, пишући о моралном односу као односу узајамних, корелативних права и дужности (сваком моралном праву одговара једна морална дужност и обрнуто), проф. Лукић указује на неслагање око појма моралног права у теорији. При том он истиче да је Петражицки своју познату психолошку теорију о разлици између морала и права управо и развио на императивним (морални субјект осећа само своју дужност, а никако право другог субјекта) и императивно-атрибутивним преживљањима (правни субјект осећа и право другог субјекта) (вид. стр. 219).

У спису о методологији права[21], расправљајући о *психичким појавама и праву*, проф. Лукић даје сажет приказ и оцену теорије Л. Петражицког, по којој је право у суштини психичка појава, нарочита врста психичких доживљаја, док су други видови права (друштвени, нормативни) само последица ових и његова манифестација. „Суштину права", тумачи се овде мисао Л. Петражицког, „чини тзв. интуитивно право, које је чисто лична психичка појава и састоји се из доживљаја императивно-атрибутивне обавезе, тј. из осећања субјекта да има обавезу којој одговара право (захтев, потраживање) другог субјекта" (стр. 80). Затим се тачно износи да је објективно постојећа правна норма, по Л. Петражицком, само пројекција, фантазма субјекта, — то је чак

---

[18] Др Стеван К. Врачар: *Социјална садржина функције државноправног поретка*, Београд 1965.

[19] Др Момчило В. Димитријевић: *Увод у право*, Београд 1974.

[20] Др Радомир Д. Лукић: *Социологија морала*, Београд 1974.

[21] Др Радомир Д. Лукић: *Методологија права*, Београд 1977.

и субјект према коме се осећа дужност, као и правни однос. „Додуше", износи се даље, „ако неки спољни ауторитет створи правне норме и санкционише их, то доприноси примени, остварењу права, али није битно за његову суштину" (стр. иста). Из последње, дословце наведене реченице произилази да проф. Лукић при овом приказу узима у обзир и позитивно право, или бар један његов део, онако како ово схвата Л. Петражицки, али ништа подробније о њему не каже. Узгред буди речено, мисао Л. Петражицког о дељењу права на интуитивно и позитивно је у петражицијанском научном систему веома изнијансирана. Тако се може говорити о карактерним особинама интуитивног права у поређењу с позитивним, о разликама међу позитивно-правним и интуитивно-правним пројекцијама, о области постојања и дејства права: *искључиво интуитивног или искључиво позитивног, или паралелно и једног и другог.* Кад је реч о области паралелног постојања и дејства интуитивног и позитивног права, мислимо да се слободно могу издвојити и подвући три питања: сагласност, поклапање по садржају или неслагање, разлика садржаја једног и другог права; утицај интуитивног права на развитак позитивног, или конкретније: *процес производње позитивног права од стране интуитивног и дерогативна функција интуитивног права;* утицај позитивног права на развитак интуитивног, или конкретније: *процес производње интуитивног права од стране позитивног и дерогативна функција позитивног права.*

Проф. Лукић признаје да је Л. Петражицки сасвим тачно утврдио утицај права на мотивацију људског понашања и деловање на људски карактер (у самог Л. Петражицког *мотивационо или импулзивно и педагошко дејство права,* о чему нарочито треба да води рачуна политика права у остварењу свог задатка).

Примећујући узгред да право у људима заиста изазива одређену свест о себи (правну свест) и да Л. Петражицки утврђује један њен саставни део, и назива правом ту свест, иако признаје да постоје и норме, које други називају правом, проф. Лукић указује на терминолошку разлику међу њима, те у вези с тим закључује: „Сходно томе, не би било тачно ни тврдити да је Петражицково схватање нетачно — то је само један начин изражавања који је друкчији од уобичајеног" (стр. 81). Ова тврдња је тачна без обзира што се правна свест у односном учењу показује као двојна: свест о позитивном и свест о интуитивном праву. Правилан је и закључак проф. Лукића да је нетачно кад Л. Петражицки тврди да су правне норме фантазма психе, јер оне постоје независно од ове.

Као што се из досадашњег излагања види, о Л. Петражицком и психолошкој теорији права у југословенској правној књижевности је релативно мало писано и често en passant. Од само неколико писаца који су у њој скретали пажњу на ово или оно питање петражицијанског система, углавном на она која се односе на теорију права, посебно место припада Т. Тарановском. Ипак ни он сâм није дао приказ и оцену свеколиког учења Л. Петражицког. Врло оштроумни геније Л. Петражицког није задовољавало стање знања правне науке крајем XIX века, како оно које се тицало њеног основног појма — појма права и низа других питања, у вези са овим, тако и оно које се тицало методике стварања правних норми. Баш то незадовољавајуће стање је

и било извор инспирације широко предузетог подухвата, који га је довео до резултата значајних за низ научних дисциплина: *методологију, логику, психологију, теорију права и државе, теорију морала, социологију*. Као што је истакнуто у пољској правној књижевности, Л. Петражицки је научник великог формата, хуманиста широких видика, претеча остварења захтева интеграције друштвених наука, творац оригиналних социолошких концепција, тесно везаних с његовом теоријом права и морала[22].

Ограничавајући се само на теорију права, Л. Петражицки се може узети као претеча вишедимензионалног схватања права, што је од посебног значаја данас када се све више истиче захтев за интегралном теоријом права, сложен, свестран, мултидисциплинаран приступ проучавању права, потреба диференцирања истраживања науке о праву, које произилази из разноврсног карактера права (више аспеката, равни, сфера, димензија: језичко-логичка, социолошка, психичка, аксиолошка). Мноштво покушаја да се реши проблем суштине права, како у даљој, тако и ближој прошлости, није било, по мишљењу овог писца, крунисано научним успехом. Ту се он слагао с познатом ироничном опаском Канта: правници још траже дефиницију за свој појам права. Да ли је боље среће био Л. Петражицки, будући да је и он сâм поштено, с великом љубављу и много труда, радио на решењу овог проблема? У сваком случају, он је осветлио боље но ико други право као психичку појаву, али при том није занемаривао ни друге његове равни, иако то може тако да изгледа, поготову кад се истиче да се главна заслуга психолошке теорије права Л. Петражицког — психолошки редукционизам, тј. чистунство, претвара у њен главни недостатак.

У нашој правној књижевности не само да није дат приказ и оцена петражицијанског система у целини, него нема ни монографске обраде појединих питања. Будући изузетна појава у светској правној књижевности, није никакво чудо што се у вези стваралаштва Л. Петражицког поставља тушта и тма питања, како она која указују на његове слабе тачке, тако и она која истичу његову величину. По нашем мишљењу, величина Л. Петражицког и његовог дела састоји се управо у томе што је он покренуо многа питања, таман она сва и не била позитивно решена. Смело тврдимо да заоставштина Л. Петражицког представља богат рудник с низом постављених питања и одговорима на многа од њих, и што је, чини нам се, још важније, и инспирацијом за нова истраживања. Иако овде није место да та питања и наводимо, поготову она конкретнија, рећи ћемо ипак да ова, извучена из те „старине", атрактивне за антидогматски правац у правним наукама, заслужују монографску обраду:

1. Политика права — идеја водиља стваралаштва Л. Петражицког.
2. Интуитивно право — постојеће право, које вреди.
3. Учење о мноштву нормативних факата, те видова позитивног права — допринос учењу о изворима права.

---

[22] B. M. Borucka-Arctowa: *Pogladu socjologiczne Leona Petrażyskiego*, *Studia socjologiczne* 1974, 1 (52); исти текст у нешто краћем облику објављен под називом *Leon Petrażycki* (1867—1931) у месечној ревији *Пољске перспективе*, која излази у Варшави на страним језицима, бр. 11/1974, франц. издање *Perspectives polonaises*, стр. 45.

4. Психолошка теорија права и школа тзв. слободног права: учење Л. Петражицког о видовима позитивног права, и оних савременој јуриспруденцији непознатих, — у принципу, њиховог бескрајног мноштва — и интуитивном праву, као и политици права, иако на први поглед може асоцирати на слободно стварање права, у суштини није то.

5. Правни догматизам и психолошка теорија права: у односу на сивило правног догматизма, психолошка теорија права зрачи свестраношћу, јер с једне лингвистичке навике (професионално-правна употреба речи *право*) прелази на другу (општенародна употреба речи *право)*, не занемарујући прву, и оригиналношћу погледа[23].

6. Психолошка теорија права и социјални елемент у праву: иако Л. Петражицки није, како је истицано[24], извео закључак у погледу анализе садржаја правног преживљавања — има значаја у друштвеном односу онда када се може свести на општи заједнички именитељ, он говори о емоционалним средњим резултантама, средњим емоционалним оценама, као резултату емоционално-интелектуалног *социјалног* општења и психичког заражавања, што једно од другог није далеко.

Поред истакнутог задатка пред којим стоји наша теорија права — приказ и оцена петражицијанског система у целини и монографска обрада појединих питања, искуствено--психолошка теорија права би се, скретањем пажње на психолошке аспекте права, што има новаторски карактер[25], морала укључити у текући репертоар теорије (*Увод у право, Енциклопедија права* и сл.), не само због актуелности у неким својим деловима, него и као оригинални научни правац (и утолико пре — у репертоар Историје политичких и правних доктрина). Свакако да би и превод магистралних дела Л. Петражицког: Введеніе въ изученіе права и нравственности. Эмоціональная психологія, Теорія права и государства въ связи съ теоріей нравственности (у два тома) и Введеніе въ науку политики права[26], или бар најкарактеристичнијих њихових делова, на српскохрватски језик значио крупан догађај у нашој правној науци.

---

[23] „Давала је доказ да, како каже Llewellyn, 'there is more to the law than mere rules' — говорећи кратко и просто — право није нешто тако страшно суворно и досадно, како желе да убеде своје студенте професори из генерације у генерацију. Она је одговарала широком свакидашњем, иако недовољно дефинисаном убеђењу да је право повезано са широким контекстом психичких и друштвених појава. Одговарала је убеђењу интегралне врсте које се формирало стихијски. Задржала се у памети правника када су после завршених студија били увучени у канцеларијску рутину, а мишљу се враћали на право у другом издању — право како га је видео Петражицки" (K. Opałek: *Teoria Petrażyckiego a współczesna teoria prawa*, у књизи *Z zagadnień teorii prawa i teorii nauki Leona Petrażyckiego*, Warszawa 1969, стр. 116).

[24] B. J. Kowalski: *Psychologiczna teoria prawa i państwa Leona Petrażyckiego*, Warszawa 1963 (и у резимеу).

[25] B. K. Opałek: Ibid., стр. 126.

[26] Објављена на руском језику, ова дела су знатно касније преведена на пољски језик — Leon Petrażycki: Wstep do nauki prawa i moralności. *Podstawy psychologji emocjonalnej*. Tlumaczył J. Lande, Warszawa 1930 (и други пут, Warszawa 1959), *Teoria prawa i państva w związku z teorią moralności, Warszawa*, Том I 1959, Tom II 1960, *Wstęp do nauki polityki prawa*, Warszawa 1968.

Дакле, да Леон Петражицки, класик пољског правништва, који спада у врхове и светске правне књижевности, под којом се подразумевају највреднија остварења у овој њеној врсти, не би остао *признат, а непознат, или признат, а мало познат и недовољно оцењен,* пред нама је велико поље рада.

Todor I. Podgorac

INTEREST IN THE WORK OF L. PETRAŽICKI IN THE YUGOSLAV LEGAL LITERATURE

Summary

The paper presents a survey and critical evaluation of the writings in the Yugoslav legal literature on L. Petražicki and his psychological theory of law. It was found that only one author attempted to survey the psychological theory of law as a whole — T. Taranovski in the various entries of his Encyclopaedia of Law (in his papers written on the occasion of two anniversaries — the 60th anniversary of the birth and 35th anniversary of the scholraly career of L. Petražicki, and in his obituary on this author, he pointed out, without going into details, L. Petražicki's double achievement in legal scholarship: the teaching on the politics of law, and the psychological theory of law). All other observations contain either general evaluations of L. Petražicki's theory of law (J. Stein), or more or less general and consise determination of the position of L. Petražicki in the philosophy of law of his time (I. A. Pržić, T. Živanović), and more broadly — through determinations of the position of L. Petražicki and of legal psychologism in the history of social philosophu (E. Spektorski), or in terms of scant data on his personality and achievement — the psychological theory of law (Encyclopaedia of the Lexicographic Institute of Yugoslavia, The [Yugoslav] Legal Lexicon), or else in the rare reviews of his works, actually, a single one (by N. Katičić, indirectly also by Đ. Tasić); there have also been occasional reviews as part of the discussion of various legal problems (Đ. Tasić, G. V. Demčenko, S. Stojković, T. Živanović, the most recent paper of R. D. Lukić).

Among the few authors in the Yugoslav legal literature who have pointed to several different aspects of the Petražicki system, mainly relating to the theory of law, a special place is occupied by T. Taranovski (whose objections to intuitive law and to the normative facts in the psychological theory of law can well be challenged, as has been demonstrated). But even Taranovski has failed, in the present author's opinion, to provide a survey and evaluation of the entire teaching of L. Petražicki. The Penetrating genius of L. Petražicki was dissatisfied with the state of legal scholarship in the late nineteenth century, both in regard to its fundamental notion — the idea of law, and to a number of other points in this connection, as well as to the methodology of development of legal norms. It was precisely this unsatisfactory state of affairs which served as a source of inspiration for his broadly concieved enterprise, which led him to results of great importance in a number of scholarly and scientific disciplines: *methodology, logic psychology, theory of law and of the state, theory of morality,* and *sociology.* It has been justly observed by experts on the experiential-psychological theory of law that L. Petražicki was a great scholar, a humanist with wide-ranging views, the author of original sociological conceptions, closely linked to his theory of law and morality.

If we limit our considerations to the theoru of law, L. Petražicki can be taken to be the forerunner of the multidimensional view of law, which is of particular importance now that there are increasing demands for an integral theory of law, a complex and comprehensive approach to the study of law, a need for the differentiation of legal research, caused by the diversified nature of law (several aspects,

levels, spheres dimensions: the linguistic-logical, sociological, psychic, axiological). In the present author's opinion, the numerous attempts to solve the problem of the essential nature of law, both in the distant and the more recent past, have not been crowned with scholarly success. In this matter, he agrees with Kant's well-known ironic observation: the lawyers are still searching for a definition of their notion of law. Was L. Petražicki more fortunate, having worked honestly, with much love and industry, on law as a phsychic phenomenon without, however, neglecting its other levels, though he may appear to have done so, particularly when it is emphasized that the chief merit of L. Petražicki's psychological theory of law — its psychological reductionism, i. e. purism, ultimately becomes its main shortcoming? If this theory is approached as one-dimensional and one-sided, its scope is inevitably reduced and its significance diminished. The theoretical legal system of L. Petražicki and, more widely, the Petražickian system as a whole is polyvalent, and all its merits are closely interconnected.

The Yugoslav legal literature has failed so far, not only to provide a survey and evaluation of the Petražickian system as a whole, but also to yield a book-length study of its individual aspects. Since the system is a unique phenomenon in the world's legal literature, it is not surprising to find a multitude of questions arising from the work of L. Petražicki — pointing to both his weaknesses and his greatness. It is the present author's belief that the greatness of L. Petražicki and his work lies precisely in the fact that he raised numerous questions, even though he did not provide satisfactory answers to all of them. We can boldly affirm that the heritage of L. Petražicki is a rich mine of questions raised, with many of them answered and, what seems even more important, an inspiration for new researches.

In addition to the outlined task of the Yugoslav theory of law — of providing a survey and evaluation of the Petražickian system as a whole and of monographs on its individual aspects, the experiential-psychological theory of law schould devote more attention to the psychological aspects af law — an innovation which would thus help it to catch up with the current repertory of the theory of law (Introduction to Law, Encyclopaedia of Law, etc.), not only because of the topicality of some parts of this theory, but also as an original school of opinion in scholarship (and therefore, more particularly, appropriate to the repertory of the History of Political and Legal Doctrines). No doubt, a translation into Serbo-Croatian of the main works of L. Petražicki, (1) on the methodological foundations of the theory of law and the psychological foundations of the theory of morality and law; (2) on the theory of law and of the state, with reference to the theory of morality, and (3) on the politics of law would make a capital contribution to Yugoslav legal scholarship.

To conclude — Leon Petražicki, a classic of Polish legal scholarship, one of the world's top authors in legal literature, with achievements of the highest order in this field, ought not to remain *accepted yet unknown:* this is a serious challenge to future researchers.

Новак Јовановић

МИЛАН КОСТИЋ У ЦРНОЈ ГОРИ

У току читавог деветнаестог вијека и у прве двије деценије овога вијека у Црној Гори, у првом реду на Цетињу као метрополи ове мале земље, радио је велики број војвођанских Срба — просвјетних, културних и научних радника, који су овдје уз те послове обављали и веома значајне и цијењене државне функције. Међу овим Војвођанима свакако једно од најзначајнијих мјеста припада Милану Костићу, чија је дјелатност у Црној Гори, и то у првом реду културно-просвјетна, остала веома запажена. Заправо, тек Костићевим доласком на Цетиње почиње интензивнији развој школства у овој земљи, уводи се школско законодавство, које је било за оно вријеме скоро револуционарно, уводи се надзор у школама, почиње прво организовано школовање учитељског кадра, затим, школовање женске дјеце. У раду су коришћена искуства других, развијенијих средина, па је школство у овој земљи, и у погледу организације и осавремењавања наставе, подигнуто на знатно виши ниво.

О Костићевом боравку у Црној Гори сачувано је нешто, не баш много архивске грађе, и то у Фонду Главног школског надзорништва, у Архиву СРЦГ, на Цетињу, затим, у архивском фонду Сената у истој установи. Неке податке нашли смо и у Архивском одјељењу Цетињских музеја, у фонду Николе I, и у Фонду приновљених рукописа. О Костићевом доласку у Црну Гору, о његовом боравку на Цетињу и о стању у области школства којим је Костић руководио, сачувано је нешто података и у црногорској периодици онога времена. У *Орлићу*, црногорском годишњаку за 1870. годину[1], штампана је његова бесједа на отварању Богословије, у којој је дато и нешто занимљивих података о томе како је била организована ова школа. О Костићевом боравку у Црној Гори сачувано је нешто података и у листу *Црногорац*, првом листу у Црној Гори, чији је први уредник био Војвођанин Симо Поповић.[2]

Највише података може се ипак наћи у његовој књизи *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*, која је штампана послије Костићевог одласка из Црне Горе, у Панчеву 1876. го-

---

[1] *Орлић*, „Црногорски годишњак", 1870, VI година.
Орлић је почео излазити 1865. и излазио је до 1870. год.

[2] *Црногорац* је излазио од 1871. до 1873. год. Почетком 1873. год. забрањено је његово растурање на територији Аустро-Угарске и Турске, где је имао и највећи број претплатника, па је морао да престане са излажењем. Исте године културни радници на Цетињу, на челу са Симом Поповићем, покрећу лист *Глас Црногорца*.

дине, а у којој се, поред исцрпних података о школама, може наћи и низ Костићевих забиљежака из историје, етнологије, етике и других наука. Он је ту дао тако добре карактеристике појединих крајева и људи у њима, да задивљује његово познавање овог поднебља у којем је провео свега три године. О Костићу и његовом дјелу дато је нешто података у још два старија, нешто краћа прегледа развоја црногорског школства. То су књига Марка Драговића *Школе у Црној Гори,* издата у Загребу 1888. године, и књига Николе Минића *Кратак преглед рада на народном просвјећивању у Црној Гори од 1860. године до данас,* издата на Цетињу 1910. године. Др Петар И. Поповић у раду *Постанак и развитак прве школе у Црној Гори 1834—1934. године,* објављеном у зборнику *Цетињска школа 1834—1934. године,* издатој у Београду 1934. године,[3] дао је основне податке о Костићевој дјелатности у Црној Гори. Ипак, чини се да је највише пажње овом периоду Костићевог рада посветио др Ђоко Д. Пејовић у свом раду *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916. године,* која у ствари представља опсежну студију из ове области у којој се, поред низа података и прегледа развоја ове дјелатности, наводе и извори и литература, што може да буде од посебне користи онима који желе даље и дубље да се баве овом проблематиком.

О Костићу и његовом боравку у Црној Гори објављено је и неколико краћих радова у листовима и часописима. У *Педагошкој стварности* (бр. 7/1965) др Радомир Макарић је објавио рад *Војвођански Срби и развој школа у Црној Гори 70-их година XIX вијека.* У том раду централно мјесто је дато просвјетно-педагошкој и уопште културној мисија Милана Костића у Црној Гори. Аутор овог рада је у истом часопису објавио прилог *Војвођани у црногорској просвјети 1835—1872. године* (бр. 2/1976) у којем је највише говора било управо о Костићевој мисији у Црној Гори, и рад *Педагошки погледи Милана Костића* (објављен у *Педагошкој стварности,* бр. 5/1977).

Осврт на Костићев рад је учињен и у прилозима истог аутора објављеним у *Просвјетном раду,* Титоград, бр. 15/1976 *(Магистар Милан Костић, први школски законодавац у Црној Гори)* и листу *Мисао,* Нови Сад, бр. 46/1976 (*Милан Костић: Школе у Црној Гори,* Панчево 1876. године) посвећеном стогодишњици излажења његове књиге, прве историје црногорског школства, о којој је већ напријед било ријечи.

КОСТИЋЕВ ДОЛАЗАК У ЦРНУ ГОРУ

Костић је дошао у Црну Гору 1869. године, на позив ондашњег црногорског владара — књаза Николе. У децембру претходне, 1868. године, Никола је пошао у посјету Русији, односно, њеном цару Александру II. Желио је да том приликом нешто уради за Црну Гору, посебно за развој просвјете у њој. Руској влади је саопштио своју жељу да у земљи повећа број основних школа и отвори два завода за више образовање црногорске младежи, у ствари неку врсту средњих школа,

---

[3] Др Петар И. Поповић: *Цетињска школа,* стр. 107 (објављено у зборнику *Цетињска школа* 1834—1934. год., Београд 1934. год.

и то један за васпитање и образовање женске дјеце и други за спремање црногорских младића за свјештенички и учитељски позив. Док завод за школовање женске дјеце раније није постојао, школа за спремање свјештеника и учитеља је требало да буде наставак неколико година раније отворене Богословије на Цетињу (њен оснивач, први и једини ректор био је „извањац" архимандрит херцеговачки Нићифор Дучић), која је послије само годину дана рада затворена због недостатка средстава за њено издржавање. Књажева жеља је у Петрограду прихваћена. Дата му је годишња помоћ од 8 хиљада рубаља за издржавање мушке и 5 хиљада рубаља за издржавање женске школе. За организацију рада у оваквим установама требало је наћи погодну личност. За уређење и организацију рада у женском заводу ангажована је Надежда Пацевић, наставница женске школе у Петрограду, док је организација Богословије повјерена Милану Костићу. Костић је у Црну Гору дошао по препоруци карловачког свештеника, проте Михајла Рајевског, који се са књазом Николом срео у руском посланству у Бечу, приликом његовог повратка из Русије. Костић се одазвао позиву. Дошао је у Црну Гору да се ту о свему договори са књазом.

Кад је дошао на Цетиње, Костић је био релативно млад. Уз то био је стручно добро припремљен (завршио је Богословију у Сремским Карловцима, двије године права у Пешти и Духовну академију у Кијеву). Са таким квалификацијама, уз пуну подршку књаза Николе и његових најближих сарадника, прихватио се тешког, одговорног и може се без претјеривања рећи, пионирског посла. У земљи није било ни десет основних школа, а ниједног завода за средње образовање ова мала земља тада није имала. У организацији рада у школама, у изради плана и програма, у нормативном регулисању односа, морао се користити искуствима других, по свему изгледа највише искуствима школа у свом завичају, Војводини. Поуздано се зна да је уз помоћ Рајевског и педагога Николе Вукићевића израдио *Наставни план и устав за цетињску богословију*, а вјероватно та помоћ није изостала ни у осталим подухватима.

Цетињска богословија је свечано отворена 18. септембра 1869. године. Приликом отварања Костић је одржао пригодну бесједу. Тој свечаности су присуствовали књаз Никола, кнегиња Милена, сенатори, војводе, сердари и остала црногорска господа. Костић је, поред тога што је био ректор, држао и наставу у Богословији. Стално је радио на унапређењу наставе у њој, са жељом да она Црној Гори да што спремније, толико неопходне кадрове. Због тога је у току трогодишњег боравка у Црној Гори неколико пута кориговао наставни план и програм.

РАД НА ОРГАНИЗАЦИЈИ ОСНОВНОГ ШКОЛСТВА

Милан Костић је дао значајан допринос ширењу мреже основних школа. Према неким изворима, у Црној Гори је до Костићевог доласка било свега десетак основних школа, према другим опет само седам. У сваком случају тих школа је било веома мало. У земљи без путева и без икаквих сабраћајних средстава растојања од једне до друге шко-

ле су се мјерила сатима хода, негдје чак и данима. У таквим условима није могло бити говора о некој већој обухваћености дјеце основним школовањем. Захваљујући бољим материјалним условима, разумијевању књаза Николе и његових доглавника и Костићевом ангажовању, у Црној Гори се 1870. године отварају 24 нове основне школе, које су биле углавном распоређене по племенима (једна школа за више насеља). Тако је у Црној Гори почетком 1870/71. године било укупно 31 школа.[4]

Цијенећи Костићеве способности и његов однос према раду, књаз Никола га је именовао за главног школског надзорника. Пред њим као надзорником стајали су веома озбиљни и одговорни послови. Поред тога што је морао да уреди и опреми школе, морао је да спреми учитеље за њих. А то је било изузетно тешко. Свршених учитеља није било, па су за обављање учитељске дужности ангажовани и свјештеници, односно учитељи и учитељски кандитати који су имали завршена само четири разреда основне школе. Њима је требало дати што више стручног и педагошко-методског образовања, па су за њих организовани семинари у току љетних ферија. Такви семинари су организовани у току 1870. и 1871. године. Ови учитељи су на завршетку течаја полагали и испите и добијали су свједочанства у која им је уписана једна од констатација „Способан за учитеља I и II разреда" или само „Способан за учитеља I разреда". Веома мали број њих је оглашен способним за учитеља III разреда, што говори о томе колико је озбиљно прилажено овом послу и колико је пажње Костић поклањао стручном и осталом образовању учитеља.

У раду на оспособљавању учитеља помагао му је прве године један од његових колега, професор Цетињске богословије Шпиро Ковачевић, такође карловачки ђак (У Сремским Карловцима је завршио Гимназију и Богословију, а прије отварања Богослозије на Цетињу радио је као учитељ у цетињској основној школи), и Гавра Пешић, учитељ из Војводине, који је радио у цетињској основној школи. Он је постизао изузетно добре резултате, што се може видјети и из једне биљешке објављене у *Црногорцу* из 1871. године гдје је речено „да је у трећем и четвртом разреду, гдје је учитељ Гавро Пешић, испао испит како се само могло жељети"[5].

Већина школа, отворених 1870. године, почела је рад у новоподигнутим зградама. Костић је посебну пажњу поклонио опремању тих зграда. Набављао је „штице, велика писмена, земљописне карте, глобусе . . ."[6] Он их је достављао појединим школама, водио преписку са учитељима, давао упутства за њихову употребу, истичући значај очигледности и других дидактичких принципа у настави.

Учитељима који су почели рад у 1870. години, као и свим осталима, дао је упуте за организацију рада у школи. На поласку у села дао им је распоред градива по којем ће радити, распоред часова, „заповиједио им како да држе ред у школи, воде записник и инвентар

---

[4] Петар И. Поповић: *Цетињска школа 1834—1934*, стр. 108. Овај податак је дат и у Костићевом дјелу: *Школе у Црној Гори* . . . и треба га сигурно прихватити без резерве.

[5] *Црногорац*, Цетиње 1871. год. бр. 23.

[6] *Цетињска школа*, стр. 112.

ствари . . .[7] Велики проблем за школе у то вријеме представљао је и недостатак уџбеника. Костић је неке постојеће задржао а дао да се ураде неки нови. Највећи број њих је штампан у Бечу, а један број и на Цетињу. Један број уџбеника набављен је из Србије и Аустро-Угарске (уџбеника за школе у којима је настава извођена на српскохрватском језику, претежно из Војводине).

Учитеље је стално подстицао а често и опоминьао на рад. Неуредним учитељима је пријетио отпуштањем из службе. Једног је таква казна и стигла, јер се слабо трудио, а уз то је, и поред опомене школског надзорника, напустио наставу.

До 1870. године у Црној Гори је била само једна четвороразредна, главна школа на Цетињу, а тада је отворена још једна таква школа у Брчелима (Црмница).

Извештаје о успјеху у школама и проблемима школства у Црној Гори тог времена доносио је тада једини лист у земљи *Црногорац*. Аутор тих извештаја је Гавра Пешић.[8] Објављена су два таква, дужа написа под насловом *Напредовање основнијех школа у Црној Гори* и *Наше просвјетно напредовање*. Из тих извјештаја се може видјети какве су резултате дали напори који су чињени за унапређење наставе у школама јер је већина њих постигла солидне а неке, као школа у Ћелији Пиперској, Манастиру Острогу, Морачи, Сотоницима, Орјој Луци и Врелима, чак натпросјечне резултате. Истина, забиљежено је да четири школе нијесу постигле жељени успјех, што ипак није велик број.

Уочи свог повратка у Војводину, крајем љета 1872. године, Костић је дао низ предлога и сугестија за даље уређење и развој школства у земљи. Између осталог, предложио је у меморандуму упућеном лично књазу да основна школа на Цетињу постане шесторазредна како би се у њој ученици што боље припремили за прелазак у Богословију, а предлагао је да се и школовање у Богословији продужи са три на четири године, како би се могло посветити више пажње извођењу наставе педагошких предмета.[9]

Костић је пошао из Црне Горе „захваливши се на ректорском звању и дужности главног школског надзорника коју је обављао без икакве наплате и награде".[10] Изгледа да нијесу до краја познати разлози због којих је пошао из Црне Горе, јер он каже да је одлуку о одласку донио због слабог здравља и домаћих тешкоћа, али и других разлога „који не спадају амо, у наш расказ да их наводимо". [11]

---

[7] *Цетињска школа*, стр. 108.

[8] Има мишљења да је аутор тих текстова Милан Костић а не Пешић. Истина, Пешић је крајем 1870/71. год., у својству ревизора, обишао један број школа у свим крајевима земље и вјероватно је он аутор поменутих текстова. Но, сигурно је да у листу има и Костићевих прилога.

[9] Др Ђоко Д. Пејовић: *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916.* године, Цетиње 1971. год., стр. 24.

[10] *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876. год., стр. 223.

[11] *Школе у Црној Гори*, стр. 230.

ЗАКОНОДАВНА ДЈЕЛАТНОСТ

До 1870. године Црна Гора са неразвијеном школском мрежом била је без школског законодавства, па се може рећи да је у нормирању односа Милан Костић направио пионирски посао. Написао је *Правила о дужностима капетана, мјесних школских надзорника и учитеља гледе народних школа да би исте што боље уредиле се и школски законик за главног школског надзорника и за учитеље основних школа Књажевства црногорског.*

Правила су подијељена у 26 чланова (тачака). Њих је Сенат усвојио у септембру 1870. године а мијењана су „у неким тачкама" у току 1870/71. године. Њима је регулисана „школска дужност", затим, питање надзора над школама, дужности капетана и мјесног школског надзорника (њихова права и обавезе у погледу управљања школом), обезбеђење материјалних средстава за рад школа, казнене одредбе за неизвршавање обавеза према школи и слично. Потпунија анализа Правила показује колико је Костић у својим гледањима на школу био напредан, у много чему близак савременим схватањима.[12]

У првом члану *Правила* је речено да се школе налазе „под закриљем црногорске владе, а под надзором главног школског надзорника".[13] Овдје се мисли, наравно, на све школе у земљи, док је за школе по племенима речено да стоје „под непосредним надзором капетана истога племена и мјестног школског надзорника"[14] чиме је практично почело увођење мјештана у управљање дотичном школом, јер су ова лица, поред тога што су имала обавезе да помажу учитељу у рјешавању одређених питања и проблема, имала и одређена права у погледу одлучивања о најважнијим школским питањима. За капетана је, на примјер, речено да је „дужан да помаже учитељу при уређивању школе и нужних школских опрема, и при одржавању реда".[15]

Капетан је био дужан да опомене родитеље ако не пошаљу у школу „способно и у књигу заведено школско дете". Ако се родитељи не одазову позиву и не доведу дијете, капетан им може у више наврата изрицати новчану казну од једног до пет талира, а у крајњој линији може их казнити и са пет дана затвора. Капетан је могао изрећи казну и родитељима оних ученика који се упишу у школу, али током године нередовно похађају наставу. Највиша казна за ове преступе била је два дана затвора. Новац од изречених казни се употребљава за куповину књига за сиромашне ученике. О утрошку тог новца капетан је морао водити уредну евиденцију коју је био дужан показати „врховном школском надзорнику". Предвиђена је и дужина трајања школске обавезе. Сви имућнији родитељи били су дужни да шаљу своју дјецу у школу од 7. до 12. године. Сиромашним родитељима је било остављено на вољу да шаљу дјецу у школу ако то нађу за сход-

---

[12] Правила су објављена у књизи *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњег доба*, стр. 74—77. Књига је објављена у Панчеву 1876. године а аутор је Милан Костић.

[13] *Правила*, пар. 1.

[14] *Исто*, пар. 2.

[15] *Исто*, пар. 3.

но. Међутим, Костић је увидио колико штету има оваква одредба баш за ту, сиромашну дјецу, па већ у сљедећем параграфу ових *Правила*[16] изражава наду „да ће сваки (родитељ — Н. Ј.) коме само допусте домаће околности, користити се овима благодетима и да ће послати у школу своју дјецу", укључујући ту и женску дјецу, чије школовање није било обавезно.

Биле су прецизиране обавезе и капетана и надзорника у погледу обавјештавања родитеља о стању у школи. Школска година је почињала школском свечаношћу на којој је мјесни надзорник морао да прочита народу владине наредбе које се односе на слање дјеце у школу. Капетан је поред тога био дужан да јави „наособ" народу то исто, како се „не би изговарао тиме да није знао за те наредбе[17]". Капетан је био дужан да обезбиједи огрев за школу и за учитеља. Интересантно је да су у обезбјеђењу огрева учествовала сва домаћинства у дотичном племену, односно, мјесту у којем се школа налази, а не само ђачки родитељи, чиме је била обезбијеђена солидарност родитеља дјеце и осталих становника у обезбјеђењу дијела трошкова за рад школе.

Закон је предвиђао и бесплатно школовање. Истина, у првој верзији из 1870. године било је предвиђено да дјеца плаћају на име школарине по једну форинту за годину. Жељело се на тај начин да се обезбиједи дио трошкова за издржавање школе. Међутим, осјетило се да је та форинта „заплашила сиромашније родитеље", па је, на предлог главног школског надзорника Костића, још прије завршетка школске године објављено свуда да се убудуће за школовање дјеце неће ништа плаћати. Та наредба, каже Костић, имала је „врло добрих посљедица".[18] Број дјеце у школама се повећао.

Овим законом утврђена је и нека врста стандарда за опрему школа. Свака школа мора имати: „сахат, сто, столицу, велику црну таблу, сунђер, скамија колико треба, да деца не сметају једно другоме при писању".[19] Раду у башти је поклоњена пуна пажња. Зато је и речено да поред сваке школе мора бити шлоска зграда (башта), у којој ће учитељ да учи децу: „вртарству, воћарству и уопште земљодјелском раду".[20]

Интересантне су и одредбе о неприкосновености учитеља. Изричито је речено да нико не смије ући у школу за вријеме трајања наставе сем капетан, мјесни школски надзорник или лице које они овласте, и то тек пошто се јави учитељу. Ко улази у школу, речено је у *Правилима*, мора да се понаша пристојно „као да улази у цркву". Капетан и мјесни надзорник су били дужни да пазе на учитељево понашање у средини гдје живи и ради, дужни су да пазе да се учитељ „строго држи реда и закона који су прописани за њега".[21] Није смио у радно вријеме свршавати никакве послове, а било му је забрањено „свирепо" поступати са ученицима. За све преступе те врсте слије-

---

[16] *Исто*, пар. 8.
[17] *Исто*, пар. 9.
[18] *Школе у Црној Гори*, стр. 75.
[19] *Правила*, пар. 15.
[20] *Исто*, пар. 16.
[21] *Исто*, пар. 20.

диле су пријаве главном школском надзорнику. Дужни су били да пријаве и свако одсуствовање учитељево са посла. За вријеме школског распуста учитељ је заједно са капетаном и мјесним надзорником морао да попише сву за школу дораслу дјецу, како би на основу тих спискова главни школски надзорник могао на вријеме наручити књиге и остали школски прибор, како би настава могла почети уредно и на вријеме. Капетан и школски надзорник су се морали строго држати *Правила*. Костић је успио да у *Правилима* „прогура" одредбу према којој су они, за неизвршавање својих обавеза, непосредно одговарали Сенату, највишем органу власти у земљи.

Школски законик, који је Костић такође израдио, састоји се из два дијела и то *Упутства за главног школског надзорника* и *Законика за учитеље*. О положају учитеља, односно о његовом односу са мјесним школским властима, већ је нешто речено у анализи *Правила*. Овдје треба још додати да се избору учитеља поклањала тако велика пажња, да га је постављао главни школски надзорник, и то у прво вријеме на годину дана, у својству привременог учитеља, што је била нека врста пробног рада, да би га по истеку прве године, ако задовољи на раду, поставио као сталног учитеља у дотичној школи.

Вриједне су пажње и одредбе о почетку и завршетку школске године, о распореду дневне и недјељне наставе. Предавања су почињала првог септембра, с тим што је била остављена могућност за накнадни упис дјеце до 15. септембра. Послије тог рока упис се није дозвољавао. У црногорским школама тога времена, бар према *Законику за учитеље*, постојала је нека врста петодневне радне недјеље. „Учитељ је дужан да сваки дан, осим празника, и недјеље и четвртка, предаје по пет часова: три до обеда а два после обеда. Ако се догоди празник, то ће учитељ надокнадити четвртком оно што је пропустио", речено је у *Законику*.[22] Истина, и ту су дозвољена нека одступања, јер је допуштено да у оним мјестима гдје су дјеца подаље од школе (сат и више хода) могу да раде само прије подне од 8 до 12 часова, укључујући у радне дане и четвртак. *Законником* су утврђене и евиденције које је учитељ морао да води почевши од евиденције о присуству и напредовању ученика у раду (дневници рада са прозивником, нека врста), затим, спискове школских ствари, дарова, завјештања и осталог. Била је утврђена и обавеза поштовања наставног плана и програма. Речено је да учитељ „мора предавати оне предмете који су прописани за школу, и не може их нити скраћивати нити им што придодавати".[23] Своје захтјеве учитељ је могао решавати посредством капетана и мјесног надзорника, а тек ако у томе не успије, обраћа се на главног школског надзорника.

Интересантне су одредбе које говоре о лику учитеља, према којима он мора „да је примјер општини" и да у школи и ван ње „претходи добрим примером". Иза ове слиједи одредба у виду препоруке. апела да сваки учитељ пази „да располаже својом платом тако да се не задужује, јер у том случају биће већ изложен непријатностима, које ће бити штетне и по школу."[24] Плату су учитељи примали три пута го-

---

[22] *Законик за учитеље*, пар. 5.
[23] *Исто*, пар. 9.
[24] *Исто*, пар. 16.

дишње, пошто је одслуже, као и остали државни чиновници. Изричито је речено да учитељ не смије „употребљавати" своје ученике ни на какав други рад ван школе, посебно не за сређивање својих домаћих послова.

Костић је у школама забранио физичко кажњавање. У последњем члану поменутог акта је речено да се „најстрожије забрањује бити децу по рукама, по ноктима, по глави итд. Казна ће се састојати у изобличавању, у премештању с почасног места на лошије, или у кратком затвору код отворених врата."[25] Највећа казна је била отпуштање из школе и забрана осталој дјеци да се друже са таквим учеником.

У *Упутству за главног школског надзорника* указано је на његове најважније обавезе. Поред већ поменутих права да поставља школске надзорнике по мјестима и распоређује учитеље, он је био дужан да једном годишње организује педагошке течајеве за учитеље, да их учи напреднијем методу у отправљању њихових учитељских дужности, да најмање једном годишње обиђе све школе у земљи и да поднесе „тачан и доста веран извештај црногорској влади". Надзорник је могао да „скине" са дужности мјесног школског надзорника и учитеља ако је увјерен да „неисправно отправљају своје дужности", али кроз осам дана мора јавити о томе Сенату црногорском".

Одредбе аката које је Костић донио вриједно је цитирати зато што су они у много чему надживјели вријеме и услове за које су стварани, и што у њима има доста тога што може бити интересантно за историчара не само црногорског школства, него и школства у Војводини, које је, без обзира на географску удаљеност ова два подручја, имало нечег сличног, ако не и истовјетног у свом развоју, јер су не само Костић, већ и многи културни посленици из Војводине радили и у Црној Гори, између осталог и у црногорском школству.

ПЕДАГОШКИ ПОГЛЕДИ

Већ у претходном поглављу, у осврту на Костићев законодавни рад, дат је добрим дијелом и одговор на питање какви су били његови педагошки погледи. Ипак, због стварања једног комплетнијег утиска о Костићу као педагогу, треба цитирати неке његове ставове, неке и коментарисати.

Интересантан је његов однос према прописима на којима је радио, којима је регулисао односе који до тада нијесу практично ни били нормирани. Он је свјестан да ће многе одредбе бити временом превазиђене, па је вјероватно зато у својој књизи и забиљежио: „На практици покаже се најбоље шта се и може и треба у законику преиначити, изоставити или допунити."[26]

Раније дату напомену да је Костић био против физичког кажњавања дјеце, он је образложио и у свом дјелу истичући „да ваљаном и способном учитељу не треба батина у руци да с њоме олакша свој рад

---

[25] *Исто*, пар. 24.
[26] *Исто*, стр. 82.

и своју задаћу, да васпита и изобрази своје ученике и да одржи у школи ред и запт".[27] Лијепо је оцртао лик учитеља ријечима: „Учитељ треба да има такта и вештине, да је озбиљан и да зна са децом онако поступати да га она заволе као родитеља, а уједно и да га поштују и да га слушају. Учитељ ће, особито у основној школи, моћи лако постићи ту цељ. Он добија децу малену, неуку; добија такорећи неузорану њиву коју треба да приготови за добро семе. Сав тај рад зависи од њега, од његова знања и од његове вештине око васпитања дечијег. Деца улазе у школу са неком зебњом; она виде у учитељу неко важно лице, неког јачег човека пред којим се не сме свашта радити као на улици, у авлији. Дете се првих часова и првог месеца још занесе и заборави да је у школи, па почне да ради као и ван школе. Зато не треба учитељ одмах да очајава и да се лати батине, па да за час, за два од те безазлене деце створи мирне и примерне ђаке. Учитељ треба да најпре проучи децу, њихову нарав и наклоност, па да се по томе влада како ће да поступа с којим дететом."[28]

Костић је само на почетку рада једној генерацији нових учитеља у школама црногорским дозволио тјелесно кажњавање дјеце, али то образлаже тиме што „. . . исти нови учитељи баш не беху педагошки развијени, што не беху спремни за своје звање као што би требало да су. Претполагало се је да они неће бити још толико вешти да одрже ред у школи, и да приволе лошију децу на учење, на добро владање, ако им се не допушти да употребе и телесну каштигу, те да деца имају од њих више решпекта."[29]

Костић је израдио и „Учевни план" који је намјеравао „печатати" али то није урадио, већ је он остао у рукопису, а из њега су учитељи исписивали оно што је било потребно. Упутства уз план говоре о педагошким назорима Милана Костића. Пошто је објаснио да се у излагању наставне грађе треба држати тзв. новог метода који је примјењиван у српским школама у Војводини, навео је „списе" који су садржали објашњења за рад по том новом методу истичући да је он за многе ствари користио и дјела стране педагогије, и гледао „да из њих извади за наше школе оно што је мислио да се може пресадити у наш живаљ". Значи, туђа искуства је користио, али им је прилазио критички. Није механички калемио туђа искуства на црногорске услове, већ их је прилагођавао средини у којој је живио и радио.[30]

Он је задатке школе много шире поставио него што су до тада постављани. У вези с тим он каже: „Има школа осим читања, писања и механичког рачунања далеко већу задаћу. Задаћа је та: развијање умних сила и дарова, умних и душевних дјечјих способности, изображавање и развијање осјећања и чулних других органа, с којима долазимо до знања. Школа треба да развије, да разбистри те силе и снаге, треба да развије ум, а да облагодари срце: да мишљење и осећање ради сагласно са захтевима човековог опредељења."[31] Очигледно, Костић

---

[27] *Исто*, стр. 85—86.
[28] *Исто*, стр. 86.
[29] *Исто*, стр. 87.
[30] *Исто*, стр. 96.
[31] *Исто*, стр. 97.

је већ тада инсистирао на васпитању које нема само за циљ развијање интелектуалних снага и способности дјетета. Напротив, он се залаже за свестрани развој личности и по томе је доста близак савременим педагозима. Посебно инсистира на моралном васпитању. Он каже: „Учитель треба да утврди моралну снагу у детету, да образује из детета не само умног, бистрог и паметног, него и доброг, ваљаног, поштеног и моралног, или укратко речено карактерног члана породице, општине, народа свог и своје отаџбине наособ, а целог човечанства уопште."[32]

У Костићевим упутствима има доста ријечи о томе како изводити наставу, који поступак у томе примјењивати. Он се у првом реду залаже за поштовање принципа очигледности. Он сматра да ће успјех у настави бити знатно бољи ако учитељ оно о чему говори ученицима „покаже у правом виду (ако га има), или у кипу (у малом виду) или бар у слици. Прост говор без предмета о коме се говори неће бити ни занимљив ни тако јасан по децу као са предметом што га виде, нити ће га деца схватити, а још мање запамтити као што треба".[33] Једино ће се на тај начин, по Костићевом мишљењу, постепено ићи „од стварних слика к умним сликама тога предмета, и после к бестварнима, к чисто у уму створенима предметима".[34]

У својим упутствима за извођење наставе, односно реализацију учевног плана, Костић указује на још неке значајне дидактичке принципе. Говорећи о *принципу основаности наставе* (вјероватно, принципу систематичности и поступности) каже да са дјецом у раду треба почети „од познатог, стварног, простог и да се иде к непознатом, бестварном и сложеном; од нижег да се иде к вишем; од лакшег к тежем. Прећања (прећашња, раније обрађена — Н. Ј.) лекција нека одма служи и као увод к сљедећој, да ју навести као зора што навјешћује дан".[35]

Нови метод рада захтијевао је и знатно спремнији учитељски кадар од оног који је Црна Гора тада имала. Први домаћи учитељски кадар у земљи чинили су свршени ученици Цетињске основне школе и ђаци Богословије, која је на Цетињу радила само једну годину (у току 1863. године) када је и укинута.[36] Њихово образовање је било оскудно. Полазећи највећим дијелом од тога, Костић каже да „учитељ мора и сам много да се спрема, да учи, да ваздан дође у школу потпуно спреман, да не муца, да не завирује у књигу пред децом а још мање да не рече деци што погрешно"[37] Указује и на обавезу учитеља да се лијепо и течно изражава, истиче да његов говор не смије прећи у обично „ћапрдање" и „приклапање". Указује посебно на опасност сувопарног изражавања наставника које може бити монотоно и досадно. Допуштено је учитељу, каже Костић, да се насмије, нашали,

---

[32] *Исто*, стр. 101.
[33] *Исто*, стр. 102.
[34] *Исто*, стр. 102.
[35] *Исто*, стр. 103.
[36] Др Ђоко Д. Пејовић: *Просвјета и култура у Црној Гори 1825—1916. године*, стр. 82.
[37] *Школе у Црној Гори*, стр. 104.

истичући да он не смије увијек стојати „озбиљан, укочен и ладан као намрштено небо".[38]

Интересантна су и Костићева размишљања о извођењу наставе „верозаконских предмета". Истина, он оптерећеност програма тим предметима правда чињеницом да је код нас „народност прирасла за цркву више него и у једнога другога народа".

Као велики противник учења напамет, Костић се залагао да дјеца све оно што уче „расказују својим ријечима", да их учитељи усмјеравају на успостављање веза међу предметима и појавама, како би све оно што науче остала њихова трајна својина. Он се залагао за корелацију међу наставним предметима и препоручивао је учитељима да дјеци постављају питања која ће их присиљавати на повезивање садржаја разних предмета. Он ту посебно указује на предмете који код ученика развијају смисао за логичко размишљање, за успостављање веза и односа међу предметима и појавама. Он сматра да се овај захтјев нарочито успјешно може реализовати кроз програм „повјеснице и земљописа, затим расказивање приповједака" и друге области.

Нека Костићева методска упутства су веома интересантна. У вези савлађивања технике почетног читања, он каже да оно треба да иде с почетка полако, да дјецу не треба пустити да сувише брзо читају и „да претру језик", јер је „теже одучити дете од зле навике у читању, него што је научити га читати изнова". Он посебно указује на потребу сузбијања читања напамет, па предлаже да се чита каткад и преко реда. Залаже се и за рад са цијелим разредом и препоручује да никад једно дијете „не чита читаву задаћу", већ да се дјеца што је могуће више смјењују и да на тај начин задржи пажњу свих или бар већине, да им час буде интересантан, а не досадан.

Већ је раније речено да учитељи у Костићево вријеме нијесу имали неку већу стручну спрему, а уз то су, нарочито у првим годинама рада, били без икаквог искуства, па им је он, поред осталог, и израдио распоред часова, а уз њега издао и упутства за примјену. Међутим, он није био човјек од шаблона и инсистирао је да се настава у школи што је могуће више прилагоди интересима и способностима ученика. „Опази ли учитељ да је дјецу уморио један предмет, нека их пусти да се мало одморе, па нека пређе на други. Не мора се учитељ држати баш најстрожије распореда часова; може он један пут један предмет преузети по 1/4 или 1/2 часа дуже, а други пут опет толико мање. То ће зависити од тога како му деца успевају у једном или у другом предмету."[39] Интересантна су и његова упутства у вези обраде литерарног текста. Он истиче да се не смије дозволити да дјеца читају „бесвесно". Залаже се да се дјеци растумачи смисао појединих ријечи, затим, реченица и на крају текст у цјелини. Он указује на потребу тумачења непознатих ријечи познатима. Ако то није могуће, он савјетује да се преко тих ријечи пређе, да се за њих не даје тумачење док не буде вријеме за то.

Све оно што је у вези с природом и збивањима у њој треба, по Костићу, обрађивати у одговарајуће годишње доба. Он се посебно за-

---

[38] *Исто*, стр. 104.
[39] *Исто*, стр. 109.

лаже за извођење наставе у природи, како би се дјеци могло „у природи показати оне животиње, растиње и дрва која се налазе у Црној Гори". У историји и географији је неопходно коришћење карте. Све оно што се дјеци саопшти, неопходно је по Костићу дјеци показати на карти.

У вези извођења наставе историје, Костић је био изнад времена у којем је живио. Он каже: Није доста да деца науче само имена царева, краљева и јунака, године кад се што збило, и догађаје без икаквог расказивања о значају овог или оног лица и догађаја."[40]

Интереснтна су и његова упутства за извођење наставе математике (рачуна). Он препоручује да учитељ „задаје и таке задаће које спадају у газдинство, да научи децу како треба свашто добро рачунати и све са рачуном доказати; да онда види домаћин: шта има, шта му носи користи ова или она врста газдинства. Кад прорачуна и увиди шта му је корисније, треба тако и да ради ако жели да пође унапред. Ту ће имати прилике да им говори и о штедњи."[41] Очигледно, Костић се борио за школу у којој ће настава из свих предмета бити до те мјере осмишљена и везана са праксом, да ученици стичу знања која ће им итекако користити у свом свакидашњем практичном раду.

Костић је придавао изузетно велику пажњу и физичком васпитању дјеце. Ипак, био је против великог „гимнастиковања у школама", јер су дјеца свакодневно, идући од куће до школе и радећи на својим имањима, била изложена таквим физичким напорима да би свака даља активност те врсте, по Костићу, могла бити чак и штетна по здравље дјеце.

Неколико цитата узетих из његове књиге и података који се могу наћи у ондашњој штампи и објављеним радовима, довољно говоре о Костићу као педагогу, као личности, који је својим ставовима и гледањима на организацију наставе, својим напорима да се она издигне на виши ниво у томе доста и успио. Од његовог времена не само да почиње брза експанзија школства, већ се и ниво наставе у школама подиже, квалитет образовања је био знатно већи од дотадашњег, бар у оним школама које су имале учитеље способне да Костићеве замисли спроведу у дјело.

НАУЧНА И ПУБЛИЦИСТИЧКА ДЈЕЛАТНОСТ

Костић је, изгледа, доста активно сарађивао и у ондашњој црногорској периодици, у календару *Орлић*, у првом црногорском недјељном листу *Црногорац* и у *Црногорки*, листу за књижевност и поуку, који је излазио као подлистак *Црногорца*.[42] *У Орлићу* — Црногорском го-

---

[40] *Исто*, стр. 114.

[41] *Исто*, стр. 120.

[42] *Црногорка* је излазила у току 1871. године, укупно у 23 броја. Централна библиотека са Цетиња је издала фототипско издање овог листа с поговором др Мирослава Лукетића, из којег се види да је у *Црногорки* сарађивао и Костић.

дишњаку за 1870. годину,[43] објављена је Костићева бесједа на свечаном отварању Богословије на Цетињу. У том тексту он је указао на значај школе „у којој ће младићи из Црне Горе и околних мјеста да се изображавају и приуготовљавају за свјештенички чин и учитељско звање, и да се просвијете у њој утолико да могу достојно одговарати своме великом позиву."[44] У том тексту он говори и о интересовању Црногораца за новоотворену школу и каже: „Са свих страна похиташе црногорски младићи на Цетиње да замоле свога господара да не огријеши душе, него да их прими у ту нову школу, гдје ће да се уче чему вишему но што су учили у основнијем школама."[45]

У *Црногорцу и Црногорки* већина објављених текстова је без потписа. Ипак, претпоставља се да је један број њих, нарочито оних који третирају проблеме образовања, писао управо Милан Костић.

Костић је оставио своје вриједно научно дјело *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба,* које је написао послије одласка из Црне Горе док се налазио на дужности окружног проте Старобечејског. Дјело је штампано у Панчеву 1876. године, у књижари браће Јовановића. Колико је Костић био велики хуманиста и југословенски оријентисан говори и чињеница да је сав чисти приход од овога дјела намијенио „херцеговачко-босанској сирочади". Дјело је у оно вријеме било веома запажено, о чему говори и чињеница да је награђено од Ученог друштва у Београду са 30 дуката.

Дјело је штампано на укупно 226 страна, мањег формата. Представљало је прву историју црногорског школства, а дуго времена и једину, односно, најкомплетнију историју ове дјелатности у Црној Гори. То није само преглед развоја школства до Костићевог одласка из Црне Горе. Оно садржи низ значајних података за етнологе, фолклористе, етичаре, историчаре културе и друге, јер садржи низ запажања о Црној Гори. Толико грађе за тако кратко вријеме могао је да прикупи, а касније и да презентира јавности само човјек који је крајње одговорно и озбиљно радио повјерене послове, који је гајио велику љубав према земљи у којој је радио и који је, коначно, нашао довољно времена да уз тако сложене и одговорне послове сакупља грађу и материјал на основу којих ће, касније, написати ово опсежно дјело. Поред оцјена и запажања о школству у Црној Гори, односно података о Црној Гори и Црногорцима, Костићево дјело је интересантно и због тога што су у њему штампани текстови првих прописа којима се регулишу односи у црногорском школству, и што су коначно објављени наставни планови и програми за разне врсте школа, што је од значаја за све оне који се баве изучавањем развоја црногорског школства.

---

[43] *Орлић,* „Црногорски годишњак", 1870, VI год., стр. 59—66.

[44] *Исто,* 1870, стр. 59—66.

[45] *Исто,* стр. 59—66.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Три године, колико је Милан Костић радио у Црној Гори, су релативно кратак период. Међутим, и за тако кратко вријеме једна личност његових способности могла је да учини много. Костић је чинио и учинио много. Без обзира на неке неспоразуме до којих је дошло непосредно пред његов одлазак из Црне Горе, Костић је у овој земљи био веома цијењен и успомене на њега су се дуго сачувале. О томе говори и некролог који је поводом његове смрти објавио *Глас Црногорца*, лист који је наставио традицију *Црногорца*, у којем је и Костић сарађивао. У том некрологу се, између осталог, каже: „Из Старога Бечеја у Војводини стигла нам је жалосна вијест да је тамо у прошлу сриједу умро г. Милан Костић, прото бечејски, а бивши ректор Богословије цетињске, магистар богословије и витез Даниловог реда. Покојник је свршио гимназијске и богословске науке у Сријемским Карловцима, за тијем је почео учити правне науке у Бечу, а послије тога отишао је у Кијев, у Русију, гдје је на тамошњем богословском заводу свршио богословску науку и постао магистар богословије. По свршеним наукама изабран је за ректора богословије на Цетињу, гдје је пуне три године служио. У овој служби својој у Црној Гори одликовао се покојник ријетком ревношћу и савјесношћу, с којом је скопчана била велика способност и потпуна спремност за позив одабрани, тако да је кроз те три године велике успјехе постигао покојник у Црној Гори и лијеп спомен оставио међу својима ученицима, као и одлично признање код земље господара. Многи ученици његови по Црној Гори и данас ће се благодарношћу сјећати његових великијех трудова око унапређења цркве и школе у Црној Гори, која уз потпору земље господара на многијем побољшицама њему има да захвали. Покојни Костић, пошто је овдје уредио богословију, вратио се назад у Војводину, гдје је наприје био професор на сомборској гимназији, а за тијем постане прото у Старом Бечеју, у којем је чину и умро. Њега је потоње године постигла велика несрећа у породичном животу; умрла му је ненадно супруга, за којом је и сам одмах почео венути док ето није скончао. Осим свога практичног рада на пољу школе и цркве у Црној Гори и Војводини, покојни Милан Костић јако се одликовао и као књижевник српски; од њега има много расправа у повременим часописима српскијем, а осим тога писао је и читаве књиге, међу којима особит помен заслужују: његова магистарска расправа: *О српској православној цркви у Угарској* (писана руским језиком), за тијем књига његова: *Школе у Црној Гори*. Лака му била црна земља и вјечан спомен међу нама."[46]

---

[46] *Глас Црногорца*, Цетиње 26. јула 1880, бр. 30 (објављено у рубрици „Домаће вијести").

Novak Jovanović

MILAN KOSTIĆ IN MONTENEGRO

Summary

Milan Kostić lived in Montenenegro in the period 1869—1872. He was invited to that country by Prince Nikola, as recommanded by the Rev. Mihailo Raievski. The Prince of Montenegro was in need of such a man to renew the Seminary, the first secondary school in the country, which had been founded in 1863 and closed down only a year later, owing to a lack of funds, and probably also to poor management. The school reopened in 1869. Kostić's activities included working out the first sullabus, conceived so as to enable the graduates to be teachers in addition to being priests.

Apart from acting as Rector of the Seminary, Kostić was also entrusted with the duties of the chief school inspector. In performing this function, he made a substantial contribution to the expansion of the elementary school network. In 1870, there were no more than a dozen schools in the country, according to some data only seven. Thanks to Kostić's personal efforts mostly, twenty-four new schools were opened in 1870. Kostić was also the author of Rulebooks on the duties of sea captains, and of local school inspectors, as well as of the Teachers Act, which was confirmed by the Senate late in 1870. The laws and regulations thus passed were very progressive. Among other things, corporal punishment of schoolchildren was abolished, and their author was in favour of ostensive methods, systematic work and gradation, as well as of other modern didactic principles in education.

The schools in Montenegro were largely modelled on those in Voivodina. Even textbooks for Montenegrin schools were supplied from Voivodina. Some textbooks were published by Kostić at Cetinje.

Before leaving Montenegro in 1872, Kostić addressed a memorandum to Prince Nikola in which he made several suggestions for a reorganization of education in Montenegro on new foundations.

Kostić can be said to have been also the first historian of the school system in Montenegro. His book entitled *Schools in Montenegro*, published at Pančevo in 1876, is still a precious document not only on the history of education but also on other aspects of life in Montenegro.

When Kostić died in Bečej (1880), the magazine *Glas Crnogorca* published a lengthy obituary (anonymous), stating Kostić's merits in developing the school system in Montenegro, particularly the Seminary, of which it is said here that it was „responsible for educating the first generation of Montenegrin intelligentsia, its graduates continuing their education in several European contries to become outstanding experts in education and culture".

Др Никола Гавриловић

ПЛАН УРОША НЕСТОРОВИЋА О ОРГАНИЗАЦИЈИ СРПСКИХ И РУМУНСКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ШКОЛА У АУСТРИЈСКИМ НАСЛЕДНИМ ЗЕМЉАМА (1813. ГОДИНЕ)

II. УНУТРАШЊЕ УРЕЂЕЊЕ

План о унутрашњем уређењу школа (Organisatio interna)[1] представља други основни акт у организационо-нормативној активности Уроша Несторовића у домену народног просвећивања припадника православне вероисповести српске и румунске националности у аустријским наследним земљама.

Наиме, када је Несторовићев План о спољашњем уређењу школа од 23. маја 1811. године[2] добио царску потврду и тако стекао законску снагу, врховни школски инспектор се сав предао послу обликовања и нормирања наставно-образовне садржине српских и румунских националних школа у Монархији. Задатак који је имао да обави састојао се у томе да пронађе најпогоднији организациони, педагошки и дидактички израз за дубоке економске, друштвене, политичке и културне промене настале у периоду смене од феудалне ка капиталистичкој друштвеној формацији. Под дејством измењених друштвених односа у овој земљи, као и под утицајем идеја просвећености, снажно је била наглашена потреба реформисања школског система као основне полуге у процесу мењања друштвене свести. Показало се неопходним да се читав стари, феудални образовно-васпитни систем замени новим, и то таквим који ће послужити не само као медиј у преображају друштвене свести, већ и као гарант даљег успона грађанског друштва. Посао колико тежак, толико и одговоран. Са широком општом културом, са великим политичким искуством и дипломатском суптилношћу које је поседовао, Несторовић се смело упустио у тај подухват и успешно га привео крају.

Први корак ка стварању новог система унутрашњег уређења школа Несторовић је, у ствари, начинио још 1811. године, када је по одо-

---

[1] Архив Српске академије наука и уметности у Ср. Карловцима (АСАНУК), фонд Школске депутације (ШД) бр. 49/1813.

[2] Исто, бр. 9/1811. Исто Н. Гавриловић, *План Уроша Несторовића о организација српских и румунских православних школа у аустријским наследним земљама* (23. мај 1811), I Спољашње уређење, Матица српска, Зборник за друштвене науке, бр. 64/1978.

брењу највиших државних органа власти покренуо акцију око састављања и штампања нових уџбеника за школе. На заједничком састанку са представницима штампарије пештанског Универзитета у Будиму, 1811. године, било је одлучено да се из даље употребе изузму све застареле школске књиге, састављене по принципима некадање, превазиђене методике, а да се у употребу уведу нове, које би одговарале духу времена, духу нација чијим су припадницима намењене, њиховој религији и устаљеним моралним начелима (genio temporum et genio Nationum habitae religionis et moralitatis).[3] Записник са овог састанка достављен је цару Францу I на одобрење, па је царским декретом од 5. септембра 1812. и питање модернизације школских уџбеника добило законску снагу.[4] То је Несторовићу дало одрешене руке да се може, поред осталог посла, посветити и раду на превођењу и састављању уџбеника. Како је у међувремену почела са радом и прва српска Препарандија у Сент-Андреји, школска књига је постала *conditio sine qua non*, па је потреба за састављање уџбеника за ову школу само још више поспешила рад на школској књизи.

Након свих тих прелиминарних радњи, и након што је обезбедио неопходна новчана средства и одговарајући стручни учитељски кадар, Несторовић је могао да приступи редакцији Плана о унутрашњем уређењу српских и румунских школа. Овај План, редигован у другој половини 1813. године, садржи четири поглавља, и то: о врстама школа и о њиховој подели на класе; о наставним предметима уопште и о предметима за сваку класу понаособ; о распореду часова, школском распусту, семестралним испитима и формуларима школских сведочанстава и, коначно, о образовању учитеља и катихета.

Прво поглавље садржи 11 параграфа у којима се говори о праву грађана свих класа на образовање и васпитање у складу с њиховим будућим занимањем, друштвеним положајем и имовним стањем. Полазећи од тога, Планом су предвиђене двојаке школе: градске или главне, и сеоске или тривијалне. О осталим школама — граматикалним, синтатичким, реалним, затим неким другим вишим, у Плану нема помена јер у то време није било ни услова за њихово отварање, изузев можда девојачких школа у градовима и већим трговиштима. Главне школе су предвиђене са три, највише четири класе, а тривијалне са по две, па чак и једном једином, што је све зависило од материјалних могућности средине, броја за школу дорасле деце, расположивог школског простора и наставног кадра и друго.

Друго поглавље садржи 38 параграфа, а говори о избору наставних предмета за поменуте школе. Наставни предмети и њихова научна садржина треба да буду тако усмерени да њихово изучавање помогне да се од младог нараштаја који је похађа створе истински ваљани и честити људи, држави корисни грађани а владајућем дому Хабзбурговаца одани поданици. С обзиром на постојање двеју врста школа, лоцираних у различитим, по културном нивоу а и по професионалној усмерености, људским агломерацијама, нормално је за тадање схватање да и наставна садржина, па и састав уџбеника, буду такође различити — једни за главне градске, а други за тривијлне сеоске школе.

---

[3] АСАНУК, ШД, бр. 49/1813.
[4] Исто.

Наставни предмети за главне школе по овом Несторовићевој Плану треба да буду: веронаука (библијска историја Старог и Новог завета, тумачења недељних и празничних јеванђеља); читање, краснопис, правопис, аритметика, граматика народног језика, слободни писмени састави на народном језику.

За ученике који намеравају да наставе школовање у гимназији, осим читања и писања на мађарском и немачком језику, које, уосталом, уче и сви остали ученици, настава ће се вршити и на латинском језику.

У тривијалној школи, осим веронауке, учиће се још само читање, писање и рачунање, дакле, науке корисне за практичан живот. Веронаука ће се предавати тако да придобије душе и срца младих људи, како би све своје будуће активности усмеравали у духу хришћанске етике.

Осим тога, у тривијалним школама ће се одвојити довољно времена за изучавање епистолографије (слободни састави на матерњем језику; контракти, уговори, тестаменти итд.), чија је употреба у практичном животу веома распрострањена.

Уџбеници за тривијалне школе треба да су различити: једни за сеоске, а други за градске школе, с обзиром на различитост занимања а и циљева образовно-васпитног поступка њихових житеља.

Треће поглавље има 16 параграфа, а односи се на организацију наставног процеса: школска година и њено трајање, велики школски распуст, дневна настава, оцењивање ученика, школска сведочанства и друго.

Четврто поглавље говори о образовању учитеља и катихета, и има 8 параграфа. По овом Плану дужност учитеља у националним школама може вршити само онај кандидат који је са успехом завршио препарандију, а само у недостатку њих могу се примити и друга способна лица, и то у привременом својству (modo provisorio). Ако ни оваквих лица нема, за учитеље ће се поставити месни пароси, под условом да су способни за вршење васпитачке дужности, с тим да се и они одмах замене чим се појави свршени препаранд.

Што се тиче катихета, с обзиром да веронаука треба да буде један од најделикатнијих предмета у школи (Doctrina Religionis delicatissimum studiorum objectum sit), они ће се бирати међу оним свештеним лицима која су одлично упућена у верску и моралну доктрину, затим у педагогију и методику, као и да су примерног владања. Укратко, да испуњавају све услове предвиђене аустријским школским законом *Politische Verfassung der deutchen Schulen in den kaiserliche königlichen deutchen Erbstaaten.*

Иначе, наставно особље националних школа строго ће се придржавати диспозиција изнесених у књизи *Forderung an Lehrer*, коју је Несторовић прерадио са немачког оригинала и прописао првенствено за препарандије, а цар одобрио својим декретом од 19. септембра 1812. године.

У погледу румунских и грчких школа, о којима је Несторовић подједнако водио бригу, врховни школски инспектор је дао диспозиције да се сав потребан дидактички материјал којим располажу српске школе у што краћем року обезбеди и за те школе, на њиховом народном језику.

Међутим, оно што у овом Плану нарочито пада у очи то је место и улога које Несторовић обезбеђује изучавању народног језика у наставном плану и програму главних и тривијалних школа. Полазећи од констатације да језичка култура треба да буде први степен националне културе сваке нације (Primus culturae Nationalis gradus sit cultura linguae), у Плану се непрестано указује учитељима и катихетама да највећу могућу пажњу посвете изучавању граматике народног језика.

Друга дидактичко-методска карактеристика нове школе је да се из облика усвајања нове научне материје потпуно избаци меморисање, а да се ученици навикавају на овладавање знањем путем логичког расуђивања. На тај начин ће се избећи стерилно учење на памет без разумевања, какав је до тада био случај у школама црквено-феудалног типа.

Ово неколико овлаш изречених мисли о Несторовићевом Плану нема претензије неког исцрпног и свеобухватног објашњења, него само да пружи најосновнији наговештај онога што се у Плану крије, намењен истраживачима којима је у тумачењу латинског текста неопходна помоћ.

На крају, ваља констатовати да ни овај План о унутрашњем уређењу школа, као ни онај претходни, Несторовић није саставио потпуно самостално, већ да се и овога пута обилато користио сугестијама и предлозима које му је пружио саветник Доњо-аустријске владе и директор бечког Конвикта Ланг,[5] са којим је, иначе, почео да сарађује још од првих дана свог доласка на положај врховног школског инспектора. Осим Ланга, Несторовићу је у састављању овог Плана од непроцењиве користи био његов секретар, потоњи секретар Школске депутације, др Јован Берић,[6] са којим ће и касније учинити многе корисне ствари за општу националну ствар.

Код израде овог Плана, од постојећих нормативних аката из области школства, Несторовић је користио аустријско школско законодавство и угарски школски закон *Ratio educationis publicae.* Компаративна изучавања из ове области пружила би јасну слику о оригиналности и стваралачком замаху ингениозног и изнад свега смелог реформатора школства и образовања код Срба и Румуна у аустријским наследним земљама, са прага нових времена.

---

[5] О својој сарадњи са Лангом Несторовић је својом руком написао следеће: „So verweilte ich demnach keinen Augenblick zu dem N. Oesterreichischen Regierungsrath, und alhiesigen Konwikts Direktor Lang mich zu verfügen, um mit demselben über die Mittel mich zu berathen, welche allenfals zur entsprechenden Bearbeitung eines praktischen, dem Geiste, und dem Kirchen Rituali dieser Glaubens Verwandten beikommenden Planes, anzudienen hätten. Ich fand an denselben einen ausgezeichnet erfahrnen Schulmann, dessen liebevolle Herbeilassung mich dermassen angezohen hat, dass ich keinen Anstand nahm, demselben nicht nur gedachten meinen Vorschlag zur Prüf- und Beurtheilung im Konzepte mitzutheilen, sondern ich unterliess auch nicht denselben mit ein so andern Neben-Umständen vertraut zu machen, welche ich beim Entwurfe dieses Vorschlages nicht ausser Acht lassen dürfte. Kurz, ich beeiferte mich diesen erfahrnen Mann von der ganzen Lage, dem Verfalle des Schulwesens und der Volks-Moralität so zu unterrichten, dass er in die vollständige Kenntniss des Ganzen haot gelangen können." Исто, бр. 12/1811.

[6] О Берићу видети: Ђ. Рајковић: *Успомена на Јована Берића*, Изабрани списи, Матица српска, 1950, 136—142.

Што се тиче самог рукописа Плана, њега је сачинио поменути Берић, по диктату Несторовићевом. Сада се он чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Ср. Карловцима, у фонду Школске депутације.[7]

У наставку доносимо интегрални текст Плана.

Sacratissima Caesareo et Regio Apostolica Majestas!

Cum ister cardinales meliorandi fidelium G(raeci) R(itus) N(on) U(nitorum) Nationum Instituti scholastici curas et sollicitudines, duo praecipua incubuerint mihi superenda objecta, organisatio quippe scholarum externa, et systema objectorum litterariorum, seu organisatio scholarum interna, idcirco penes lateralia exaedificando Instituto huic per necessaria negotia, quae tam ratione ocyus conflandi fundi scholastici, quam intuitu procurandi habilioris Docentium generis, et erectarum scholarum Praeparandorum exantlavi, praegrandi organisandarum scholarum Nationalium labori manum admovi, quam suo modo deductam sub 23ª Maji 1811 clementissimo obtutui humillime substratab Majestas Vestra Sacratissima virtute Benigni Decreti Aulici ddº 29ª Augusti 1812, No 9474 clementer ratihabere, ac fine procurandi effectus ad Consilium Lo(cum) t(enen) tiale Hungaricum benigne transmittere dignata erat. Superatis proinde ibidem omnibus praeparatioriis, erectione nimirum aedificiorum scholasticorum, dotatione Docentium, prolium ad scholas procuranda missione; superatis item officiis et obligationibus Directorum Districtualium et localium, Docentium deint et Catechetarum, quorum Instructiones simul, concinna modalitate exposita el clementer sancitae habentur, natura rei ita exposente ad aliud sororio vinculo copulatum objectum, organisationem utpote scholarum internam seu system ipsum transire, atque finalem totius negotii consumationem maturis consiliis adgredi, taliterque rem scholasticam sartam tectamque Altissimo Majestatis Vestrae Sacratissimae trutinio et benignae ratihabitioni in omni humillima submissione susternere praesumam; itaque Jam Anno 1811 primum intuitu organisandi systematis harum scholarum interni passum formare atque Concertationem inter Typographiam Regiae Scientiarum Universitatis Ungaricae et Institutum hocce litterarium effective celebratam eo fine humillime exoperatus fueram, ut libros scholasticos antiquitus adversus omnia, sanae Methodicae principia concinnatos abolere, novosque genio temporum et genio Nationum habita religionis et moralitatis ratione, cum benigno Majestatis Vestrae Sacratissimae Annutu introducere possem, quod ipsum virtute benigni Decreti Aulici ddº 5ª mensis Septembris 1812, № 9848 ejusdem Concertationis Protocollum sum quibusdam clementer factis modificationibus confirmantis, cum eo Altissime adplacidatum obtinui, ut illico novos libros scholasticos debita modalitate concinnare, atque ubi iidem adprobationem censurae adtulerint, Majestati Vestrae Sacratissimae fine elargiendae Altissimae Ratificationis humillime substernere vellem; in cujus positivi benigni Jussus homagiale obsequium, dum coeteri officiosi urgentiores labores indulgebant, successivas temporum usuras otio conficiendorum librorum consecravi. His itaque partim jam praeparatis, partim sub operative manu mea accrescentibus, systema scholasticum jam nunc condere, justum rei ordinem, et compatibilem objectorum litterariorum nexum pangere, taliterque internam scholarum organisationem procurare sustinui.

Dum vero de interna scholarum nationalium organisatione agitur, tunc praeter illa, quae circa personale Scholarum G(raeci) R(itus) n(on) U(nitorum), ejusdem officia, obligationes et instructiones in clementer ratihabita organisatione externa, quae item circa praeparationem et qualitates Docentium et Catechetarum in benigne confirmata organisatione scholarum Praeparandorum suis locis dicta, ac mediante Altis-

---

[7] На насловној страни рукописа овог Несторовићевог Плана стоји Берићевом руком исписан регест: „Humillimum Planum Urosii Stephani Nestorovics, circa internam scholarum G. R. N. U. Nationalium organisationem seu internum scholarum systhema, libros scholasticos, eorum in classes et horas distributionem, instituendorum examinum formalitatem, tempus feriarum, et culturam docentium et catechetarum suo modo elaboratum, et clementissimo obtutui fine elargiendae Altissimae ratificationis in ima devotione substratum." АСАНУК, ШД, бр. 49/1813.

sima Resolutione effective jam superata et sancita exstiterunt, sequentia adhuc requiri videbantur. Scholarum nempe species, earumque in classes coordinatio, tum objecta litteraria cuilibet classi propria; antiquis substituenda; haec sequitur distributio horarum et tempus feriarum, una modalitas praesuscipiendorum semestralium examinum et formularia Testimoniorum scholasticorum, ac demum cultura Catechetarum et Docentium, quae omnia quatuor sectionibus commode absolvi poterunt.

SECTIO PRIMA
DE SPECIES SCHOLARUM EARUMQUE IN CLASSES COORDINATIONE

§ 1

Cum ad obtinendam culturam Nationum publicam quaelibet civium classis ita instituti et educari dabeat, prout futurae vocationis eius ratio, conditio item et status exposcunt, haec vera generatim in civica et ruralia abeant. Idcirco scholas quoque, huic scopo adaptari easque in civicas seu capitales et rurales, vulgo triviales dictas, dispartiri debere tutom intelligitur.

§ 2

Scholae triviales seu rurales non modo ruri inter agrestem plebem, sed et in minoribus civitatibus ac oppidis locum habere possunt, ubi paucitas incolarum aut secus etiam adjuncta alia idem exposcunt.

§ 3

Scholae capitales in majoribus civitatibus et oppulentioribus oppidis et duabus vel more solito e tribus classibus constantes situari solent. Quod vero quartam classem concernit, in qua juventus pro artibus manufacturis et statu mercantili necessariis scientiis praeparatur, ejusdem introductio, dum primum alicubi possibilis fuerit procurabitur.

§ 4

Reliqua scholarum species utpote scholae reales et grammaticales ob altiores scopi et finium tendentias, quae in Nationibus G(raeci) R(itus) N(on) U(nitorum) vix de praesenti locum habere possunt. nullam isthic merebuntur commemorationem.

§ 5

Generatim quoad omnes scholas nationales illa stabiliatur lex universalis, ut in omni locco scholae, si quacunque demum modo possibile fuerit, mascular proles in uno, puellulae in alio separato cubili instituantur, quo ita omnis evenibilis morum corruptela mature praeveniri et anteverti possit. In locis vero, ubi adjuncta et circumstantiae rerum idem minus admiserint, illud disponatur, ut proles sexus sequicris in propriis et a pueris aliquantum separatis subsellici consideant.

§ 6

Scholae puellares in sequelam benignae ratihabitae scholarum G. R. N. U. organisationis externae, in majoribus civitatibus aut nunc statim, aut proxima occasione erigentur et institutio publica suum capiet initium.

§ 7

Quemadmodum porro diversae scholarum species, ita et objectorum litterariorum diversa materies et materiei pertractandae diversae et separatae classes esse debe-

bunt hinc habita etiam communitatum, earumque virium moralium ratione, scholas capitales in tres, triviales autem in duas unam classes dividi et organisari debere liquido patescit.

§ 8

Esto tamen scholae triviales unam aut duas classes seu unum aut duo cubilia, capitales qutem tres classes seu tria separata cubilia habeant, eo tamen nonobstante, omnia studiorum objecta, quae proles in scholis nationalibus de praxi et consuetudine absolvere tenentur, sine discrimine plurium vel pauciorum classium juventuti scholasticae per decursum plenatiae scholarum nationalium absolutionis justa coordinatione praelegantur.

§ 9

Hinc in scholis Capitalibus, ubi tres classes sunt

a) Prima contineat incipientes proles, quae penes doctrinam religionis, cognitionem litterarum, syllabisationem et lectionem cum suis regulis, caligraphiam item et computum memorialem seu *Kopfrechnung* pertractent, atque subtus designata litterarum objecta per decursum duorum annorum signanter a 6 usque 8 aetatis annum absolvant.

b) Secunda classis altiorem quandam doctrinam et continuationem nonnullorum 1ae classis objectorum pertractet, atque studia sibi specifice praescripta ibidem duorum annorum spatio seu ab 8 usque 10 aetatis annum terminet.

c) Tertia classis plenariam omnium objectorum litterariorum consumationem cum adultis jam prolibus eo cum successu procuret, ut juventus, quae ad vitam practicam exiverit, maturam et claram rerum peceptarum cognitionem habeat, quae vero ad altiores scholas transire anhelaverit, pro tradendis ibidem scientiis solide praeparetur.

§ 10

In scholis vero trivialibus ubi una classis exstat, juventus litteraria utut in uno cubili cum novitiis permanebit, labentibus tamen semestrium et annorum temporibus, ad loca veteranorum, quorum omni anno aliquot post absolutas plenarie scholas ad vitam practicam abibunt, promoveantur, et subtus praescripta studiorum objecta totaliter petractent et exhauriant.

§ 11

Denique ubi duae classes exstant, ibi habita multitudinis et gravitatis objectorum litterariorum ratione, eadlem objecta ita pro quavis classe bifarientur, ut aetati juventutis et incremento felicioris progressus optime consulatur. Hinc ut opportuna hoc passu in rem disponantur, specialis objectorum et horarum distributio suo loco deducta habetur.

SECTIO SECUNDA

DE OBJECTIS LITTERARIIS GENERATIM, ET DE OBJECTIS CUILIBET CLASSI IN SPECIE

A. DE OBJECTIS LITTERARIIS GENERATIM

§ 1

Dum grandem introductarum scholarum Nationalium scopum, in condendo praesertim earum systemate, penitius perscrutamur, facile clarescit, finem et metam laborum, qui erigendo Instituto scholastico litantur, illam esse, ut status publicus fideles et utiles gremii sui cives e succrescente juvente progenerare quodammodo posset, ad finem autem obtinendum matura institutio et educatio publica aptissimum medium

foret, hinc legitimo corolario ea profluit cautela, ut in modo occipiendae Institutionis et educationis publicae seu libris et objectis scholasticis fiat selectus, qui optato scopo quaquatenus respondebit.

§ 2

His ita stantibus non abs re erit, eam facere observationem: juventutem scholarum trivialium ad illam hominum tam in civitatibus quam pagis degentium utilem classem pertinere, quae sustentationem suum sola ferme physicarum virium intensione manuum quippe opera pondus die et aestus solis sufferendo procurat, idque aut procreatione crudorum naturae productorum, aut eorundem necessaria et in usus humanos convertibili elaboratione obtinet.

§ 3

Semper itaque in cultura Nationali grandes committuntur errores, dum neglectis in vita humana evenibilibus necessitatibus, solas animae facultates cultivare, dum item in exolendis etiam ipsius animae facultatibus nullam diversitatis inter varias hominum conditiones et classes rationem sumere volumus, sed cuique civium classi omnes scientias accommodas esse credimus, cuique classi easdem et ipsissimas sensationes inflare volumus, et quamvis classem uno eodemque modo instituere et educare, seu quod idem est, determinare cupimus. Quot hominum classes, tot variae vitae necessitates, sequaciter tot varia easdem procurandi media; igitur et insitutio seu libri scholastici utut eundem titulum et nomenclationem habere debeant, textum tamen, rei materiam et ipsam linguae maternae majorem aut minorem culturam jure optimo exposcunt.

§ 4

Quemadmodum porro conditio hominum Graeco Non Unito Ritui addictorum in civicam et ruralem abivit ita et libros scholasticos, utut eandem nomenclationem habeant, conditionibus hisce conformiter concinnare placuit, et alii libri pro scholis civicis, alii pro ruralibus elucubrati habentur. Ad scholas rurales spectabunt et illa oppida, ubi major agrorum quam mercium cultura viguerit.

§ 5

Hinc in scholis trivialibus eo vertatur cura et sollicitudo, ut sacra Ecclesiae Orientalis non unitae Religio solide, ipsosque animos et corda penetranti expositione, aliis pubis litteraria insinuetur, dein instruatur juventus, ut de rebus, quae ipsam circumdant, quas in vita practica ad sui emolumentum convertere, et quarum nexus et relationes fine procurandae felicitatis tam suae propriae, quam civilis publicae, intime noscere debeat, mature et recte judicet, ac ita vitam suam, item in actionibus suum ponere et suum omittere juxta mentem sacrae Religionis, et praecepta christianae morum doctrinae dirigat. Penes doctrinam Religionis legare, scribere et compulare sint unica et propria scholarum trivialium objecta, queis velut mediis egebit pubes scholastica, ut vitam practicam feliciter agere possit. Cum autem in vita practica, conceptus etiam quidam praesertim communes, uti sunt Epistolae, Contractus, Testamenta etc suum habeant usum, idcirco manuductio ad conceptus scripturisticos in scholis trivialibus locum obtineat.

§ 6

Objecta litteraria quae in scholis capitalibus, ubi tres classes exstant, praelegi debebunt, sint: Doctrina Religions, ubi Historia quoque biblica veterus et novi Testamenti, cum explicatione Evangeliorum includuntur, Lectio, Caligraphia, Orthographia, Arithmetica, Grammatica vernacula, Manuductio ad conceptus in vita practica occurentes, et pro illis prolibus, quae ad Gymnasium transire intendunt, penes

Hungaricam et Germanicam lectionem et scriptionem, quae omnibus universim prolibus, suis locis, tradetur, id ipsum in lingua quoque latina proponatur. De quovis objecto in specie.

§ 7

Cum basis felicitatis humanae, et cardo moralitatis, Religio Christiana foret, sine qua timenda irreligiositas, seu delictum politicum portentose grassaretur, idcirco prima Religionis Christianae elementa seu *Catechismus* primo minor pro teneriori, dein major pro adultiori juventute, cum adjectione necessariorum precum pubi scholasticae omni cum intensione praelegatur, ac id ipsum juxta Methodicae leges clarius exponatur, et ubi praesertim de amore proximi, de decem praeceptis Dei, novem Praeceptis Ecclesiae, item de septem Ecclesiae Graeci Ritus Non unitae sacramentis agitur ir totum, ad casus specificos applicetur. Catechismus omnibus classibus est proprius, et praelegatur juxta subtuso deductam objectorum et horarum distributionem.

§ 8

Quoniam vero gens humana ad exercendam virtutem et omittendum vitium per ipsum Naturae Creatorem tam olim medio Prophetarum, quam expost medio Salvatoris Jesu Christi manuducta exstiterit, concomitanter praecepta Moralitatis Auctore Deo sancita habeantur, omnino necessarium erit., ut tenella juventus, ex qua bene morali olim cives adolescere debebunt, eo pientius praecepta haecce cordi suoimprimat. *Historiam biblicam Veteris Testamenti* pro usus scholarum concinnatam, ubi, immediatum Dei cum hominibus commercium et foedus virtutis remunerationem et vitii terribilem poenam evidenter discat. Posthac vero *Historiam Biblicam Novi Testamenti* seu *Biographiam Jesu,* a Nativitate usque ad Ascensionem ad coelos pertractet. Quod Vetus Testamentum concernit, illud juxta Benignam Resolutionem ddº 5 mansis Septembris 1812, № 9848 emanatam jam concinnare coepi. Novum autem Testamentum, per me jam anno praeterito in usus scholasticos deductum et typo mediante publici juris factum isthic sub *A* in omni submissione pro benigna praescriptione subjsternere praesumo.

§ 9

Explicatio Evangeliorum in Dies Dominicos et festos incidentium atque puram moralitatem et doctrinam juventuti summe necessariam continentium per Hierarchiam Graecam *lingua populari et intelligibili* elucubretur, ac ubi Altissimam ratihabitionem tulerit in scholas introducatur.

§ 10

Quod vero scholasticam Institutionem concernit, siquidem praeter libros *Csasoslov* et *Psalterium* in Protocollo concertationis sub Nris 5 et 6º quod sub 19 Februarii 1812 Altissimo Loco humillime substravi, omnes coeteri libri scholastici hodie vigentes clementar saccati habentur, idcirco in locum eorum.

§ 11

Tabella Abecedaria litteras Illyricas continens in meliorem et magis naturalem ordinem juxta sanae et Methodicae leges deducta et isthic *B* humillime acclusa substituatur.

§ 12

Postaquam juventus litteras vernaculas solide percepit, atque aliquam tulum etiam syllabos nefors breviores nectere didicit, accipit libellum Abecedarium. Jam vero siquidem recentiores Paedagogi et Methodistae anxiam quamdam sollicitudinem in

componendo libello Abecedario non immerito exposcunt, atque selectum quemdam rerum et materiarum captui puerili cum interesse ad lectionem alliciente accommodatarum ideo injungant, quod novitatum avida mens puerilis quaecumque in prima aetate et prima lectione deglutiverit, id ad seram usque senectetum haud dimittat. Idcirco libellum Abecedarium in scholis G. R. N. U. hactenus vigentem, et per totum decursum de furtis, de spectris noctu incedentibus, de inebriatione et similibus tum superstitiosis, tum moralitati lethalibus narrationibus agentem altissime cassare, atque motivo ex illo, quod eyterri quoque scriptores, librum Abecedarium in Austria tradi solitum summis oencomiis extollant, eundem habita ratione proprietatibus linguae Illyricae ita trasumptum et quidem sub *C* pro scholis civicis, et sub *D* pro scholis ruralibus benigne praescribi humillime exoro.

§ 13

Terminato per juventutem scholasticam libro Abecedario sensibilis tantum obtinetur legendi facilitas, quae ut porro exercitari possit, liber hactenus praevigens *Csasoslov* dictus, velut et *Psalterium* utpote libri simul ecclesiastici porro retineantur.

§ 14

Cum tamen libri hi sublimi lingua slavenica conscripti habeantur, adeoque per juventutem intelligi nequeant, eapropter, nequid eadem juventus detrimenti pateretur liber moralis auctore Campe in scholis Ditionibus Austriacae clementer praescriptus, et in dialectum popularem Illyricam versus atque genio horum populorum per me sollicitae recommandatus et isthic sub *E* demisse advolutus pro lectione scholarum ruralium civicarum Parabolae isthic sub *F* humillime acclusae, quarum pars altera et tertia mox vertentur, Altissime resolvantur. Ambo libri hi purissimam et ipsi horum populorum genio maxime accommodatam Moralitatis doctrinam modo prolibus intelligibili deductam continent.

§ 15

Dum juventus litteraria facilitatem quamdam in legendo sibi peperit, tum ad Caligraphiam seu ad scriptionem manudicitur. Hunc in finem juxta leges Methodicae conscripti et aeri incisi characteres (quis jam sub opere sunt) inservient.

§ 16

Comparata per proles scriptionis notione progreditur docens ad scriptionem numerorum Arithmeticorum seu cziphrarum arabicarum ac demum ad ipsum Arithmeticae studium, verum ad facilitandas subtilitates Arithmeticas, ubi ratio et intellectus serio operari debent, praevie antequam proles vel cziphras noscunt, traditur ipsis computus memorialis seu *Kopfrechnung*, ut scilicet memoriter primo tam Additionem, substractionem, multiplicationem et divisionem numerorum integrorum quam fractorum etiam, ac dein successu temporis ubi scribere etiam sciverint ultro ad regulam trium et societatis progrediantur, Usus memorialis computus in vita practica omnium maximus est, et ideo hunc in finem libellus sub *G* e germanico originali transumtus et locupletalus benigne praescribatur.

§ 17

Parallelo postea passu, ubi juventus scribere didicerit, progrediatur docens etiam in Arithmetica, quae ingenio pubis litterariae adaptata atque lingua populari conscripta isthic sub *H* demisse adjacet.

§ 18

Siquidem crescente prole crescat et intellectus, idcirco ne intellectus juventutis absque illa sibi propria exercitatione relictus pigrescat, aut mechanismo lectionis et scriptionis contentetur, in quavis classe exercitatio intellectus in studio Methodicae meae § 151 fusius deducta et objectis litterariis accerseatur.

§ 19

Postquam juventus scholastica in lingua vernacula legere et scribere incipit, inevitabiliter necessariam linguae Hungaricae et Germanicae litterarum cognicionem, syllabisationem, lectionem et scriptionem sensim juxta praescriptas horas practicet.

§ 20

Stante generali observatione, quod primus culturae nationalis gradus sit cultura linguae, maxima docentium intersit, ut Grammaticam vernaculam solide pertractent, et illucusque donec Nova Grammatica in lingua nationali Illyrica prodiverit, Grammaticam et Orthographiam Slavenicam hucadusque praevigentem, ultro praelegant. Superior autem Inspector curabit, ut opus Grammaticae et Orthographiae Illyricae, quod usque hodiernam diem Nationi huic ignotum erat, ocyus ultimam manum accipiat. Idem de Grammatica Nationis Valachicae dixisse sufficiat.

§ 21

Ut homo societatem civilem ingredi cupiens, omnibus in vita practica evenibilibus necessitatibus satisfaciat, ineluctabilem conceptuum quorundam: uti Epistolarum, Contractuum, Testamentorum, Attestatorum et similium reliquorum, notitiam habere debet. Eapropter, ut huic quoque necessitati mature prospiceretur: Manuductio ad conceptus in vita practica occurentes, e praestantissimo opere scholarum Austriacarum versa et isthic sub *K* demississime acclusa, pro objecto scholarum G. R. N. U. benigne praescribatur.

B. DE OBJECTIS LITTERARIIS CUILIBET CLASSI PROPRIIS IN SPECIE

§ 22

Objectis scholarum G. R. N. U. litterariis taliter benigne praescriptis ad introducendum justum quemdam ordinem et ad indigitandum docentibus limitem quem quovis semestri, et quovis anno assequi, ac nunquam negligere, aut cum aggravio juventutis transgredi licebit, praeatacta studiorum objecta cuilibet classi propria isthic in specie adnotare placuit; ut coordinatio haecce instar baseos et fundamenti jaciatur, atque ab omnibus debite et religiose observetur.

§ 23

Cum vero objecta litteraria pro scholis ruralibus praescripta eandem prorsus nomenclationem habeant, quam et objecta in scholis capitales introducta, idcirco, quidquid de objectis scholarum civicarum dictum est, idem de objectis quoque scholarum ruralium, utut veterani discipuli cum novitiis in uno eodemque cubili permaneant, subaudit; queis ita stantibus primo de scholis capitalibus, quae e tribus classibus, concomittanter et tribus separatis cubilibus constant, hoc loco agetur.

CLASSIS PRIMA

§ 24

Prima seu omnium junior junior scholarum capitalium classis tenerrimam continet juventutem, quae aut nunc primum aut ante unum annum limina scholastica accessit; itaque penes prima religionum rudimenta et preces sacras, cognitionem litterarum, syllabisationem, lectionem et scriptionem exerceat, seu in specie habeat sequentia objecta:
Catechismum minorem et preces rituales
Exercitationem Intellectus
Cognitionem litterarum
Librum Abecedarium
Computationem memorialem *Kopfrechnung*
Scriptionem
Ex octo partibus orationis partem primam de Nomine

§ 25

In hanc classem assumantur proles post absolutum sextum aetatis et spatio duorum annorum praescripta objecta solide addiscat. Cum autem curriculum classis hujus per spatium duorum annorum protendatur, ideo discipuli eam frequentantes seniorum et juniorum subdivisiones ineant, subdivisio junior pertractet sequentia objecta:
Catechismum minorem totum
Librum Abecedarium aeque totum, adeoque et lectionem cum applicatione regulum recte syllabisandi et recte legendi
Exercitationem Intellectus in rebus, quae sensibus nostris objiciuntur.

§ 26

Ab subdivisionem seniorum transeunt proles post evolutum unum annum scholasticum, adeoque, septimo aetatis anno, sed tunc, si subdivisionis juniorum objecta laudabili cum calculo exhausit, secus ad repetitionem neglectorum invietur. Lex itaque stabilitur haec: Nullus discipulorum ad altiorem classem assumatur, nisi habilitatem suam, quam in inferiori clase remonstravit, testimonio a priori docente sibi dando sufficienter docuerit, immo, nisi quis scholas Graeci Ritus nationales ex integro absolverit, ac desuper testimonium docentis obtinuerit, nec ad Catholicas nec Reformatorum scholas assumi poterit. (Benignum decretum Aulicum dd° 22 mensis Januarii anno 1813, № 795 emanatum). Haec altera subdivisio seniorum pertractet sequentia objecta:
Catechismi lectionem, item doctrinam religionis inter sermocinationem catechetae et discipulorum
Exercitationem intellectus in rebus moralibus
Lectionem libelli morum
Caligraphiam
Declinationem nominum substantivorum et adjectivorum usque ad numeralia
Computationem memorialem *Kopfrechnung*

§ 27

Dum lectio Catechismi et lectio libelli morum suis horis suscipitur, solerter invigilet Catecheta et docens, ut ne lineolam quidem perlegant proles, quam plenarie non intelligunt. Quidquid igitur legunt, vel narrant discipuli, id totum intelligere debeant, praesertim dum de mirabili Dei creatura, de divinis proprietatibus, de malo peccatorum, de virtutibus hominum, de salvatore Jesu sermo fuerit, adhibeatur opera humanitus possibilis, ut doctrina haec more socratico per quaestiones et responsa discipulis proponatur.

§ 28

Primo semestri enitatur docens ut discipuli

a) lectionem Catechismi et Libri morum ad facilitatem deducant, et ut quaevis prolis fluide legere ac lectum intelligere debeat.

b) Caligraphia seu scriptio caracteres ab elementis litterarum, ad singilativas voces cum initialibus magnis litteris hoc anno producantur.

c) Ex Grammatica vernacula declinatio nominum substantivorum et adjectivorum usque ad numeralia absolvatur.

d) Computatio idealis seu *Kopfrechnung* usque od numerum 100 prolongetur.

e) Cognitio litterarum Hungaricarum et Germanicarum cum fluida syllabisatione hoc primo semestri pertractetur.

§ 29

Secundo semestri continuentur praelaudata studiorum objecta ita, ut

a) Doctrina Religionis e Bibliis veteris Testamenti Historia populi israelitici, Historiam Moysis usque ad laudatam et promissam terram Canaan protendatur. Totum autem hoc inter sermocinationes juxta Manuductionem libri hujus generis scholastici docens ita proponat, ut discipuli, post perlectum e libro biblico pensum, id ipsum modo narrativo suis verbis dicere tentent, quod dein saepius et eousque repetat, donec quivis aut maxima discipulorum pars praelectionem exasse perceperit.

b) Lectio Catechismi et Lectio libri morum majorem perfectionem et facilitatis incrementa capiat, docens vero occasione lectionis curabit, ut bonum et utile quod in lectione libri occurit, discipuli tam ad se ipsos, quam ad mores suas et casus evenibiles adplicent, et ut omni die magis intelligant quod legent.

c) Caligraphia juxta sculptos charakteres progrediatur, et semestri secubdo usque integras periodos procedat.

d) Grammatica vernacula terminetur cum pronominibus, ita tamen, ut anteriora solide et fundate repetantur.

e) Computatio memorialis hoc secundo semestri ad numerum 200 aut ad summum 300 prolongetur, sed una 4 species arithmeticae pertractentur, atque discipuli rerum in vita communi usuabilium pretia noscere discant.

CLASSIS SECUNDA

§ 30

Postquam discipuli Primae classis, habilitatem suam in publico examine satis demonstraverunt, testimoniales a docente suo excipiunt, et ita legitimati ad secundam classem transeunt, ubi sequentia studiorum objecta solide pertractenda occurunt:

Catechismus et doctrina Religionis
Lectio libri moralis et libri Csasoslov cum applicatione regularum
Lectio Hungarica et Germanica libro harum linguarum Abecedario
Exercitatio intellectus
Caligraphia Illyricae, Hungaricae et Germanicae } scripturae
Grammatica vernacula
Orthographia vernacula
Scribere dictando
Arithmetica

§ 31

Ad classem secundam infra octavum aetatis annum proles non admittuntur, sed, quae vel octavum agunt, vel seniores sunt. Itaque de regula discipuli obtenta e prima classe testimonio scholasto inter 8 et nonam aetatis annum ad secundam classem promoventur et praescripta studiorum objecta ita pertractant ut.

§ 32

Primo semestri repetitio doctrinae Religionis quae in prima classe prealecta fuit seu primae partes Catechismi et Historiae Biblicae veteris Testamenti et secundam partem Catechismi cum applicatione ad sacram scripturam ad exemplum et doctrinam Jesu, atque ad parabolas per Eum dictas sic v: g: ubi docens aut catecheta in Catechismo de precibus locutus fuerit, applicet hoc ad doctrinam Jesu: duo homines intrarunt Templum, unus Phariseus etc. Hinc facile hauriet utilitatem precum, quam prolibus suis inter gratam et piam sermocinationem cum fructu proponet. Haec sit sanctissima docentis obligatio, ut similum exemplorum narrationibus, virtutis umorem et moralitis semina tenellis et ad quamvis partem facile flexilibus juventutis cordibus implantent.

§ 33

Dum lectio suis horis suscipitur, attendat docens, num recte juxta regulas legatur, num discipuli omnem typi varietatem bene noverint, num rectam et juram cujusvis linguae, in qua legunt, elocutionem et pronunciationem observent.

§ 34

Exercitatio intellectus suis horis praesuscipiatur et quantum magis possibile fuerit acuetur, rerum, quae proles circumdant, et queis durante vita occupabuntur, notionem analisent, ac ipsa etiam objecta moralia, juxta manuductionem in libro scholastico expressam, discipulis petractent (Secundum inviationem Methodicae meae § 151 factam).

Grammatica vernacula usque ad verba passiva exclusive procedat et anteriora repetantur.

Orthographiam et escribere dictando hoc semestri in brevibus sententiis docentes proponat , et regulae orthographicae memoriter addiscantur.
Quatuor arithmeticae species repetantur, et hoc cum paucis numeris, cum simplici multiplicatione et simplici divisore.

§ 35.

Semestri secundo priora studiorum objecta ad casus practicos adplicantur, et continuantur ultra ita, ut

a) doctrina Religionis tertiam Catechismi parten, applicando ad cacram scripturam, inter sermocinationes de quovisuan objecto practice ducendas, absolvat et Biblia veteris Testamenti ad finem usque perducantur.

b) Lectio libri moralis et libri Csasoslov hoc semestri terminetur, et docens eadem observet, quae primo semestri observare debuit. Quod lectionem Hungaricam et Germanicam concernit in ea etiam juventus facilitatem et perfectionem nanciscatur.

c) Caligraphia vernacula Hungarica et Germanica omni possibili studio cultivetur, et juventus litteraria occasione semestralis examinis specimina scripturae in correctis exemplaribus videnda exhibeat.

d) E Grammatica vernacula omnia verborum genera hoc semestri pertractentur ita, ut duscipuli usque ad adverbia omnes possibiles casus juxta regulas resolvere, ac ita ipsam basim et fundamentum linguae omnio noscere debeant.

e) Orthographia et dictando scribere alteriora capiant incrementa, ac juventus litteraria occasione semestralis examinis in tabula remonstret, qualem ex adhibita diligentia fructum coeperit.

f) Quatuor Arithmeticae species majoribus numeris et compositis multiplicatoribus ac divisoribus secundo hoc semestri solidissime pertractentur, et computatio memorialis juxta librum scholasticum regulam trium absolvat.

CLASSIS TERTIA

§ 36.

Cum in tertia classe maximi momenti et altioris culturae objecta praelegantur, idcirco nemo ad hanc classem admitti poterit, nisi priores laudabili cum calculo absolverit et nisi nonum aetatis annum egerit. Quisquis igitur in classificatione ad secundam vel plane tertiam classem reciderit, illi ad altiora via procluditur, et neglecta repedenda injunguntur. His ita habentibus sequentio studiorum objecta pertractabuntur:
Catechismus seu Doctrina religionis
Historia Biblica Veteris et Novi Testamenti
Evangeliorum explicatio
Psalterium et Parabolarum liber
Arithmetica in fractionibus et regula trium
Caligraphia vernacula Hungarica et Germanica
Orthographia vernacula et scribere dictando
Grammatica vernacula
Exercitatio intellectus
Conceptus scripturistici in vita communi necessarii

§ 37.

Quod Cathechismum et Evangeliorum explicationem concernit, cum objecta haecce religionem tangant, elucubratio eorum per Hierarchiam hujus ritus Graecam quo fieri poterit ocyus et usibus juventutis accommode deducatur.

§ 38.

Objecta haec ita tradantur, ut

a) Primo semestri repetitio Catechismi et Biographia Jesu modalitate superius perscripta usque Transfigurationem Domini (pagina 82) terminetur, secundo vero semestri usque Ascensionem ad Coelos. Diebus autem Dominicis et festis explicatio Evangeliorum praesuscipiatur.

b) Lectio Psalterii, Catechismi et libri Parabolarum omnem perfectionem et facilitatem ita capiat, ut proles quecumque alium non scholasticum librum, immo et manuscriptum fluide et intelligibiliter legere possint. Hoc idem et sacundo semestri practicetur.

c) Ex Arithmetica primo semestri fractiones et regulam trium seu auream, secundo vero semestri regulam societatis et caeteras regulas in vita practica occurentes docens pertractet.

d) Caligraphia vernacula Hungarica et Germanica cum fine secundi semestris ad perfectionem deducatur ita, ut discipuli intelligibilem puram et pulchram scripturam nanciscatur.

e) In Orthographia et scribere dictando prout et in classe secunda cum brevioribus sententiis procedat docens, quas si discipuli in tabula et papyro absque errore scribere sciverint, satisfecit expectationi de se conceptae pro semestri primo. Quoniam vero objectum hocce cum secundo semestri ex integro terminari debeat, idcirco omnem facilitatem et plenam perfectionem tam in describendis longioribus periodis, quam et conceptibus scripturisticis discipuli nansciscantur.

f) Gramatica vernacula primo semestri cum omnibus octo orationis partibus solide et ex fundamentis finiatur, secundo vero semestri applicatio syntactica intercedat.

g) Conceptus scripturistici arcto vinculo nectuntur cum Exercitationem intellectus, cum enim 11 gradus in libro Conceptuum scripturisticorum nil aliud sint, quam exercitatio intellectus, haec vero jam inde a prima scholarum nationalium classe continuetur, pronum est intelligere difficilimam libri conceptuum scripturisticorum partem jam prioribus annis superatam esse. Proinde semestri primo omnia epistolarum genera terminentur, secundo vero semestri totalis liber exhauriatur. Computus memorialis et Arithmeticae omnes species absolventur, et secundo semestri, fine profundioris menti impressionis repetantur.
Objectis hisce litterariis suo modo in classes distributis, facile elucet, cunctas hasce scientias non ratione diversorum cubilium, in queis civica juventus instruitur, sed ratione aetatis juventutis et ratione annorum frequentationis, quibus limina scholarum calcat, distributas esse, cum itaque eadem et ipsissima objecta litteraria cum quadam textus diversitate in scholis etiam ruralibus obtineant. Praescripta modalitas, et fixi quousque pertractandorum objectorum, semestrales limites, tam in doctrina religionis, quam caeteris libris scholasticis ruri quoque firmiter observentur, atque per juventutem litterariam utut eadem in uno aut nefors duobus cubilibus resideret, juxta classes et superius ottactos aetatis annos felici cum progressu.

SECTIO TERTIA

DE DISTRIBUTIONE HORARUM, TEMPORE FERIARUM, MODALITATE PRAESUSCIPIENDARUM EXAMINUM SEMESTRALIUM ET FORMULARIBUS TESTIMONIORUM SCHOLASTICORUM

§ 1.

Eo ad mentem systematis scholastici jam olim stabilito, ut annus scholasticus cum prima mensis Novenbris initium capiat, praxis et consuetudo haecce porro quoque in scholis G. R. N. U. tam civicis quam ruralibus observato. Relinquatur, ut si feriae autumnales, quae pro diversitate plagarum et circumstantiarum variant, aliud quod maturius aut serius tempus expoposcerint, id cum praescitu superioris scholarum Inspectoris praefigatur.

§ 2.

Decursu anni scholastici institutio publica dietim quinque horarum spatio duret, ita tamen ut tenella primae classis junioris subdivisionis juventus, quae citra inferrendam moliuscule corpori violentiam diu is schola sedere nequit, post absolutum pensum scholasticum, nisi altera necessitas praepediret cum eo mandato domum mittatur ut post meridiem statutis temporibus inommisse compareat, hac dimissa procedat docens cum subdivisione seniore, quae alioquin in uno eademque cubili cum juniore subdivisione residet, ac pro diversitate objectorum benigne praescriptas objectorum horas observet. Objecta vero litteraria juxta seriem acclusae ad calcem organisationis hujus tabellae antemeridiem tribus, postmeridiem vero duabus horis petractentur. Non obstante tamen generali hacce horarum distributione, Districtuali scholarum Directori in salvo relinquitur; ut pro ratio ne circumstantiarum in Discrictu suo evenibilium praescriptas quinque Institutionis publicae horas aliter praefigat, ac id ipsum praevie cum superiore scholarum Inspectore communicet.

§ 3.

Initium praelectionum antemeridianarum et pomeridianarum, qua recte hora suscipietur, 6 vel 7, vel 8, vel 9 et postmeridiem 1, au 2, aut 3 hoc pro diversitate plagarum et circumstantiis locorum ita praefigatur, ut maxime opportunum frequentationis tempus seligatur, et superiori scholarum Inspectori pro ratihabitione transmittetur.

§ 4.

Dies scholastici per septimanam in scholis G. R. N. U. tam civicis quam ruralibus sint 5 1/2, seu excepto die Dominico et media die Jovis, nisi festum quoddam inicderit, reliquis omnibus institutio poblica inommisse procedat: si vero dies festa diem scholasticum interrumperet, tunc tota die Jovis praelectiones serventur, cum alioquin Ecclesia Graeca 31 dies festos exceptis diebus Dominicis, per unum annum habeat, queis juventus utut in cantu ritual et explicatione evangeliorum exerceatur, tamen pomeridianum tempus vecuum disperdit.

§ 5.

Praeter dies dominicos et festos, hebdomade antepaschali, vulgo dicta Magna, ubi piis precibus vacatur, nullae praelectiones locum habeant, sed juventus scholastica una cum docente Ecclesias frequentet et cantum ritualem exquatur.

§ 6.

Feriae scholasticae pro diversitate occupationum et laborum ruralium, queis incolae locorum detinentur, tempore falcaturae, aut messis, aut vindemiarum praefixantur, nunquam tamen ultra spatium sex hebdomadarum protrahi possint. Tempus ferii scholasticis oportunum inter localem Directorem, docentem et judicem loci eligatur, et Districtuali Directori, qui sou loco confirmationem exoperabitur proponatur. Feriae aestivae incidant in initium messis, autumnales autem in initium vindemiarum; illae 14 diebus, hae tribus hebdomadis durent. Ubivero nullae exstarent vineae, tempus vindemiarum flacaturae foeni auavenae insumatur.

§ 7.

Ad introducendum in scholas tam capitales, quam triviales debitum praelegendorum objectorum litterariorum ordinem, et procurandum id, ut quodvis studiorum objectum habita vestitatis, gravitatis et necessitatis ratione commode atque cum optato progressu praelegi et terminari possit, necessarium visum erat, ut distributio horarum fixa et stabilis ordinetur, quae non pro vago docentium volupte, sed pro religiosa observantia in omnes G. R. N. U. scholas introducatur. Speciales ad calcem hujus internae scholarum organisationis tabellae, pro quavis classe suo modo elaboratae adnectentur, contra quas pro cedere et horas decurtare maximum docentis delictum erit.

§ 8.

Ut vero altiora et Altissima loca, quorum vigilentiae et directioni Institutio atque cultura juventutis clementer concredita est velut te incolae cujusvis loci, praesertim vero parentes prolium cholasticarum de utilitate objectorum litterariorum, de progressu juventutis, de habilitate et industria docentium magis et magis convinci, docentes vero et discipuli ad majorem diligentiam exstimulari possent. Ideo in omnibus Greaci Ritus Non Unitis capitalibus et trivialibus scholis publica semestralia examina inomisse instituantur.

§ 9.

In loco superioris scholarum Inspectoris residentionali cum adsensu hujus congrua pro instituendo semestrali examine disponit Districtualis Director, alibi vero docens cum adsensu localis scholae Directoris. Occasione semestralis examinis penes menstrualem frequentationis et diligentiae discipulorum consignationem, et correcta manuscripta cujusvis discipuli, debet docens visui auditorum decenter exhibere. Progressum vero juventutis in doctrina Religionis, non docens, sed Catechata (si docens Catechetam non egit), adnotat, et obtutui publici exponat.

§ 10.

Die illa quae publico semestrali tentamini destinatur, juventus ad veni sancte Ecclesiam accedat, ac nitide induta, ablatis manibus et facie nunda, atque compositis ad decentem modum capillis scholam tempestive accedat. Quod in libro *Forderungen an Lehrer* per me aucto locupletato et pro scholis Praeparandorum clementer praescripto in vernaculam effective transumpta (...) deductur, uti sub *L.*

§ 11.

Examini praesideat prima in loco, ubi examen instituitur, Instituti scholastici persona quae tentamini publico ex officio interesse debeat.

§ 12.

Ad publicum semestrale examen ex parte Districtualis vel localis scholarum Directoris medio docentium primae dignitatis et characteris personae: parochi, magistratuales, dominiorum officiales, judices et jurati modo docenti invitentur.

§ 13.

Objecta litteraria e queis examen suscipietur, et tempus quamdiu durabit, persona praesidens determinet. Ordinarie examinenti juventutem docentes, licitum tamen esto distinctioris etiam characteris hospitibus juventuti quaestiones super auditis et perceptis materiis proponere. Terminato examine classificatio juventutis absque omni partium studio facta in praesentia hospitum perlegatur, et Director diligentissimos discipulos, qui progressum in studiis et moribus remonstrarunt caute laudare atque ut in aliis aemulationem excitaret, moralibus libellis donare poterit. Nunquam tamen praemia distribuens dignissimam et digniorem discipulum praebereat, secus scopus praemiorum nunquam obtinebitur. Terminato vero examine, iterum Ecclesiam accedat et Te Deum peragat.

§ 14.

Stante jam ad mentem systematis hujus scholastici illa dispositione, ut discipuli ad altiorem classem vel ad opificia et mercaturam absque testimonio legitimi docentis transire nequeant (sed nec illum copulare liceat), juventuti e quavis classe, quam absolvit, testimoniales expediantur. Organisationis scholarum G. R. N. U. externae § 11. puncta 6 et 7, quod jam in ecclesiis hujus ritus in vim Intimati dd° 25 mensis Junii anni 1811, No 15840 semel publicatum perpetuo oblivioni traditum et post clementissimam hujus organisationis ratihabitionem denuo ternis vicibus per ecclesias publicari et valvis acclavari altissime disponi exoro. Docentes absque omni partium studio sincere exponant meritum et calculum discipulorum atque in testimonialibus juxta acclusa in fine organisationis hujus formularia e quovis studiorum objecto designent, qualemnam discipulus calculum tulerit. Si quis e pluribus objectis eminentiam obtinuit, ad eminentes referetur. Si ex aliquot eminentiam ex pluribus vero calculum laudabilem retulit, primam classem merebitur. Si e pluribus objectis calculum mediocritatis habuerit, feret classem secundam. Si vero e pluribus objectis calculum debilitatis e paucis vero mediocritatis obtinuerit, recidet ad classem tertiam.

§ 15.

Expedienda testimonia scholastica Directoris localis, docentis et Catechetae suscriptione roborentur.

§ 16.

Opifices et mercatores nullum juvenem ad opificii vel mercaturae doctrinam antea assumere audeant, quam idem ad minimum duobus annis scholas triviales frequentaverit, at de absolutis studiorum objectis testimoniales sua forma expediendas praesentaverit.

SECTIO QUARTA

DE CULTURA CATECHETARUM ET DOCENTIUM

§ 1.

Ea est institutionis et educationis natura, ut nisi quis easdem sororio vinculo copulatas in pectore gesserit, ineptus erit, si alterum quempiam instituere et educare cupiverit. Quisquis igitur praegrande instituentis et educantis onus, puro et nullis interessatorum motivorum ingredientiis infecto scopo, humeris suis imponere voluerit, suum primo colat animum et instituat intellectum, atque naturam ipsam nefors ferusculam, miti educatione cicuret, et tandem ablotis manibus et arridente minerva publicae Institutionis et Educationis sanctimoniam accipiat.

§ 2.

Ut itaque instituentes et educantes necessariam ipsi Institutionem et Educationem in iis scientiarum objectis, quae, desiderato per eos scopo respondere poterunt, pro gradu requisito haurire et capessere possent, Sua Majestas Sacratissima bono et felicitati fidelium Greaco nun unito ritui addictorum Illyricae, Valachicae et Graecae Nationum civili semper paterne addicta, publica hunc in finem tria Praeparandorum Instituta et quidem Nationis Illyricae Szent-Endrini, Nationis Valachicae V(eteri) Aradini et Nationis Graecae Pesthini clementer erigere, eaque immediatae Altissimae Protectioni suae Caesareo Regiae reservare et immediatae superioris scholarum hujus ritus Nationalium Inspectoris directioni benigne concredere dignata est.

§ 3.

Quod culturam docentium attinet, Altefata Sua Majestas Sacratissima in organisatione scholarum hujus ritus externa illud clementer praecepit. ut a modo inposterum nemo docentis et Catechetae munere defungatur, nisi objecta litteraria in praementionatis Praeparandorum institutis tradi solita, spatio quindecim mensium felici cum progressu absolverit. Quisquis igitur testimoniales super absolutis scholis Praeparandorum exhibere nequit, docentis muneri obeundo impar sit. Casum vero in illum, si ob defectum praeparatorum juvenum alter aliquis substitui deberet, ille tantum modo provosorio adplicetur, in defectu autem et hujus, parochus localis, si capax fuerit, scholam loci eousque providere teneatur, donec praeparatus e scholis Praeparandorum juvenis accersitus fuerit.

§ 4.

Quod Catechetas concernit, siquidem doctrina Religionis delicatissimum studiorum objectum sit, et tota publicae moralitatis radix, ex qualiter tradita populo religionis doctrina procrescat, inevitabiliter necessarium visum erat Catechetas praeprimis excultos, in doctrina religionis et moralitatibus, atque in disciplina Paedagogiae et Methodicae optime versatos, neutiquam vero peregrinos et hospites gravissimo muneri huic applicandi una prout in omnibus systematibus scholasticis exoticis et indigenis, signanter vero systemate scholarum Austriacarum *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den kaiserlichen-königlichen deutschen Erbstaaten,* sectione octava, § 2 benigne sancitum habetur, ut nullum clericorum consecrare et ordinare liceat, nisi testimonium super studio Catecheticae et Paedagogiae cum calculo primae classis exhibuerit, hoc idem etiam in hoc scholarum G. R. N. U. systemate clementer stabiliatur.

§ 5.

Docentes et Cahtecheatae haustam in scholis Praeparandorum institutionem et educationem etiam dum jam officiis suis realiter admoti fuerint, ultro prosequantur et ad majorem evehant perfectionem. Director igitur districtualis occasione visitationum in id solerter inquirat, de moribus eorum et vitae ratione testimonium localium judicum expetat, num item ecclesiam una cum prolibus diligenter frequentent, et cantum ritualem decenti modo peragant, factas in protocollo visitationis observationes superiori scholarum Inspectori suo modo referat, et hic id ipsum Altissimo loco humillime substernat (Benignum decretum Aulicum dd° 29 mensis Maji 1813, No 6422)

§ 6.

His ita stabilitis, siquidem instructiones docentium et Catechetarum totiusque personalis scholastici, prout et jura et obligationes in externa scholarum organisatione jam efective clementer ratihabita, suo modo et ordine deductae habentur, eadem hic quoque subaudiri et religiosisiime observari disponatur.

§ 7.

Leges demum scholasticae per decursum libelli *Forderungen an Lehrer* pro scholis Praeparandorum virtute benignae resolutionis Caesareo Regiae dd° 19 mensis Septembris 1812, No 10573 emanatae clementer praescripti, plenarie exhaustae et optimo ordine deductae pro strictissima discipulorum, docentium et catechetarum observantia Altissime injungantur.

§ 8.

Objectis litterariis in lingua Illyrica jam elaboratis, et hic pro elargienda benigna ratificatione humillime advolutis illud in omni demissime annotandum habeo, factus per me haberi dispositiones, ut eadem objecta in ambas residuas adhuc Valachicam quippe et Greacam dialectus ocyus et fideliter vertantur. Ut adeo dum systemo hocce scholasticum Altissimam tulerit sanctionem, eo ipso valachici quoque graeci pariformarum cum illyricis contextuum libri, praesenti organisationi internae accommodati et inclusi benigne ratihabeantur.

Haec sunt Augustissime Imperator, quae ego inter multifaria officii mei perardua sane negotia, ductu devotissimae erga Majestatem Vestram Sacratissimam pietatis, ductu item desolatarum, quod institutionem et educationem publicam concernit, ritui huic adictarum Nationum, velut geminae fideli animo sanctimoniae anxiis sane curis et sollicitudinibus exantlavi, spei tenacissimus futurum esse; ut Institutum hocce litterarium organisationi externae et systemati interno duobus utpote cardinalibus firmiter innixum, ac Deputatione quoque fundos scholasticos conflatura de plenitudine Gratiae et Glementiae Majestatis Vestrae Sacratissimae donatum, jem ad consumationem vergens, dudum dessideratam felicitatem civilem pariat. Dum proinde operam et fatigia mea in eo praecipue locata, ut totale Republicae hujus ritus litterariae negotium sartum tectumque Altissimo Majestatis Vestrae Sacratissimae obtutui, et adversus injustos quorundam peraudaces profecto insultus invictissimae protectioni flexo poplite devoreo, atque in vim benignorum decretorum Aulicorum dd° 21 mensis Februariis a.p. No 2053 et dd° 22 mensis Maji a.p. No 5785 praesentem librorum scholasticorum confectionem, quae genio temporum et populorum axasse accommoda optimos producet fructus, in ima submissione substernarem peramicum fide et fidelitate vivo et emorior, Majestatis Vestrae Sacratissimae, die (...) 1813 humillimus perpetuoque fidelis subditus

(Urosius Nestorovics)

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

ДР АНДРИЈА Б. СТОЈКОВИЋ: МИЛАН КУЈУНЏИЋ — АБЕРДАР, ФИЛОЗОФСКА И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА СХВАТАЊА. Матица српска, Нови Сад 1977. год., стр. 237

Социјалистичка филозофска мисао има своје изворе у ранијим филозофским схватањима. Европска традиција од античке Грчке до данас, кинеска, индијска итд. се стално истичу као узори развитка филозофске мисли данас. Међутим, доста дуго се запостављала филозофска традиција народа и народности Југославије. Тако се формирало схватање да смо само следили филозофску традицију неких европских земаља (Немачке, Француске, Русије, Енглеске итд.), а да своју нисмо имали. На тај начин се сугерише да је и данас немогуће остварити своју аутентичну филозофску мисао у нас на основама социјалистичког самоуправљања, друштвене својине и удруженог рада. Својим радовима из историје српске филозофске мисли др Андрија Б. Стојковић демантовао је таква схватања и показао да се и филозофска мисао у Срба и других народа и народности Југославије развијала под утицајем европске филозофије, али да је имала и своје оригиналне представнике. То је значајно и као подстрек да се трага за филозофском традицијом других народа и народности. Разуме се, таквих покушаја имамо од стране др Вука Павићевића у односу на Његошеву филозофску мисао, а има и других научника који настоје да нам открију многе филозофе који су градили један систем схватања полазећи и од националног амбијента. Тиме су дали и свој допринос развитку филозофске мисли Европе, а нису били само популаризатори онога што су сазнали из радова других филозофа или што су чули на предавањима у универзитетским центрима Европе.

Велика је заслуга др Стојковића што у трагањима за српском филозофском мишљу потенцира интерес да се убрза активност на изучавању филозофске мисли из прошлости других народа и народности. Он је до сада написао једно синтетичко дело о настанку и развитку филозофске мисли у Срба, а сада наставља да монографским радовима појединих филозофа, што му омогућава да прати утицај европске филозофске традиције, међусобни филозофски утицај филозофа у ранијем периоду народа и народности Југославије и да истакне нове елементе који уносе сваки од њих и у нашу и у европску филозофску мисао Тако је Стојковић указао на Кујунџића, који је био еклектичар у неким својим радовима, неке је преузимао и популарисао, али је у свему томе обавио бар најмање два значајна посла: прво, упознавао је српску јавност са развитком европске филозофске мисли и уграђивао своје мисли у традицију филозофске мисли Срба. Стога изучавање његових дела, што чини проф. Стојковић, значајно је зато да би се видело како је на одговарајућим основама настала и развијала се филозофска мисао између два светска рата у Југославији, у току НОР-а и социјалистичке револуције и како се развија данас.

Др Стојковић валоризује и критички се осврће на стваралаштво Кујунџића са становишта материјалистичке дијалектике, односно марксистичке филозофије. Ради се о објективној марксистичкој критичкој валоризацији вредности, историјског филозофског и научног наслеђа. Ангажовани у садашњости, заборављамо на изворишта мисли у нас. Затим дужност је да се са даље временске дистанце, пораста сазнања, овладаности марксистичком свешћу, да места у историји културе и науке. На тај начин се остварује и један од битних задатака марксистичке филозофије, да стално даје оцену ранијег и свог пређеног пута, да указује на токове мисли човечанства, да из њих црпе оне позитивности које имају трајну вредност, које постају општеприхваћене вредности, које инспиративно делују на даљи развитак људске мисли и друштва. Критички приступ радовима Кујунџића омогућило је др Стојковићу да са становишта степена развитка филозофске

мисли види многе тенденције које су постојале средином прошлог века, да види колико је Кујунџић био оригиналан, а колико је преузимао уз свој коментар мисли филозофа других европских држава. На тај начин он прати и филозофску мисао Европе и у складу са тим одређује место наше филозофске мисли у том општем кретању филозофије. Разуме се да је за то требало познавати марксистичку филозофију, али и европску филозофску мисао. Према ономе шта нам је дао у овој књизи, проф. Стојковић је доказао да је овладао сазнањима која су му и омогућила да оствари компарацију са многим филозофима у земљи и иностранству и да настоји да одреди стварно место Кујунџића у филозофској мисли његовог времена.

Приказујући Кујунџићеву филозофску мисао проф. Стојковић је ненаметљиво, али разговетно и марксистички одређено рекао да су друштвено-историјски услови, степен развоја науке, филозофије и свест човека били ти који су детерминисали и стваралаштво сваког научника и филозофа, па и Кујунџића. Он је уз обиље података доказао марксистички став о јасној ангажованости научника и филозофа и проблеме свога доба, да се не може бити неангажован у условима када се живи у веома сложеним условима друштветвеног живота који тражи ставове, активност, поступке личности без обзира којим сферама делатности се бавила. Та снажна повезаност човека и ствараоца са средином и условима живљења јасно је видљива и из филозофског рада Кујунџића. Стога дискусија о ангажованости или неангажованости ствараоца — човека у друштвене токове датог времена, нема свог научног оправдања, сем тенденције да прикрије своје неслагање са савременошћу тиме што се приповеда неутрализам који крије тоталну идејну ангажованост Поготово је то немогуће од стране ствараоца из области друштвених наука у које спада и заузима доминантно место филозофија. Из тога следи да Стојковићева размишљања о Кујунџићу и утицају друштвених услова има и актуелни савремени значај.

Као прави марксистички критичар др Стојковић у односу на Кујунџића — Абердара не даје коначне и завршне оцене, већ само дефинише његово место у филозофској науци. Чак је у неким својим закључцима критичнији него што би требало да буде. Др Стојковић мора узети у обзир оно на чему стално инсистира, друштвено-историјске услове стваралаштва овог нашег филозофа. Проф. Стојковић замера Кујунџићу што није схватио целину света и јединства света, што то јединство и не дефинише, као што су то урадили оснивачи марксизма, где се истиче да се јединство света састоји у његовој материјалности, развојности, међусобном утицају итд. Јасно, истиче проф. Стојковић, да се овај наш филозоф колеба између материјализма и идеализма. Ту је и његов покушај да се ова два основна правца у филозофији, на шта је указао Ф. Енгелс, некако помире или превазиђу. Без обзира на Кујунџићево настојање да буде неутралан у постојећем сукобу између присталица идеализма и материјализма у филозофији, видна је његова ангажованост на страни идеализма у многим својим радовима.

У неким својим приступима др А. Стојковић брани Кујунџића од неоправдане критике, али се истовремено и не слаже са критиком коју је овај упућивао као одговор својим критичарима. Значајно је што аутор ставља до знања да се непринципијелном филозофском критиком и критичар и критиковани готово налазе у истим позицијама, јер се ту губи објективно оцењивање онога што је битно. То је поучно јер такве критике има и данас, која не води рачуна о објективности и предмету критике већ о аутору кога прихвата или не прихвата. Таква критика није права критика, нити је у складу са научном марксистичком критиком, на коју се већина позива.

Из студије др Стојковића види се да су филозофи у Србији и другим деловима Југославије пратили и активно учествовали у токовима европске филозофије, науке, уметности и друштвених промена. То је најбољи начин да се одбаце освајачке, хегемонистичке и империјалистичке приче о примитивизму Балкана и у потреби да им се споља намеће култура, наука и друштвени облици живота. У ствари, они су сугерисали примитивизам балканских народа да би реализовали своју освајачку политику, а данас да би довели у сумњу да се може изграђивати социјалистичко друштво на новим основама социјалистичког самоуправљања. Проф. Стојковић је у научно-филозофској критици стваралаштва Кујунџића дао место филозофији и

науци у Срба и других народа и народности у европској науци и филозофији. То је за поздравити и са правом очекивати да ће такви напори бити уложени од стране научних радника и филозофа у другим деловима Југославије. Истина, на томе се ради али доста парцијално и то по правилу у вези јубилеја некадашњих филозофа и научника. То је недовољно имајући у виду њихов значај за историју културе народа и народности и за критичко превладавање схватања само о преузимању научне и културне, филозофске и уметничке традиције из других европских земаља, чиме се одриче стваралаштво наших научних и других стваралаца На тој основи може се градити и позиција савремене југословенске марксистичке филозофске, научне и уметничке мисли у склопу развоја европске културе, науке, филозофије и уметности и развоја тих грана у свету.

Проф. Стојковић сада има основа да настави са истраживањима филозофске и научне традиције после остваривања оружаног дела социјалистичке револуције. То би му омогућило да види разлику и јединство, да прати континуитет развоја филозофије, науке и уметности, да на време сугерише правце развоја. Тако његово изучавање филозофске, научне, уметничке и културне традиције учиниће значајним даљу активност у том правцу и утицаће на стварање одговарајуће научне и филозофске подлоге за даљи развој југословенске филозофије, социологије, етике, естетике, науке и културе.

Чињеница је да смо у изучавању настанка и развитка филозофске и научне мисли више окренути другим земљама него нашој социјалистичкој заједници. Код других се виде велики доприноси и оригиналности и тамо где их нема, а у нас се не виде ни тамо где их стварно има. На тај начин се потцењују вредности историјске филозофске мисли, које су значајне у целокупном стваралаштву. Обавеза према нашој баштини остаје стални задатак научника из свих области, а поготово филозофа.

Народи и народности Југославије су ратовали за своју слободу и том приликом и стварали друштвене, културне, филозофске и научне вредности које нису довољно истражене. Радило се о целовитој борби за слободу која је подразумевала и развитак свести, науке, филозофије, уметности и културе. Они су постајали део европске и светске културе, филозофије и уметности. Овај се елеменат губи из вида па нас други настоје да третирају као народе и народности на периферији магистралног пута развоја европске и светске цивилизације. Стога нам се приписују ратничке врлине и ту одаје признање, а не види и наш допринос развоју науке, филозофије и културе.

Ова монографија евидентно показује да народи и народности Југославије нису били ван токова науке и филозофије у прошлости, а то су још мање данас. Ово се никако не сме заборавити, а на то нас стално својим целовитим и монографским радовима из области филозофије подсећа проф. Стојковић. Ово дело је још један подстрек за процењивање наше филозофске и научне традиције, за афирмисање континуитета у филозофском и научном стваралаштву, за схватање јединства и разноликости, за аналогно историјско сагледавање односа стваралаштва и друштвених детерминанти, за стварање солидних основа за бржи развој наше филозофије данас.

Проф. Стојковић се са великом научно-истраживачком одговорношћу односи према грађи којом се служио и коју је истраживао. Настојао је да укаже на оригинална Кујунџићева дела и на дела која су се односила на овог писца. На тај начин је видео и стваралаштво, које је марксистички критички превладавао, а дао је и своју оцену критике дела Кујунџића. На тај начин он није само писао ову монографију него је у њој покренуо и питање осталих филозофа који су утицали на Кујунџића или он на њих. Стога је аутор морао да проучава и друге филозофе који су били делатни у време када је стварао Кујунџић. Тако је проф. Стојковић дао оцену и тих филозофа, која је вредна пажње, иако није била целовита, али је значајна пошто омогућава другим истраживачима да са мање напора могу да се обавесте о филозофима које истражују.

Можда је обиље грађе којом се служио проф. Стојковић утицало да се бави претежно историјским током мисли, а мање једним дубљим захватом у саму мисао. Међутим, то се само привидно намеће читаоцу, јер када се уђе у саму проблематику монографије, долази се до закључка да се ради о стварном дубоком захвату у целокупно Кујунџићево стваралаштво лоцирано у дати историјски и друштвени амбијент који је детерминисао стварање овог филозофа. У неким деловима

књиге било би боље да је проф. Стојковић оставио читаоцу да сам долази до закључка о Кујунџићевој идејној филозофској и политичкој оријентацији, него што је давао одговоре. Сигурно да је то условљено и потребом читалачке публике да се јасно обавести о свему што је прихватљиво или неприхватљиво код Кујунџића. Јер, ово дело неће читати само филозофски радници него и сви они који желе да упознају нашу филозофску и научну традицију, који се баве истраживањем наше научне и филозофске, културне и политичке баштине, која је богата, као што и ова монографија показује.

Дело проф. Стојковића показује да су се Кујунџић и други филозофи тога доба бавили целином филозофске науке. Таква тенденција остала је и после овог доба и задржава се готово све до данашњих дана. Разуме се да је то било и могуће и пожељно ранијих деценија, али данас када је филозофска мисао нарасла, дошло је до потребе специјализације и научног проучавања појединих филозофских дисциплина (етике, естетике итд.). То не значи да није пожељно бавити се целином филозофије, већ полазећи од универзалности света и сазнања специјализовати се за једну научну дисциплину како би се што више дало. Међутим, увек је била и остала тежња код филозофа да захвате целину ствари, а то их је усмеравало да се баве и филозофијом, етиком, естетиком, логиком, аксиологијом, гносеологијом итд. Не ради се овде о одвајању ових научних дисциплина него о специјализацији научника који ће у својим радовима указивати на јединство и разноликост света, па тиме и потребе да се изучавају поједини делови у склопу целине.

Због начина обраде монографије о Кујунџићу је научно вредно дело. Писано је веома стручно филозофски па је питање колико може бити литература за оне којима филозофија није струка или су недовољно филозофски образовани. Свакако да је са научне тачке гледишта веома значајно ово што је радио проф. Стојковић, али са становишта да шира јавност треба да упозна нашу филозофску традицију домети су му мањи. Тај аспекат ће захтевати више напора да се продре у бит мисли садржане у делима овог српског филозофа, као и у оцене које је дао проф. Стојковић.

Имајући у виду стварно дело које је пред нама, можемо бити задовољни оним што је урађено у области неговања и научног обликовања филозофске и научне баштине. Овим делом смо добили једну добру основу за даљу активност у истраживању наших научних радника из прошлости и сагледавање њихових заслуга за развој националног бића сваког народа и народности. До сада смо се углавном бавили војном и политичком историјом, а ова активност нам сада указује да нас обимни задаци чекају у остваривању културне, научне, филозофске и историјске науке. Тек у тој целини може се видети величина онога што је остварено и што тек треба остварити.

Значајно је истаћи да је у научно-истраживачком раду и историјском прилазу проф. Стојковић превазишао оне мане које прате нашу историографију. Ради се о једном виду позитивистичког приступа прошлости, где се само презентирају чињенице без анализе стварности у којима се нешто догађа и зашто се баш тако догађа, како су се личности понашале, које су их потребе гониле и какве су идеале остваривали и баш зашто њих а не неке друге итд. Исто тако треба видети тај међусобни утицај филозофског стваралаштва, на пример, и друштвених услова, политичке делатности, научног стварања, ратова и сукоба и све оно што чини миље историјског раздобља.

Рекли бисмо да је ова монографија проф. Стојковића дошла у прави час, у време када се почело заборављати на нашу филозофску и научну баштину, када су нас савремени проблеми преокупирали па се нема времена за изучавање прошлости, јер нам стоји садашњост довољно непроучена и слично, када треба проучавати непосредну и блиску прошлост, а ранију оставити за научнике и историчаре и то кад се буде имало времена. Ово доказује да се не схвата вредност сазнања прошлости за садашњост и будућност. Не сме се историјска прошлост губити из вида, јер се не може схватити ни садашњост, а не остварити будућност. Стога је значајно што нам проф. Стојковић својим радовима показује баш то дијалектичко јединство прошлости, садашњости и будућности, разуме се, само у филозофском стваралаштву. Познат је његов напор у садашњости критичким односом према филозофији нашег времена, а у исто време залагање за изучавање прошлости.

Структура дела је складна и тако нас проф. Стојковић у уводу упознаје са животом и радом, политичком и

идејном оријентацијом Кујунџића. У првој глави разматрају се основна питања којима се бавио овај филозоф. Ту др Стојковић истиче да се ради о еклектичкој суштини и структури Кујунџићевог позитивистичког система. Друга глава заузима централно место у монографији. У њој се разматрају питања метафизике, филозофије природе и психологије. Трећа глава је посвећена учењу Кујунџића о логици. Четврта се бави питањима „Науке о' вољи" или практичном филозофијом, обрађена је воља и слобода, човекове тежње за хармонијом, улоге уметности у формирању „потпуно слободног човека" и њена будућност, улога вера у формирању „потпуно слободног човека" и њена будућност, безгранични развој друштва, науке и просвете, морала и слободе. У многим Кујунџићевим мислима присутан је утопизам и идеалистичко схватање историје. Пета и последња глава бави се проблемима односа између историје филозофије и специјалних наука и на крају проф. Стојковић завршава ово своје дело закључцима. Уз дела дати су и прилози и билиографија радова Милана Кујунџића — Абердара.

Тако смо добили једно целовито дело о Кујунџићу, уз комплетну примену марксистичке критичке валоризације, из чега следи закључак да се ради о једном учењу које представља филозофску и научну баштину и које не треба заобилазити, али се према њему треба стално критички односити. То је једини пут да се у маси чињеница пронађу баш оне које говоре о континуитету научне и филозофске мисли у нас.

Милан М. Миладиновић

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА 1929—1934. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДРАЗ У ЗЕМЉАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

(Издање Српске академије наука и уметности, Балканолошки институт, посебна издања, књига 5, Београд 1976, стр. 424)

Књига *Светска економска криза...* је зборник радова који садржи 15 радова од којих су 11 написали југословенски, а 4 страни аутори. Њен значај је пре свега у томе што представља неоспоран допринос упознавању и даљем изучавању светске економске кризе с краја двадесетих и почетка тридесетих година нашег столећа. Значај књиге је посебан и због тога што овај период, иако са веома значајним друштвено-економским импликацијама, није довољно истражен.

Поред многобројних разлога за издавање Зборника, навешћемо део образложења Обрена Благојевића, аутора уводног рада књиге: „Оно што је, проучавајући ово питање, боље рећи комплекс питања, потребно пре свега имати у виду то је чињеница да је криза у земљама југоисточне Европе, у ствари, само део или израз велике светске економске кризе, која се у тим земљама, како у погледу узрока тако и у погледу низа других карактеристика, манифестовала и у извесним специфичностима, условљеним њиховом привредном и политичком структуром."

Неоспорно, аутор пре свега има на уму економску структуру земаља источне Европе, са преовлађујућом аграрном привредом, односно општу привредну неразвијеност ових земаља, са неразвијеним, затвореним призводним односима. Нарочито је био погоршан економски положај најбројније скупине становништва ових земаља — сељаштва, које и поред краткотрајног привредног просперитета након првог светског рата, није успело сасвим да се опорави, па је поново запало у још тежу кризу.

Рад Николе Вуча *„Аграрни блок" подунавских земаља за време економске кризе 1929—1933. године* представља у извесном смислу логичан наставак *Увода ситуираног питања кризе у подунавским земљама.* Аутор указује на понашање европских аграрних земаља, а међу њима Југославије, Мађарске и Румуније, које су биле принуђене да се одупиру протекционистичкој дискриминацији развијених индустријских земаља. Заједнички интереси аграрних земаља довели су до покушаја њиховог организовања у тзв. „аграрни блок".

И поред постојања конкурентске борбе на страним тржиштима између аграрних земаља, угроженост њихових привреда довела је до усвајања става о „царинском примирју" на Женевској

конференцији одржаној у фебруару 1930. године. Усвајање овог става значило је „приближавање" ових земаља, посебно Југославије, Румуније и Мађарске. Већ јула исте године одржан је у Букурешту састанак експерата наведених трију земаља. Од низа споразума постигнутих на састанку, посебно су значајни они који се односе на мере „помоћу којих би се олакшало планирање вишкова пољопривредних производа на тржиштима европских увозничких земаља".

Већ августа 1930. године одржан је у Варшави састанак представника свих аграрних и полуаграрних европских држава, на коме је био поново прихваћен став о спасоносном дејству преференцијалног режима, што је по мишљењу аутора била само илузија. Следећи значајан покушај земаља „аграрног блока" у циљу решавања нагомиланих проблема — кризе — учињен је септембра 1932. године у Стрези на конференцији за привредну обнову средње и југоисточне Европе, али без видљивијих резултата. И поред свих покушаја „аграрни блок" је испољио немоћ, тако да су суштински проблеми његове привреде и даље остали нерешени, што је имало значајне економске и политичке последице.

За упознавање прилика за време кризе, у Југославији, посебно је значајан рад Милоша Вучковића *Утицај светске привредне кризе 1929—1932. на привреду старе Југославије.* По ауторовом мишљењу, Југославија је изразит пример земље која је лако „упала" у кризу, али се тешко из ње „извлачила". Разлоге за овакво стање аутор пре свега налази у чињеници што је Југославија „скоро са читавом једном трећином своје производње и потрошње била у зависности од иностранства, јер је страни капитал у њеној индустрији и њеном банкарству играо знатну улогу, јер је била презадужена и финансијски зависна и јер је, баш у доба настајања и трајања кризе, имала традиционално бирократско, несналажљиво, неинформисано и несамостално руководство".

Читав рад је подељен на неколико мањих поглавља, чији наслови указују на комплексност приступа питању, односно на вишедимензионалност неповољног утицаја светске кризе на стање у Југославији. Поднаслови као што су: Утицај на формирање унутрашњих цена, Утицај на спољну трговину и услове трговања, Пропаст покушаја увођења златног важења, Кретање националног дохотка, производње, запослености и надница и др. показују да је аутор дао, иако укратко, ширу анализу криза у Југославији.

У раду Мире Колар-Димитријевић *Дјеловање велике економске кризе на миграциона кретања југословенских народа* обрађена је једна интересантна фаза миграционог феномена у нашој земљи. Аутор с правом констатује да је парализа читавог привредног система прекоморских и европских земаља довела до повећања незапослености у тим земљама, а та незапосленост је, разумљиво, обухватила и наше раднике, који су се, „— оставши без игдје ичега — морали вратити у домовину. Ово враћање захватило је десетине хиљада људи и представљало је велик проблем југословенске владе, која је била суочена с потешкоћама око плаћања превоза ових људи у Југославију и отпремом у њихове завичајне општине. Ови повратници заједно с осиромашеним сељацима врше притисак на радно тржиште већих индустријских центара, погоршавајући тако још више и онако тежак положај радничке класе у градовима." Овакво стање је чак довело до тога да је Министарство социјалне политике, почетком 1932. године, тражило од Министарства спољне политике „... да спречи нарочиту пропаганду за повратак у стари крај." Интересантна је још једна констатација аутора која се састоји у томе да незапосленост, као пратилац кризе у Југославији, није погодила стране раднике, пошто су они „... ради спреге југословенске привреде са страним капиталом, а дјеломично и под окриљем увођења рационализаторских метода и боље стручности успјели задржати своја запослења за читаво вријеме трајања велике економске кризе".

Криза у индустрији Југославије 1930—1934. год. с посебним освртом на Хрватску, обрађена је под истим насловом у чланку Зденка Шимончића. Аутор најпре тврди да су се симптоми кризе, који су се у почетку манифестовали отежаном реализацијом производње, осетили још средином 1929. године, да би криза достигла кулминацију током 1932. године. На појаву кризе су, разумљиво, утицали не само унутрашњи, већ и спољни фактори, који су се налазили пре свега у систему спољно-трговинске политике капиталистичких земаља. У раду су, даље, обрађени узроци и манифестације кризе у појединим индустријским гранама. Овај део рада документован је одгова-

рајућим статистичким подацима. На крају аутор закључује да је након 1932. год. у индустрији „...поново започео циклус постепеног оживљавања њезине производње".

Положај сељаштва у време кризе обрађен је у чланку Маријана Матицке *Утјецај велике економске кризе (1930—1934) на промјену животних увјета сељаштва у Хрватској*. Аутор је утврдио да је криза најпре изазвала промене у економском положају сељаштва, а затим и у њиховом политичком и културном, једном речју ове промене су биле вишеструке и далекосежне. У раду су нарочито обрађене промене у области пољопривредне производње — ратарске и сточарске. Пад цена ратарских и сточарских производа довео је до аграрне пренасељености, која није могла бити смањивана миграцијама у градове због немогућности запошљавања у њима, с обзиром на то да се криза испољавала и у индустрији.

У раду Тонета Зорне *Gospodarska kriza in agrarna struktura slovenske manjšine na avstrijskem koroškem v letih 1929—1934*, указано је на погоршање положаја Корушких Словенаца у Аустрији у време кризе, као и на неједнак положај различитих слојева сељаштва.

„Економска теорија и решења која је нудила традиционална економија били су недовољни за решење кризе. ...Због тога је дошло до кризе у грађанској економској теорији, ...која је трајала све до појаве *Опште теорије запослености, камате и новца*, коју је 1936. године, написао Џон Мајнард Кејнс." Ову општу оцену даје Лазар Пејић у раду *Утицај велике економске кризе 1929—1933. на југословенску економску мисао и економску политику до другог светског рата*. Аутор у оквиру посебних поглавља анализира стање економске мисли у свету и у Југославији пре појаве кризе; утицај кризе на југословенску економску литературу до другог светског рата и др., оцењујући да је економска мисао у свету, посебно Кејнсова, имала видан утицај на одговарајућу литературу у нашој земљи. Вредна су пажње и поглавља овог рада која се односе на писање социјалистичких писаца у Југославији о привредној кризи као и писање марксистичких писаца о истој теми, из којих се види да су управо ови писци много и са марксистичких позиција писали о кризи.

Иако о радничкој класи Југославије у то време у Зборнику нема посебног рада, могуће је и о овој теми донети извесне закључке, с обзиром на сличност економија, на основу рада Петра Милосављевића *Положај радничке класе Румуније и Бугарске за време економске кризе 1929—1934. године*. Основна карактеристика положаја ове класе у време кризе у овим земљама је његово погоршање, што се за нашу земљу може назрети из радова других аутора.

У радовима Душана Лукача *Интензивирање немачког продора према југоистоку Европе после светске економске кризе*, Живка Аврамовског *Енглеска и питање Балканског пакта 1930—1933. године* и Милана Ванкуа *Мала антанта у великој економској кризи 1929—1933.* обрађени су неки шири политички проблеми у светлости кризе и њених последица.

Од радова страних аутора истичемо пре свега рад Михаела Касера *Депресија и генеза етатизма* који има, између осталог и теоријско обележје. Рад је написан на основу података и резултата међународног симпозијума на ову тему одржаног октобра 1972. у Оксфорду. Аутор је посебну пажњу посветио предузетим мерама у време кризе у Југославији, у циљу решавања проблема пољопривредне призводње и сељаштва.

За оцену прилика у Југославији посебан значај има рад Георга Мацесица (George Macesich) *Монетарна политика и међународни односи у великој кризи: САД и Југославија*. Аутор је нарочиту пажњу посветио питањима монетарне политике, као и промењеној улози САД, која се од дужника, у време кризе, претворила у кредитора европске привреде.

Радови румунских теоретичара Димитру Тутуа *Политичко-економски односи Румуније са земљама југоисточне Европе за време светске економске кризе* и Георга Захариа *Извесни аспекти и разматрања о економској кризи од 1929—1933. у Румунији и њене последице* садрже вредне податке и осврте који могу корисно послужити за шире оцене обима и токова кризе у Румунији. Посебно се истичу спољно-политичке мере румунске владе у периоду кризе.

На крају, иако Зборник не даје целовиту оцену и слику односног периода, неоспорно је да он садржи вредне прилоге који приказују стање у посматраном раздобљу. Уједно, он је добар путоказ за даља истраживања за којима неоспорно постоји научна потреба и могућност. У сваком случају Зборник представља значајну научну иницијативу, па и више од ње.

Др Сава Живков

ОСВРТ НА САДРЖИНУ ЧАСОПИСА „ПРИВРЕДНА ИЗГРАДЊА"

(Бројеви објављени у 1977. години)

И у прошлој години прилози у овом часопису одликовали су се, пре свега, актуелношћу и разноврсношћу. Редакција је све радове класификовала у следеће области: поводом великих јубилеја, чланци и расправе, актуелна тема, саветовања, прилози, из праксе удруженог рада, осврти и прикази, југословенски часописи, анотација чланака и прилога.

Полазећи од наведене класификације и по нашем нахођењу, радове смо поделили у две групе: први, теоријски радови са полит-економског аспекта; други, теоријски радови са аспекта привредног система и економске политике Југославије.

Полазећи од ове поделе пришли смо и структури овог приказа.

I

У прву групу радова, пре свих, по нашем мишљењу, спада заједнички рад др Драгоја Жарковића, др Александра Раича и др Јована Миљуша: *Тито и савремена епоха* (бр. 3. 1977, стр. 11—22).

Под оригиналним и до сада јединственим насловом наведени аутори су написали рад који је вредан и значајан прилог поводом Титових и наших јубилеја.

У овом прилогу аутори указују на неколико момената који чине друга Тита првим човеком савремене епохе, којој је он својом мишљу и револуционарним делом дао битно обележје.

За Титову мисао и Титово дело нераздвојно су везана сва достигнућа СФР Југославије, пре свега у развоју социјалистичких друштвених односа, кроз радничко и друштвено самоуправљање. За његово име везана је борба за чистоту марксизма-лењинизма а против стаљинистичког ревизионизма. Титова мисао и Титово дело је и југословенска спољна политика, чија основа је активна мирољубива коегзистенција и несврстаност. Све наведено, и још много тога, представља, како аутори кажу, трајан допринос светском револуционарном покрету и савременој епохи.

У читавом свом револуционарном деловању, наглашавају аутори, Тито је имао и има безграничну и непоколебљиву веру у радног човека и стваралачку снагу маса.

У свакој етапи нашег социјалистичког развитка Тито је знао и зна на време да уочи шта смета даљем победоносном ходу наше револуције.

Као вођа наше револуције Тито није ниједну етапу досадашњег развитка сматрао као крај циља коме тежимо, истичу аутори. У свакој од тих етапа друг Тито је смело тражио и откривао могућности и путеве даљег развоја у правцу још хуманијих односа, још веће слободе и среће човека.

У друштвеним наукама присутна борба различитих праваца и школа израз је, сматра др Александар Раич у свом раду *Правци у политичкој економији* (бр. 4/1977, стр. 47—59), како објективне дијалектике историјског развитка друштвених, класних односа, тако и субјективне дијалектике самог научног, теоријског сазнања. Следећи Марксову логику, аутор сматра да се правци у теорији у крајњој линији своде на субјективни израз класних супротности.

Епоха прогресивне улоге буржоазије, сматра аутор, довела је до процвата политичке економије као науке. Реални интерес класе буржоазије да упозна законитости производње друштвеног богатства у његовој робној, вредносно-новчаној форми довео је, сматра аутор, до великог развоја политичке економије. Тај процват отпочео је појавом меркантилиста, преко физиократа па до правца класичне енглеске политичке економије.

Сукобивши се са пролетаријатом и увидевши његову опасност, буржоазија је изгубила интерес за непристрасним научним откривањем законитости развоја противречних економских односа свог начина производње. Такви, класни интереси буржоазије добили су, сматра аутор, теоријски израз у појави тзв. вулгарне економије.

Половином XIX века школа вулгарне економије развила се у правац субјективистичке економије. Овај правац је развио тзв. маргиналистички огранак (аустријска и лозанска школа маргинализма).

Крајем XIX века настала је тзв. неокласична школа економске теорије. То је, како каже аутор, правац ситнобуржоаске критике капитализма.

Паралелно са неокласичним правцем, још средином XIX века јавио се историјски правац економске теорије. Са историјским правцем сродан је тзв. институционализам.

Потом настаје правац тзв. нове економије, па правац кејнзијанизма. Из овог правца проистекле су економске теорије привредног раста и развоја. У последње време се развија и теорија тзв. еколошке економије.

Настанак марксистичке политичке економије аутор такође објашњава друштвено-класним узроцима, односно условима који су владали у капитализму крајем XIX и почетком XX века. Аутор, у оквиру овог дела рада, истиче основне карактеристике и набраја главне представнике неколико основних етапа у развоју марксистичке политичке економије.

Марксистичка политичка економија је прошла у свом досадашњем развоју кроз низ етапа. Најважније су, сматра аутор, следеће: Марксово економско учење, ревизионизам, учење Р. Хилфердинга, Р. Луксембург, В. И. Лењина и догматизам.

Проблем преласка са капитализма на социјализам представља, по аутору, окосницу развоја марксистичке политичке економије социјализма. Ова грана политичке економије добија у свом развоју и продубљује се прво познатом дискусијом совјетских економиста двадесетих година, а затим у облику политичке економије социјалистичког самоуправљања. Ово задње вредставља нови теоријски облик марксистичке политичке економије.

Рад др Љубице Теслић-Надлачки *Камата у условима самоуправне социјалистичке привреде* (бр. 3/1977, стр. 47—60), анализира питање места и улоге камате у самоуправном систему робне привреде, као и улогу каматне стопе и утицај висине каматних стопа на капиталну интензивност инвестиција.

Анализирајући појам камате, аутор наглашава да овај проблем није ни теоријски ни емпирички довољно обрађен и истражен, а мишљења југословенских економиста о том питању у основи су подељена.

Југословенски економисти полазе од Марксовог дефинисања ове категорије, која представља цену позајмљених средстава, али која не изражава њихову вредност него употребну вредност. Приход који проистиче по основу камате није резултат рада, него се формира прерасподелом дохотка створеног у производњи.

Теоријска схватања југословенских економиста о економској природи камате разликују се зависно од начина на који се аутори опредељују према следећим питањима:

— да ли камату третирати искључиво као категорију присвајања или је сматрати неодвојивим обликом робне привреде;

— да ли и у ком степену признати робно-тржишни карактер средстава за производњу;

— да ли придати значај чињеници да се већим обимом и делотворношћу средстава за производњу повећава производна снага рада и омогућује стицање већег дохотка.

Приказујући и критички прилазећи различитим концепцијама, аутор закључује да је могуће на основу досадашњег југословенског искуства формулисати гледиште о функцији каматног механизма које, полазећи од исправне тезе да једино текући рад ствара вредност, уважава у пуној мери значај опредмећеног рада као економског фактора у процесу друштвене репродукције.

Продуктивност рада је веома интересантна економска категорија: она је показатељ ефикасности и рационалности употребе људског фактора у производњи. У раду дра Милана Вукојевића, *Осврт на улогу продуктивности рада у развоју пољопривреде* (бр. 3/1977, стр. 75—80), говори се о значају ове економске категорије за привреду уопште и пољопривреду посебно. И у једном и у другом случају, сматра аутор, битно је везивање раста дохотка за раст продуктивности рада. На тај на-

чин долази до максималног материјалног и друштвеног стимулирања произвођача да произведе више и квалитетније, односно продуктивније. Тиме се отварају неограничене могућности за веће стваралаштво у раду и ефикаснију примену резултата научно-техничког прогреса у производној пракси организација удруженог рада.

Анализирајући продуктивност рада у пољопривреди, аутор констатује да се она непрестано повећава, нарочито после 1950. године.

Пратећи динамику пораста продуктивности рада у пољопривреди мерену вредносним показатељима, аутор закључује да се највиша продуктивност постиже у Војводини, где је најзаступљенији друштвени сектор пољопривреде (продуктивност у пољопривреди Војводине је већа за око 2,5 пута у односу на просечну југословенску).

Продуктивност рада у пољопривредној производњи просечно је нижа, констатује аутор, него у индустријској производњи и у привреди као целини. Ово је последица ниске продуктивности на индивидуалним секторима.

На крају, аутор развија тезу да су разлике у продуктивности рада у пољопривреди између најразвијенијих и неразвијених земаља веома високе, далеко веће него што су разлике у продуктивности између индустрија ових земаља. Ово због тога што развијене земље у послератном периоду улажу велика средства у развој ове гране, док су неразвијене земље кренуле путем индустријализације.

Развој тзв. квантитативне анализе у економији избацио је на површину математику као веома значајну, готово нераздвојиву дисциплину савремене економије. Стога је рад дра Рајка Ралевића, *Математика у економији и економској пракси* (бр. 1—2/1977, стр. 61—72), утолико и интересантнији. Расправљајући потребу и могућност увођења математике у образовни процес економиста и о примени математике у пракси, аутор закључује да математичко образовање економиста треба посматрати кроз узајамни утицај привреде и образовања. С обзиром на тај нов квалитет, задатак математике у економској теорији и пракси је, сматра аутор, да упозна економисте са математичким моделима, елементима и операцијама за анализу основних облика тих модела како би економске појаве могле бити упоређиване и анализиране. Мора се водити рачуна о томе, истиче аутор, да будући економисти савладају основна знања из следећих математичких дисциплина: аналитичке геометрије, линеарне и опште алгебре, диференцијалног и интегралног рачуна, диференцијалних и диференцних једначина, теорије вероватноће, финансијске математике и актуарске математике.

II

Приказ тзв. друге групе радова почећемо радом дра Томислава Бандина, *Теоријске основе и досадашња пракса избора полова (језгара) индустријског развоја у Војводини* (бр. 3/1977, стр. 61—77). У раду је реч о гранским (структуралним) и регионалним проблемима, као и проблемима проширене репродукције војвођанске привреде.

Аутор је обрадио појам и улогу полова раста, као и досадашњу праксу избора полова индустријског развоја у Војводини. С тим у вези аутор констатује да постоје две могућности решења овог проблема. Прва могућност је опредељење за делатности и гране као целине, а друга, опредељење за интеграционе системе у оквиру репродукционих комплекса. У досадашњој пракси избора полова индустријског развоја у Војводини доминирао је, примећује аутор, грански приступ. Аутор се залаже за другу могућност, за репродукционе комплексе као језгра развоја. Другим речима, у овом раду аутор је изнео нека своја гледишта о постојећем и будућем приступу у детерминацији полова развоја.

Анализирајући развој земљишно-својинских односа у САП Војводини, др Анђелко Анђелић у свом раду *Еволуција земљишно-својинских односа у пољопривреди Војводине* (бр. 3/1977, стр. 25—45), долази до неколико интересантних закључака. Они би углавном били следећи:

— Пре другог светског рата у Војводини је капитализам био развијенији него у другим крајевима Југославије, што је имало за последицу изразиту поларизацију земљишно-поседовних односа.

— После рата учешће друштвеног сектора у Војводини знатно је веће него у Југославији. Међутим, распарчаност земљишта у друштвеној својини умањује њену ефикасност обраде.

— Број поседа највише категорије увећава се у индивидуалном сектору, а смањује се број поседа с мањим површинама (до 2 ha).

— Пут за савлађивање сељачког начина производње аутор види у различитим облицима удруживања индивидуалних пољопривредника.

Један од важних показатеља достигнутог степена привредне развијености неке земље јесте животни стандард. Стога се и каже да он чини смисао напора за повећање производње и продуктивности рада. Аутор прилога *Основне карактеристике развоја животног стандарда у Југославији* (бр. 1—2/1977, стр. 11—26), др Јован Миљуш наводи основне карактеристике животног стандарда у послератном периоду развоја Југославије. При том, закључује аутор, забележен је напредак и брз развој на свим секторима животног стандарда. Међутим, животни стандард у нас карактерише и неравномеран развој.

За пораст животног стандарда, који се у нас темељи на социјалистичким принципима расподеле према раду и резултатима рада и принципу једнаких права када је реч о заједничкој потрошњи, аутор сматра врло значајним јачање улоге удруженог рада.

У раду дра Божидара Раичевића, *Нека обележја фискалног система у условима федеративног уређења Југославије* (бр. 4/1977, стр. 61—76), аутор даје приказ развоја фискалног система у Југославији. Раичевић наглашава да су децентрализација и деетатизација друштвених финансија започети 1952. године, а добили своје заокружење уставним решењима из 1971, односно 1974. године, Устав је донео радикалне промене у устројству фискалног система у нашој земљи. Те промене се, по аутору, посебно испољавају у следећем:

1. Израста фискални суверенитет социјалистичких република и аутономних покрајина и из тог проистиче могућност настајања фискалних диспаритета и нужност међурепубличког (покрајинског) договарања и споразумевања.

2. Врши се доследно разграничење опште и заједничке потрошње, при чему се фискални систем везује искључиво за општу потрошњу, а систем доприноса за заједничку потрошњу.

3. Федерација више нема потпуни фискални суверенитет, а битно су сужене и њене могућности за директно регулисање финансијских токова. Један од значајних извора прихода буџета федерације представљају доприноси социјалистичких република и аутономних покрајина.

Из области економике пољопривреде интересантан је рад дра Драгољуба Симоновића, *Облици удруживања земљорадника* (бр. 4/1977, стр. 103—114). Полазећи од Устава СФРЈ и Закона о удруженом раду, аутор дефинише три основна облика удруживања земљорадника. То су: а) удруживање у земљорадничке задруге и друге облике удруживања земљорадника; б) удруживање земљорадника у односима трајне сарадње са организацијама удруженог рада; б) и сарадња земљорадника са земљорадничким задругама и организацијама удруженог рада.

Анализирајући сваки облик понаособ, полазећи од Устава и ЗУР-а, аутор на крају рада закључује да принципи Устава и ЗУР-а представљају основу за отварање нове етапе у развоју задругарства, или адекватније, удруживања земљорадника. Оживотворење уставних принципа и одредаба ЗУР-а, сматра аутор, довешће не само до нових односа већ и до веће продуктивности рада, веће производње и дохотка, а тиме и бољих услова живота и рада земљорадника. Нови квалитет у развоју самоуправних социјалистичких односа у нашем друштву, закључује аутор, без сумње ће представљати и нове подстицаје развоју социјалистичких односа на селу и у пољопривреди.

Из проблематике привредног права веома је интересантан прилог мр Љубинке Жарковић, *Развој и карактеристике пословног удруживања у нашој привреди* (бр. 4/1977, стр. 115—125).

У својој генези пословно удруживање у нашој привреди, по мишљењу аутора, прошло је кроз две етапе: 1. пословно повезивање привреде до доношења Устава 1974. године; 2. пословно удруживање ОУР-а од Устава из 1974. године.

Посматрајући пословно удруживање у анализираном периоду, аутор долази до неких врло значајних и интересантних запажања:

— број пословних удружења у нашој привреди се веома повећао (од 22 крајем 1958. до 450 крајем 1973);

— највише пословних удружења основано је у прехрамбеној индустрији (13), а најмање у електроиндустрији (5);

— највећи број пословних удружења налази се у Србији, а најмањи број у Црној Гори;

— посматрано по градовима, највећи број пословних удружења налази се у Београду;

— у досадашњој пракси промет је заузимао главно место сарадње у пословним удружењима;

— пословна удружења у досадашњем развоју била су махом уситњена;

— код досадашњег оснивања пословних удружења може се уочити тенденција пословног удруживања на територијалном принципу, што може бити супротно општејугословенским интересима;

— даљна карактеристика пословних удружења је и та што су неравномерно распоређена по гранама;

— може се рећи, закључује аутор, да пословним удружењима предстоји значајна трансформација у складу са Уставом и ЗУР-ом.

У раду мр Миодрага Митровића, *Друштвено-економски развој САП Војводине до 1980. године* (бр. 1—2/1977, стр, 45—60), реч је о основним карактеристикама развојне политике Покрајине до 1980. године. Аутор се у раду осврће на нове квалитете у планирању и даје оцену остварених резултата за период 1971—1975. За остварење планом постављених циљева и савладавање проблема који успоравају ово остварење, аутор сматра неопходним даље интензивирање привредне активности, измену привредне структуре и јачање стабилизације укупних привредних токова.

Проблем динамизирања привредног развоја САП Војводине мр Ђорђе Петровић, у свом раду *Неки структурално-економски проблеми производње енергије, хране и сировина у САП Војводини* (бр. 1—2/1977, стр. 27—44), посматра са становишта развоја производње енергије, хране и сировина као делатности од посебног значаја. Овај проблем аутор анализира у склопу доминирања аграрно-индустријског комплекса у укупном привредном бићу Покрајине, и његовог одређујућег утицаја на развој у будућности. У поређењу с одговарајућим делатностима укупне југословенске привреде, аутор указује на неке од проблема који могу настати на бази постојеће структуралне композиције привреде Покрајине.

Тежиште истраживања мр Плавше Пејина у прилогу *Неки проблеми акумулација и инвестиција у Војводини* (бр. 1—2/1977, стр. 73—86), је на одређивању акумулативне могућности привреде Војводине. При том аутор даје одговарајуће оцене и закључке о утицају појединих фактора на акумулативност привреде. На бази величине остварене акумулације и динамике раста стопе акумулативности,[1] аутор закључује да су недовољне акумулативне могућности војвођанске привреде. При том аутор дефинише узроке и предлаже путеве превазилажења ове појаве.

У раду Антуна Чувардића, *Осврт на могућности запошљавања у наредном периоду у САП Војводини* (бр. 1—2/1977, стр. 87—100), реч је о кретању запослености у Покрајини у наредном периоду на бази посматрања понашања одређујућих фактора у протеклом периоду и прикупљених аргумената о њиховом очекиваном кретању у наредном периоду. Аутор процењује да је садашњи степен стварне искоришћености радне снаге у индивидуалном сектору око 70%. На бази пројекције и очекиване величине активног становништва аутор даје процену потреба за радном снагом у индивидуалном сектору пољопривреде. Аутор се залаже за стварање повољнијих услова за веће радно ангажовање активног становништва, како не би дошло до даљег опадања степена искоришћености радне снаге.

Аутор прилога *Тржиште осигурања путничких возила са освртом на САП Војводину* (бр. 1—2/1977, стр. 101—113), мр Борис Маровић, разматра тржиште осигурања путничких возила, и то посебно са становишта осигуравача, а посебно са становишта осигураника. Аутор анализира развој и размештај осигуравајућих завода на поменутој територији. На крају рада аутор даје осврт на основне податке о обиму понуде и значају конкуренције на тржишту осигурања путничких возила.

И поред значајног развоја трговине у Новом Саду, истиче Ђорђе Павловић у свом раду *Основне претпоставке просторног развоја трговине у Новом Саду и ширем подручју* (бр. 4/1977, стр. 79—92), трговина ипак не задовољава потребе становника Новог Сада и ширег подручја. Однос броја продавница, продајног простора и броја становника показује све недостатке трговинске мреже на мало.

Економичност је веома интересантна и увек актуелна привредна тема.

---

[1] Динамика раста стопе акумулативности приказана је путем односа величине издвојених средстава за фондове ОУР-а према просечно ангажованим средствима.

Она се дефинише као однос произведене и утрошене вредности, тј. као однос бруто-прихода и трошкова. У прилогу *Анализа економичности у индустрији Југославије, посебан осврт на индустрију Војводине* (бр. 3/1977, стр. 81—93), аутор Марија Сушањ анализира динамику економичности индустрије Југославије и Војводине у периоду од 1969. до 1975. године. У анализи аутор долази до закључка да у наведеном периоду економичност пословања у индустрији Југославије и Војводине опада. Основни узрок томе аутор види у бржем порасту трошкова пословања од пораста укупног прихода.

У раду Ива Маринића, *Технички прогрес у индустрији Војводине* (бр. 4/1977, стр. 93—100), аутор је утврдио функцију производње за Војводину. Полазећи од утврђених дефиниција техничког прогреса и метода мерења утицаја на привредни развој, аутор је на бази емпиријских података за индустрију Војводине о друштвеном производу (Q), основним средствима (C) и броју запослених (L) утврдио функцију производње: $Q = 4{,}847\ C^{0{,}22782}\ L^{0{,}77218}\ E^{0{,}04258}\ t$. Производна функција се односи на период од 1952—1974. године. Према овој функцији, стопа раста техничког прогреса износи 4,258%. У истом периоду остварена је стопа раста продуктивности рада од 5,3%, под утицајем техничког прогреса 80,3%, и пораста техничке опремљености рада 19,7%.

*
* *

Ако бисмо у закључку приказа хтели дати глобалну оцену овог часописа у посматраном периоду, она би изгледала овако: часопис *Привредна изградња* неким својим прилозима пружа солидан допринос друштвено-економској теорији и пракси нашег друштва. Његов квалитет се огледа у актуелности проблематике коју обухвата и разноврсности области које обрађује, као и у садржају и методологији истраживања појединих радова.

Мр Радован Пејановић

ЗБОРНИК ЗА ТЕОРИЈУ ПРАВА, св. I/1978, Београд, САНУ, стр. 359.

Недавно је изашла из штампе прва свеска *Зборника за теорију права*. Њен издавач је Српска академија наука и уметности. *Зборник за теорију права* је иначе трећа књига у едицији из теорије права (прве две књиге су *Методологија права* Радомира Лукића и *О филозофији права* — материјали међународног симпозијума одржаног у Београду, маја 1976).

Зборник за теорију права је први специјализовани часопис из теорије права на језицима народа Југославије. Он је један од показатеља релативне зрелости савремене теорије права у Југославији. Иначе, мали број земаља у свету има специјализоване часописе из теорије и филозофије права. Од важнијих специјализованих часописа поменућемо: *Arhiv für Recht und Socialphilosophie* — орган Међународног удружења за филозофију права и социјалну филозофију, *Rivista internazionale di filosofia del diritto* и *Archives de philosophie du droit*. Чак и такве земље које имају доста развијену теорију права као СССР немају потпуно специјализовани часопис из теорије права. Два њихова водећа часописа: *Советское государство и право* и *Правоведение*, иако објављују велики број прилога из теорије државе и права, ипак нису специјализовани часописи из теорије права. У њима се публикују радови и из других правних наука.

Прва свеска *Зборника за теорију права* није снабдевена предговором, што је штета. Читаоцу остаје да сам извлачи закључке о карактеру и циљевима *Зборника*.

Уредник *Зборника за теорију права*, академик Радомир Лукић, све радове у *Зборнику* разврстао је у три групе: чланци и расправе, прилози и оцене и прикази.

Главни део *Зборника* чине чланци и расправе. Њих је укупно девет. То су: *Појам теорије права* Радомира Лукића, *Валидност марксистичке теорије државе данас* Боривоја Пупића, *О питању санкција у нашем самоуправном праву* Јоже Горичара, *Самоуправно право* Слободана Благојевића, *Појам социјалистичког права* Милијана Поповића, *Начелно правно мишљење највишег суда као извор права* Будимира Кошутића, *Правни фактицизам Вилхелма Лундстета* Стевана Врачара, *М.*

Орију и Л. Диги као оснивачи савремене теорије државе и права у Француској Милана Петровића и *Особености правноствараласког сазнања* Д. А. Керимова.

У очи падају две ствари: прво, отвореност *Зборника за теорију права*. Сарадници *Зборника* нису само теоретичари права из Србије, већ и теоретичари права из других република и социјалистичких аутономних покрајина; друго, странице *Зборника* су отворене и за правне писце из других земаља. У првој свесци *Зборника* је публикован рад Д. А. Керимова, једног од водећих савремених совјетских теоретичара права. Штета је, ипак, што се и у првој свесци *Зборника* нису појавила и нека истакнута имена савремене југословенске теорије права, као што су: академик Јован Ђорђевић, академик Горазд Кушеј, академик Стеван Габер, Борислав Благојевић, Берислав Перић, Андрија Гамс, Љубомир Тадић, Олег Мандић и Никола Висковић. Простор нам не дозвољава да шире изнесемо основне идеје које су садржане у чланцима и расправама. Задржаћемо се само на приказу Лукићевог текста *Појам теорије права*, утолико пре што је он, у извесном смислу, и замена за (ненаписани) предговор.

Лукићев рад *Појам теорије права* (стр. 1—15) је подељен на три дела. У првом делу разматра се појам теорије уопште, а посебно појам теорије права. Теорија права као општа наука о праву разликује се од посебне, односно посебних наука о праву по томе што је теорија права уопштавајућа наука, а посебне науке — појединњавајуће. С обзиром на то да постоје теорије права разних степена општости, под општом теоријом права се подразумева општа уопштавајућа наука о праву. Општа теорија права долази до својих сазнања употребом метода генерализирајуће апстракције. Пошто је у првом делу одредио формалан појам теорије права, Лукић у другом делу одређује материјалан (садржински) појам теорије права. Пошавши од става да је право сложена појава и да садржи нормативне, социолошке, психолошке и друге елементе, односно да је повезано с појединим важним друштвеним појавама, Лукић је оправдано извео закључак да се те различите стране права морају изучавати и различитим методима, што доводи до стварања различитих дисциплина о праву. Потом Лукић разматра проблеме и задатке нормативне, социолошке, психолошке и политиколошке теорије права. За разлику од напред наведених редукционистичких теорија, (општа) теорија права мора се служити свим методима истраживања права, односно мора „повезивати у једну целину све резултате разних дисциплина које га изучавају". Најзад, у трећем делу Лукић разграничава теорију права према другим наукама. Што се тиче односа теорије права према теорији државе и права, оправдано је да се негује јединствена дисциплина — теорија државе и права (због тесне повезаности државе и права), као што је оправдано да се посебно негују и две (одвојене) дисциплине: теорија права и теорија државе, (јер су држава и право ипак и релативно самосталне и различите појаве). Теорија права се од филозофије права разликује по томе што филозофија права даје надискуствене, интерсубјективне, непроверљиве исказе о праву. Најзад, теорија права се од методологије права разликује по томе што је методологија права једна врста мета-науке, јер говори о методима права, док теорија права говори о самом праву.

Као што се види, Лукић је на малом броју страна покренуо више значајних питања и на њих дао, по нашем мишљењу, прихватљиве одговоре. Штета је, међутим, што Лукић није покушао да разграничи теорију права са научно схваћеном филозофијом права. Да је могућа и да постоји спекулативна филозофија права, нема никакве сумње. Спорно је, међутим, посебно са становишта марксизма, да ли је могућа научна филозофија права. Своди ли се она, као што тврде неки писци (Богушак, на пример) на методологију права? С друге стране, може ли се методологија права сасвим издвојити из теорије права, као део науке о науци, с обзиром на то што постоји предметно, садржинско и методолошко јединство?

Чланци и расправе садржане у првој свесци *Зборника* односе се и на класичну теорију права и на теорију социјалистичког права. Мислимо да је таква оријентација добра. Било би пожељно, по нашем мишљењу, да наредне свеске *Зборника* ипак више простора посвећују проблемима који спадају у теорију социјалистичког права. Два текста обрађују и велике токове савремене теорије права Запада, што је такође добро. На језицима народа Југославије нема много преведених дела из теорије права, па је и ово при-

лика да се читалац упозна са главним идејним струјама у савременој теорији права. Иначе, публиковани текстови су са становишта обима доста неуједначени. Тако, на пример, расправа Стевана Врачара *Правни фактицизам Вилхелма Лундстета* заузима приближно једну трећину укупног простора који је био предвиђен за први део *Зборника*.

У другом делу *Зборника за теорију права* садржана су три прилога: *Алтисерово схватање диктатуре пролетаријата и хуманизма класе* Гордане Вукадиновић, *Идејнополитичка садржина и принципи социјалистичког права* Браниславе Јојић и *Л. Питамиц и његово схватање права* Маријана Павчника.

Изгледа да је једна од оријентација *Зборника* да се обрађују и правно-теоријска и правно-филозофска схватања и аутора народа Југославије, што се, такође мора поздравити. Ми у Југославији не само да недовољно пратимо и, према томе, и недовољно познајемо како класичну тако и савремену, како буржоаску тако и социјалистички оријентисану теорију права, већ се често и потцењивачки односимо и према нашем културном наслеђу, иако нам оно каткад и није довољно познато. Време је да се на организован начин широм Југославије отпочне са изучавањем живота и научног и филозофског дела истакнутих југословенских правних писаца. Јер има писаца, као што су Тома Живановић, Ђорђе Тасић, Леонид Питамиц, који су значајна имена не само за нашу, већ и за европску и, шире, светску науку о праву.

Последњи део *Зборника за теорију права* садржи, за наше прилике, неуобичајено велики број оцена и приказа. Највише оцена и приказа су из пера Милијана Поповића (Стеван К. Врачар *Социјална садржина функције државноправног поретка*, Никола Висковић *Појам права*, Јован Ђорђевић *Прилог питању система социјалистичког права ФНРЈ*, Радомир Лукић *Тумачење права*, Радомир Лукић *Уставност и законитост*, Радомир Лукић *Увод у право*, Берислав Перић *Правна знаност и дијалектика*) и Ратка Марковића (*Извори права у самоуправном социјалистичком друштву*, Михајло Вуковић *Интерпретација правних прописа*, Михајло Вуковић *Израда правних прописа — номотехника*, Јован Ђорђевић *Прилог питању система социјалистичког права ФНРЈ*, Иво Крбек *Прилог теорији о појму права*, Олег Мандић *Систем и интерпретација права*). Три оцене је дао Радомир Лукић (Д. А. Керимов *Философские проблемы права*, Imre Szabo *Les fondements de la theorie du droit*, Guido Fassó *Histoire de la philosophie du droit — XIX siècles*), а по два приказа су написали Лидија Баста (*Симпозијум о основима и облицима уставности и законитости у социјализму*, Радомир Лукић *Уставност и законитост*) и Будимир Кошутић (Михајло Ђурић *Идеја природног права код грчких софиста* и Милијан Поповић *Појам субјективног права*). По један приказ су написали Маријан Павчник (Милијан Поповић *Појам субјективног права*), Агнеш Одри-Картаг (Имре Сабо *Предавања о Марксу и праву*), Тодор Подгорац (Grzegor Leopold Seidler *Predmarkowska mysl polityczna*), Душан Јањић (Љубомир Тадић *Предмет правних наука*) и Јасмина Брдаревић (V. A. Tumanov *Contemporary bourgeois legal thought*).

Деветнаест од двадесет и пет приказа и оцена посвећено је делима домаћих аутора. Уредник *Зборника* је, нема сумње, желео да се сва значајнија остварења из теорије права југословенских писаца објављена после другог светског рата прикажу, како би се и страни читалац упознао са остварењима савремене југословенске теорије права. Међутим, вероватно због обима прве свеске *Зборника за теорију права*, нису објављени прикази још бар десетак значајнијих дела из теорије (и филозофије) права аутора народа Југославије. Ту, пре свега, мислимо на *Систем синтетичке правне филозофије* Томе Живановића, *Теорију државе и права* Радомира Лукића, *Историју политичких и правних теорија* Радомира Лукића, *Филозофске основе правне теорије Ханса Келзена* Љубомира Тадића, *Међународни симпозијум о методологији правних наука*, *Структуру права* Бериславе Перића, *Државу и право* Олега Мандића, *Теорију на државата и правото* Стевана Габера. У међувремену је изашло још неколико значајних радова, као што су: *Методологија права* Радомира Лукића, *О филозофији права*, *О уставу* Миодрага Јовичића, *Закон и законитост* Миодрага Јовичића, *Увод у правне науке* Боривоја Пупића. Познато нам је да се у штампи налази још неколико књига које спадају у теорију права, као што је, на пример, *Совјетска теорија права раног периода* Фирдуса Цинића. Очекујемо да ће наведене и друге књиге бити приказане у другој свесци Збор-

ника за теорију права. Тада ће тек читалац моћи да добије знатно потпунију представу о савременој југословенској теорији права.

Велики број објављених приказа повећава информативну моћ *Зборника* и он, бар по том обележју, подсећа на велике правно-филозофске часописе у свету какав је, на пример, *Rivista internazionale di philosophia del diritto.* Приказано је, међутим, свега неколико страних дела, што је штета. Вероватно ће се у наредним свескама *Зборника за теорију права* знатно повећати број приказа страних дела, утолико пре што ће готово сва важнија домаћа дела већ са другом свеском *Зборника* бити приказана (што је, ипак, знак релативног сиромаштва савремене југословенске теорије права).

Прва свеска *Зборника за теорију права* оставља врло повољан утисак и поред извесних неуједначености и недостатака, на које смо делом указали. Сада је важно да се одржи темпо у раду и обезбеди континуитет. Јер, познато је да је у нас било часописа који су живели кратко, као водени цветови. Надамо се, ипак, да ће даљим залагањем пре свега академика Радомира Лукића, који је заслужан што је и прва свеска *Зборника* угледала светло дана, бити обезбеђено уредно излажење овог првог и, за сада, јединог специјализованог часописа из теорије (и филозофије) права у нас.

Милијан Поповић

Зборник за друштвене науке издаје Матица српска
Излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 28-901

Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published yearly

Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Tel. 28—901

Редакција 65. свеске Зборника за друштвене науке закључена је
21. маја 1979. године

Лектор Милица Бујас, Коректор Милан Лелас
Штампање завршено маја 1980.

Штампано у 1.000 примерака

На основу мишљења Покрајинског секретаријата за образовање, науку и културу САП Војводине, бр. 413—288 од 11. јула 1974. године, ова књига ослобођена је основног и посебног пореза на промет

Штампа: СОУР „ГРАФИС" — „МИНЕРВА" Суботица, н. сол. о.
— ООУР штампарска делатност



YU ISSN 0044-1937